

HAJNALI HÁROMPERCESEK A NYELVRŐL

KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM

HAJNALI HÁROMPERCESEK A NYELVRŐL

Internet, 2007

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	5
Előszó	6
Nyelvészeti alapfogalmak	7
Mi a nyelv, és ki a nyelvész?	7
Mit csinál az általános nyelvész? (K. L.)	7
A virágok színe és a szótár (N. Á.)	8
Amit nem lehet nem kifejezni (K. L.)	9
Hagyományos és strukturalista (N. Á.)	10
Chomsky (K. L.)	11
Velüncszületett nyelvtudás? (K. L.)	11
Zenei anyanyelv (N. Á.)	13
A királynői dialektus (N. Á.)	13
A háromféle nyelvváltozat (K. L.)	14
Stílus: a tabutól az argóig (K. L.)	15
Argó (K. L.)	16
A szleng (N. Á.)	17
Kétféle szabály – kétféle szabályszegés (N. Á.)	18
Polgárjogot nyert hibák (N. Á.)	19
A jelentésváltozás útjai (K. L.)	20
Gazdaságosság a nyelvben? (N. Á.)	21
A kivételek életképessége (K. L.)	22
Idegennyelv-tanulás, anyanyelvtanulás (K. L.)	23
Kölcsönzés (N. Á.)	24
Rokonság és hasonlóság (N. Á.)	25
Szöveg hagyomány és szövegromlás (N. Á.)	26
Számítógépes nyelvészet (K. L.)	27
A hangok tartománya	28
A fonetika ágai (K. L.)	28
Zörejhangok és zengőhangok (N. Á.)	29
Az <i>n</i> ingatagsága (N. Á.)	30
Fonológiai váltakozások (K. L.)	31
A hangtan szerkezetfüggősége (N. Á.)	32

Véletlen hiány, vagy rendszertani hézag? (N. Á.)	33
A hangsúly mibenléte (N. Á.)	34
A szavak tartománya	35
Szó (K. L.)	35
Morfémák (N. Á.)	36
Összetett szavak (K. L.)	36
Szabadon váltakozó szópárok (N. Á.)	37
Szótár és lexikon (N. Á.)	38
Több jelentése van, vagy több van belőle? (N. Á.)	39
Az ellentét három fajtája a nyelvben (N. Á.)	40
A lexikális kódolás (N. Á.)	41
Rag, jel, képző (K. L.)	41
Ragozás és képzés (N. Á.)	43
A szerkezetek tartománya	44
Mondattan (K. L.)	44
Áttetsző és nem áttetsző szerkezetek (K. L.)	45
A zérus (N. Á.)	46
A nyelvtani esetről (N. Á.)	47
A szófaj (K. L.)	48
Beszédrészek – mondatrészek (N. Á.)	49
Alany, főnév, főnévi csoport (N. Á.)	50
Nyelvtani alany – logikai alany (K. L.)	51
Szabad határozók – vonzatok (N. Á.)	52
Segédigék (N. Á.)	53
Autonóm szintaxis? (K. L.)	53
A jelentések tartománya	55
Szemantika és logika (K. L.)	55
Cselekvés? Létezés? (K. L.)	56
Anyagnevek (K. L.)	57
Kollektív és disztributív (K. L.)	58
Határozott névelő (N. Á.)	60
Pragmatika (K. L.)	61
Előfeltevések (K. L.)	62
Nyitó- és folytatómondatok (N. Á.)	63
Konnotáció (K. L.)	64
Három a latin igazság? (N. Á.)	65
Perspektíva (K. L.)	65
Metonímia (K. L.)	66
Anakoluthon vagy nyelvváltozás? (N. Á.)	68
Hogyan teremtsünk világot? (K. L.)	69
A jelentés és a dolgok (K. L.)	70
Maga röhögni fog! (N. Á.)	71
A nyelvek sokfélesége	73
Hasonlóság és különbözőség	73

Gondolkodás és nyelv (K. L.)	73
Logikus-e a nyelv? (N. Á.)	74
Nézetek a nyelvről és a gondolkodásról (N. Á.)	75
A romantika a nyelvről (N. Á.)	76
„Fejlettebb” és „kevésbé fejlett” nyelvek (K. L.)	77
„Egyszerű” és „bonyolult” a nyelvekben (N. Á.)	77
„Könnyű” és „nehéz” nyelvek (K. L.)	78
A magyar siketek jelnyelve (K. L.)	79
Lingua franca és pidzsin (N. Á.)	80
Pidzsin és kreol nyelvek (K. L.)	81
Tonális nyelvek (K. L.)	82
Sémi szóalakok (K. L.)	82
A nyelvazonosság problémája (N. Á.)	83
Nyelvrokonság és földrajz (K. L.)	84
Keveredés, keveréknyelvek (N. Á.)	86
Nyelvi eszközök	87
A <i>h</i> hang sajátos képzése (N. Á.)	87
Erős és gyenge <i>h</i> (N. Á.)	87
Mássalhangzó-torlódások (N. Á.)	88
A hét napjai (N. Á.)	89
A latin <i>io</i> végű szavakról (N. Á.)	90
Tegezés, magázás (N. Á.)	91
Téri metaforák az időről (K. L.)	92
Népek és nyelvek	93
Indogermán (N. Á.)	93
Újlatin nyelvek (K. L.)	94
Gótok (N. Á.)	95
Kelták (N. Á.)	96
Angol és brit (N. Á.)	97
A nyelv és a társadalom	98
Idegen nyelv – második nyelv (N. Á.)	98
Térségi szövetségek (N. Á.)	99
Népnevek: külső és belső (N. Á.)	100
Miről nevezik el egymást a népek? (K. L.)	100
Saját név – mások dolgaira (N. Á.)	102
Nyelvi szabadságjogok (K. L.)	102
Latin és cirill írás a Szovjetunióban (N. Á.)	104
Civilizált és literátus (N. Á.)	105
Helyesírás (K. L.)	105
Simonyi a nyelvművelésről (K. L.)	107
Anglia beszéde (N. Á.)	108
Varázserő (K. L.)	109
Titkos és rituális nyelvek (K. L.)	110
Közvetett beszéd (K. L.)	111
Leleményes reklámszövegek (K. L.)	112

Reklám és nyelvtan (K. L.)	114
A káromkodás nem pornográfia (K. L.)	115
Jelenségek a magyarban	117
Magyar hangtan	117
A magyar harmónia (N. Á.)	117
Rövid és hosszú i, u, ü – í, ú, ű (N. Á.)	118
A v sajátos viselkedése (N. Á.)	118
Az au hangkapcsolat (N. Á.)	119
A bizonytalan l (N. Á.)	120
Lelkünk, nyárban, egerész (N. Á.)	121
Nyitótövek (N. Á.)	122
Férfi (N. Á.)	122
Summa summárum (N. Á.)	123
Löncs (N. Á.)	124
Magyar nyelvtan	125
Toldalékok (K. L.)	125
Ikes igék (K. L.)	126
Névutó (N. Á.)	127
A magyar szórend (K. L.)	128
Topik és fókus (N. Á.)	130
Vanni (K. L.)	131
Hangsúlyos is (K. L.)	132
Felállványozott (N. Á.)	133
Hogy emberei követték el . . . (N. Á.)	134
Mondat eleji névelő (N. Á.)	134
. . . a fajta (N. Á.)	135
Stiláris tagadás (N. Á.)	136
Rang- és címnevek (N. Á.)	137
Általam ismeretlen (N. Á.)	138
Szabad: melléknév vagy ige? (N. Á.)	138
Magyar egyes szám – többes szám? (N. Á.)	139
Magyar szókincs	140
Finnugor nyelv-e a magyar? (K. L.)	140
„Felnagyítók” (N. Á.)	141
Dzsömpör, szvetter, pulóver (N. Á.)	142
Számítógépes kifejezések (N. Á.)	143
Neologizmusok (K. L.)	144
A magyar nyelv értelmező szótáráról (K. L.)	145
Az Országgh-szótár (N. Á.)	146
Ad és mos (K. L.)	147
Fel (K. L.)	148
Is (K. L.)	149
Magyar szavak története	150
Bizonylatol (N. Á.)	150

<i>Lepusztult (N. Á.)</i>	151
<i>Család (N. Á.)</i>	152
<i>Elit (N. Á.)</i>	153
<i>Holocaust (N. Á.)</i>	153
<i>Umlaut (N. Á.)</i>	154
<i>Szóteremtés, márkanevből köznévv (N. Á.)</i>	155
<i>Mozaikszó, betűszó (N. Á.)</i>	156
<i>A -hat/-het (K. L.)</i>	157
<i>Szundít és szundizik (N. Á.)</i>	158
<i>Mísz – pikírt – cvíder – bisszig (N. Á.)</i>	159
<i>Privatizál (N. Á.)</i>	159
<i>Létezik-e -ál igeképző? (N. Á.)</i>	160
Tárgymutató	163

Előszó

Ez a könyv a nyelvészethez szeretné elvezetni az olvasót. Nem azt írtuk, hogy *a nyelvészetbe bevezetni*, mert nem tankönyv, nem veszi rendszeresen végig a nyelvészet tárgyát. Biztos, hogy sok minden hiányzik is belőle. Tudni kell, hogy eredetileg rádióelőadásoknak készültek a benne levő írások, amelyek a Bartók rádió hajnali *Muzsikáló reggel* c. műsorában hangzottak el (*Nyelv-ész-érvek* címen) 1992 és 1997 között. Bár az írott változatokat kissé átdolgoztuk, természetesen érezhető rajtuk, hogy szóbeli előadásra készültek.

Az eredeti írások egy részét az egyik, a többit a másik szerző készítette, ezért vannak egyes szám első személyben. Hogy érthető legyen, kire utal ilyenkor az *én*, a tartalomjegyzékben feltüntettük, melyikünk mondta el annak idején a rádióban az egyes előadásokat. Az egybedolgozás során azonban mindketten hozzájárultunk egymás írásaihoz, és vállaljuk egymás szövegeit.

A műfajból adódóan a könyv legnagyobb része nem lexikális ismereteket közöl, hanem közismert tényeket magyaráz, illetve inkább kérdéseket tartalmaz, mint válaszokat. Mivel nem tudhattuk, milyen közönséghez szólunk, mindenkire próbáltunk szólni. Ezért megpróbáltunk úgy beszélni, hogy semmilyen szakmai előismeretet nem feltételezzünk a hallgatóról. Reméljük, az írott változatot is bárki élvezheti.

A könyv nem követi a rádióelőadások sorrendjét. Megpróbáltuk úgy rendszerezni az írásokat, hogy könnyen megtalálhatóak legyenek az egyes tárgykörök. A tárgymutató ehhez további segítséget nyújt.

Könyvünknek nincsen „vörös fonala”, vezérmotívuma, de az igaz, hogy gyakran visszatérünk a „hagyományos, iskolai nyelvtanok” hiányosságaira és az iskolai anyanyelvoktatás furcsaságaira. Azt ugyanis nagyon sajnálatosnak tartjuk, hogy – más tudományokkal ellentétben – a mai nyelvészeti közgondolkodás mennyire nem jelenik meg az iskolákban. A tananyagban a nyelvtudomány egyáltalán nem szerepel, csak a helyesírás (és általában a nyelvi illetan) meg a magyar nyelvtan. De a tananyag nyelvtani, tehát nyelvészeti érdekesebb részét is hallatlanul unalmas, osztályozó szempontból tárgyalják a tankönyvek. Nem titkolt célunk, hogy olyan tárgyköröket, problémákat hozzunk szóba, amelyek nemcsak érdekesebbek, de talán hasznosabbak is, mint az iskolai tananyagban szereplők. Hátha unokáink már ilyesmit is tanulnak majd.

Itt szeretnénk köszönetet mondani a Magyar Rádió szerkesztőinek, elsősorban Zelki Jánosnak, akitől a sorozat ötlete származott, valamint Gárdai Kingának és Keszthelyi Andrásnak hasznos tanácsaikért.

Nyelvészeteti alapfogalmak

Mi a nyelv, és ki a nyelvész?

Mit csinál az általános nyelvész?

A fizikusokat, vegyészeket, matematikusokat sose kérdezik, mivel is foglalkoznak valójában. Talán mert az emberek félnek, hogy a válaszból semmit sem fognak érteni. Bezzeg a nyelvészeket! Minket bátran faggatnak. Először megkérdezik, hogy hány nyelven tudunk. (Különösen, ha angolul tudó kérdezi, mert a *linguist* szó nem csak nyelvészt, hanem nyelvmestert, sok nyelven beszélőt is jelent.) Számok helyett persze azt válaszoljuk, hogy a nyelvésznek nem kell sok nyelven tudnia. „És milyen nyelvvvel nyelvészkedsz?” – hangzik a másik jellemző kérdés. Ennek már több értelme van, mint az előzőnek: Sok nyelvész szakértője egy-egy nyelvnek vagy nyelvcsaládnak, amellet, hogy az általános nyelvészet érdekli. De sok olyan nyelvész is van, aki nem egy-egy konkrét nyelv nyelvtani problémáival foglalkozik, hanem általánosabb kérdésekkel. Azoknak a nyelvészeknek, akik egyes nyelvek, például a magyar nyelv nyelvtanán dolgoznak (és van mit dolgozni, mert minden nyelv nyelvtanában rengeteg tisztázatlan kérdés van), elvileg az általános nyelvészetben is képzettnnek kell lenniük, mert a nyelvtanírás módszereivel az általános nyelvészet foglalkozik.

„A nyelvtanírás módszerei” – ez lenne hát az általános (más néven: **elméleti**) nyelvészet tárgya? A további kérdezősködést el lehet hárítani ezzel a válasszal. De nem ez a teljes igazság. A vegyésznek sem az a fő dolga, hogy vegyianyagokat és vegyi folyamatokat leltározzon, leírjon. Igaz, hogy a nyelvek rendszereinek általános törvényszerűségeit mind ismernünk kellene ahhoz, hogy a lehető legjobb és legegyszerűbb nyelvtanokat tudjuk írni. De egy csomó olyan jelenséget is nyelvészeknek kell felderíteniük, leírniuk, amelyek nem kerülnek bele az egyes nyelvek nyelvtanaiba.

Számtalan olyan oldala van a nyelvek életének, amely csak többé-kevésbé közvetetten függ össze a nyelvtanukkal. Ilyen például a történetük. Aztán hogy a gyerekek milyen időrendben, hogyan sajátítják el egy vagy több anyanyelvüket, hogy egymással érintkező nyelvközösségekben mi történik a részt vevő nyelvekkel, hogy hogyan felejtik el agysérülések vagy hosszú távollét következtében az emberek az anyanyelvüket, abból sok érdekes tanulság adódik, de a nyelvtanírás során közvetlenül nem tudjuk ezeket felhasználni. Pedig mindezekkel foglalkoznak nyelvészek, persze mindegyikkel másvalaki, ki mire szakosodott.

Az egyszeri ismerősnek a nyelvészetről a nyelvművelés is eszébe jut. Az – gondolom – már az eddigiekből is világos, hogy a nyelvművelőknek és az általános nyelvészeknek nem sok közös ügyük akad egymással. Persze a nyelv életéhez hozzátartozik, hogy időnként politikai vagy más okokból megpróbálják szabályozni, szabványosítani, és néha sikereket is érnek el ebben. A „helyes beszéd” harcosai azonkívül stilisztikával is foglalkoznak, ami szintén sok ponton érintkezik a nyelvészettel. De a beszélők (és írók) *megrendszabályozása* nem a nyelvész feladata.

Újabbban a nyelvész úgy is elháríthatja a választ, hogy a nyelvészet különböző alkalmazásairól kezd beszélni. Hogy a számítógépes helyesírás-ellenőrző programokat, a titkosírásfejtő programokat, a szöveges információt tömörítő, kivonatoló programokat nyelvészek írják. Hogy sok agysérülés diagnosztizálásához nyelvészeti módszerekre van szükség: a nyelvi sérülés jellegéből következtetni lehet az agysérülés jellegére. Hogy az idegen nyelvek tanításának módszereit csak nyelvészeti eszközökkel lehet fejleszteni. És így tovább.

Végül akármit válaszol is a nyelvész, az lehet, hogy hosszabb és sokszor bonyolultabb lesz, mint amit a vegyész vagy a fizikus mondana. Bonyolult jelenségeket csak bonyolult eszközökkel lehet megragadni, megmagyarázni. Márpedig szinte minden jelenség, ami a nyelvvel kapcsolatos, igen bonyolult, összemérhető, mondjuk, a kémiai folyamatokkal.

A virágok színe és a szótár

Ha megkérdezzük a laikust, hogy mi különbözteti meg a nyelveket egymástól, elsősorban a szókincsre fog gondolni. Aki nem szakember, úgy gondolja: a német nyelvet az különbözteti meg a magyartól, hogy németül más szavakkal nevezzük meg a dolgokat. Magyarul az almát *almá*-nak, németül *Apfel*-nek nevezzük, és így tovább, és hogy e sok ezer különbség alkotja a két nyelv különbségét.

A nyelvész ezt nem így látja. A szavak, a szókincs különbségét nem tagadjuk, de nemigen tudunk mit mondani róla azon túl, hogy megállapítjuk. Ez pedig a tudományt nem szokta érdekelni. A szavak alakja és jelentése közötti kapcsolat teljesen önkényes: bármely hangsor (vagy betűsor) jelenthet bármit. Szakszerűbben kifejezve ez azt jelenti, hogy a hangsor alapján megjósolhatatlan a szavak jelentése. Márpedig ha nem tudunk jósolni, ha nincs a megfigyeléseinknek **prediktív ereje**, akkor a pusztá regisztrálás marad csak.

Ha megkérdezzük a laikust, hogy a virágok miben különböznek, leggyakrabban azt fogja mondani: a színükben. A biológus számára azonban a szín mellékes és sokadrangú jellemző: őt az érdekli, hány sziklevele van a növénynek, meg hogy évelő-e – egyszóval szerkezeti, strukturális jegyeket keres, és ennek alapján mondja ki a különbségeket. A szín esetleges, véletlenszerű velejárója a virág egyéb jellemzőinek. Úgy is mondhatnánk: a szín önkényes.

Az önkényes és megjósolhatatlan tényanyagot a tudományban általában **lexikális tudásnak** nevezzük. Ez a kifejezés éppen a nyelvészetből származik, a görög *lexikon* szóból, melynek jelentése ‘szótár’. A szótár tudása, a lexikális tudás tehát egymással össze nem függő, megjósolhatatlan, vagyis önkényes információk tudá-

sát jelenti. Ugyanilyen tudás a történelemben például az évszámok, a biológiában a virágok színének ismerete.

Nem azt állítom, hogy a lexikális információ ne volna fontos: szavak ismerete nélkül nem lehet egy nyelvet beszélni vagy megérteni. A nyelvtudomány azonban a szavakkal mint olyanokkal nem foglalkozik, mert nincs mit mondania róluk. A szó-tárírás – vagyis **lexikográfia** – szép és fontos mesterség, de a nyelvészet szempont-jából másodlagos, alkalmazott tudomány. A szavak történetével egy másik szakág, az **etimológia** foglalkozik, de annak szempontjai a hang- és jelentéstörténeten alapulnak. A szavak nyelvtani alakjaival a **morfológia (alaktan)**, mondatbeli helyükkel a **szintaxis (mondattan)**, jelentésükkel a **szemantika (jelentéstan)** foglalkozik. A nyelv központinak tűnő fogalmáról, a szóról kiderül, hogy nem is központi kérdése a nyelvtudománynak.

Amit nem lehet nem kifejezni

A nyelvek közötti jelentésbeli különbségekkel kapcsolatban a legfontosabb megá-lapítás a következő: A nyelvek nem abban különböznek, hogy mit lehet rajtuk ki-fejezni, hanem abban, hogy mit *nem lehet* a beszélőknek egy-egy mondatban *nem* kifejezniük.

A japánban nincs nyelvtani többes szám, nem kötelező kifejezni, hogy egy főnév egy, vagy több dologra vonatkozik-e. Azt viszont kötelező kifejezni, hogy a beszélő mennyire van bizalmas viszonyban a hallgatósággal: más-más igealakot kell hasz-nálni aszerint, hogy közvetlen, udvarias, vagy alázatos-e a viszony a megszólítottak-hoz. A választást nem lehet elkerülni, hiszen az ige nem hagyható el a mondatból. Sőt, nem is csak a megszólítottakhoz fűződő viszony számít: az 'adni' igének a ja-pánban három változata van, aszerint, hogy milyen a beszélő viszonya ahhoz, aki ad, és ahhoz, aki kap. Ehhez járul még, hogy a japánban a főneveken is jelölik, mennyi-re tiszteli őket a beszélő. A birkózószőnyeget, a *tatami*-t hívhatjuk *tatami*-nak, de a birkózók mindenképpen *o-tatami*-nak hívják, a kötelező tisztelet miatt.

Egyébként egész Kelet-Ázsiára jellemző a különböző udvariassági szintek kötele-ző kifejezése, annak ellenére, hogy az ott beszélt nyelvek nem ugyanabba a nyelv-családba tartoznak. A legkeletibb indoárja nyelvtől, a bengálitól Japánig megtaláljuk ezt a jelenséget, de máshol is előfordul, például az ausztráliai nyelvekben.

Szintén a legváltozatosabb nyelvekben, például sok észak-amerikai indián nyelv-ben használják az ún. **evidenciális** („tudomásjelölő”) igealakokat. Ez azt jelenti, hogy ezekben a nyelvekben, ha valamiről beszámolunk, jeleznünk kell, honnan tud-juk: közvetlenül tapasztaltuk, valakitől hallottuk, más tényekből kikövetkeztettük, természetfeletti erők hozták a tudomásunkra, stb. Ugyanúgy, ahogy a magyarban kötelező megválasztani az ige idejét és módját, ezekben a nyelvekben kötelező meg-választani az értesülés forrásának megfelelő igeragozást.

Milyenek a magyarban a kötelezően kifejezendő jelentések? Amint mondtam, ilyen a főnevek egyes ill. többes száma, ha nem is minden esetben: az, hogy *könyvet vettem*, utalhat egy vagy több könyvre is. A magyarban meg kell jelölni, hogy a mondat hogyan kapcsolódik az előzőleg elhangzottakhoz vagy történetekhez, és eb-ben sok európai nyelvtől is különbözik. Például az a mondat, hogy *Pista látogatta*

meg Marit, akkor használható, ha éppen az a fontos, hogy ki látogatta meg Marit. Ha viszont azt mondjuk, hogy *'Marit 'Pista látogatta meg*, akkor éppen arról volt szó, hogy ki kit látogatott meg. Az olyan felkiáltások, mint *'Kigyulladt a 'raktár!*, amelyek az igével kezdődnek, éppen arra utalnak, hogy minden előzmény nélküli megnyilatkozásról van szó. Az, hogy *'Találtam egy 'hibát a 'programban*, szintén nem igényel előzményt. Viszont az, hogy *'Megtaláltam egy 'hibát a 'programban*, csak akkor használható, ha előzőleg már ismert volt, hogy vannak a programban hibák.

Az, hogy az előzményekhez fűződő viszonyok kifejezése ilyen árnyalt a magyarban, legalább olyan „egzotikus” vonás, mint amilyen az udvariassági szintek változatossága a japánban. Sokszor éppen ez okozza a legnagyobb nehézséget az idegen anyanyelvűeknek a magyartanulásban. Ha észrevesszük, hogy szórendi hibákat követnek el, és rosszul használják az igekötőket, jusson eszünkbe, hogy milyen nehezünkre esne nekünk az udvariassági vagy az evidenciális ragozás helyes használata.

Hagyományos és strukturalista

Két alapvetően különböző módja van a nyelvészeti elemzésnek, azaz két radikálisan különböző megközelítésben lehet leírni, megragadni a mondatok szerkezetét.

Az első megközelítés az ún. **hagyományos nyelvtan**, mely szerint a nyelvet mint különböző jelentések hordozóját kell nézni, s a döntő szempont az: mit fejeznek ki a nyelvi elemek. Vegyük például az alábbi két mondatot: *A bátyám a barátnőjével ment kirándulni* és *A bátyám a motorjával ment kirándulni*. A két mondatban van két hasonló elem, *-val/-vel* raggal ellátva: *a barátnőjével – a motorjával*. A hagyományos nyelvtani elemzés szerint ezek – felszíni hasonlóságuk ellenére – más kategóriába tartoznak, mert más a jelentésük: az egyik **társhatározó**, mert azt fejezi ki, kinek a társaságában, kivel együtt végezte a bátyám a cselekvést, a másik **eszközhatórozó**, mivel a cselekvés eszközét fejezi ki.

Szép, mondja a másik megközelítés, az ún. **deskriptív** vagy **strukturalista** nyelvtan, csak hogy ezt nem szabad csinálni. Az elvileg rendben van, hogy a tudományos elemző a felszíni jelenségek hasonlósága mögött a lényeg különbözőségét keresi, de ezt nem szabad a jelentés alapján tennie, mert ennek semmi sem szab korlátot. Nincs jogunk „interpretálni” a mondatokat, nincs jogunk azt mondani: „ez a felszínen ez, de én tudom, hogy a mélyben valami más” – hacsak ezt nem tudjuk bizonyítani. A jelentés azonban nem bizonyíték, mert annyi árnyalata van, hogy nem lesz megállás. Például a jelentés alapján a magyarban felállíthatnánk a „hímnem–nőnem” kategóriákat, hiszen bőven vannak magyar szavak, melyek egyértelműen hímnem- ill. nőnemű lényt jelölnek (pl. *férj – feleség*).

A fenti két mondatról tehát – *a barátnőjével* ill. *a motorjával ment kirándulni* – csak azt mondhatjuk, hogy két teljesen egyforma határozói szerkezetet tartalmaznak, melyek felépítése: névelő + főnév + *-val/-vel* rag. Hogy aztán ezek mást-mást jelentenek? Ettől nem biztos, hogy más nyelvtani kategóriába tartoznak. A deskriptív vagy strukturalista iskola tehát csakis a szerkezetet, a látható-tapintható struktúrákat tekinti elemzésre méltónak, csakis ennek alapján állít fel kategóriákat. A jelentés önmagában nem kategorizáló tényező.

Chomsky

Csak egyetlen nyelvész van, akinek a nevét az egész világon a legkülönbözőbb emberek ismerik: az amerikai Noam Chomsky (1930–). Ellentmondásos személyiség, akinek legtöbbször nem a nyelvészeti munkásságát, hanem harcos baloldali politikai tevékenységét ismerik, amit ma is folytat. Mások a matematikai eredményeit tartják számon. De matematikával Chomsky már régen nem foglalkozik.

Chomsky nyelvészeti elképzeléseit lehetetlen röviden összefoglalni, márcsak azért is, mert az ötvenes évek közepe óta ezek nagyon sokat és sokszor változtak. Csak a legfontosabb alapelveket tudom néhány szóban elmondani.

Chomsky legnagyobb érdeme, hogy a modern nyelvtudomány normájává tette a matematikai modellek használatát. Chomsky tehát forradalmasította a nyelvészetet: Ha ma egy nyelvész tagadja, hogy a nyelvészetben ugyanazokat a módszertani elveket kell követni, mint minden más bonyolult rendszerrel foglalkozó tudományban, például a meteorológiában vagy a biokémiában, akkor óhatatlanul a tudomány perifériájára szorul.

Mindaz, ami ezen felül Chomsky nyelvészeti munkásságát jellemzi, igencsak vitatott. Például sajátos nézetei vannak arról, hogy miben áll az embernek az a veleszületett képessége, hogy olyan bonyolult nyelvet használjon, amilyenre az állatvilágban nincs példa. Szerinte ugyanis a nyelvi képességet az agyban valami teljesen elkülönülő rész, szervféle hordozza, amely független az egyéb intellektuális képességektől. Ebben a tekintetben szellemi elődjének Descartes-ot, a nagy francia filozófust (1596–1650) tekinti.

A chomskyánus nyelvészet részleteibe és számtalan változatába értelmetlen lenne itt belemennem. Annyit érdemes megjegyezni, hogy ez a fajta nyelvészet az ún. **moduláris** elméletek közé tartozik. Vagyis azt vallja, hogy a nyelvi jelenségeket (és magát a nyelvi képességet is) sok apró, egymástól független elv, „modul” összejáratásaként kell elképzelni. Ezt a fajta elképzelést azonban kísérleti bizonyítékok nemigen támasztják alá.

Chomskynak a hatvanas évektől nagy hatalma volt Amerika egyetemlein, mert hatalmas (a hadseregtől származó) pénzek fölött rendelkezett. A hadsereg azóta kiábrándult abból a hitéből, hogy a Chomsky-féle irányzat forradalmasítani fogja a számítógépes nyelvészetet. Befolyása ma már csak egyetlen nyelvészeti iskolára, a chomskyánusokra korlátozódik, de ez az iskola elég kiterjedt, és még a más iskolákhoz tartozók is sok mindenben átvették a chomskyánusok szóhasználatát. Lehet, hogy Chomsky után a chomskyánus nyelvészet szép lassan kihál. De a modern szemléletmód, ami Wilhelm von Humboldt német (1767–1835) és Ferdinand de Saussure svájci-francia (1857–1913) nyelvészek mellett az ő nevéhez fűződik, valószínűleg mindig is érvényesülni fog az egész nyelvészetben.

Velünk született nyelvtudás?

Az egyik klasszikus kérdés, amit különböző megfogalmazásokban újra és újra feltesznek a nyelvészeti iránt érdeklődő nyelvészek, hogy tanulunk-e egyáltalán szabályokat meg elveket, amikor az anyanyelvünket megtanuljuk. Vagy ezek csak

a nyelvész által használt magyarázó fogalmak, amik valójában „a fejünkben” még tudattalanul sem léteznek?

Felmerül a kérdés, hogy hogyan tudnánk csupa szabályos mondatot használni, ha a szabályokat semmilyen értelemben sem sajátítottuk volna el. Ez persze részben filozófiai kérdés, magának a tudásnak a fogalmára vonatkozik. Vajon minden olyan szabályt „tudunk”-e valamilyen értelemben, amit öntudatlanul is követünk? A „tudás” legszélesebb értelmében még azt is valamilyen „tudásnak” tulajdoníthatjuk, hogy az immunrendszerünk rendszeresen helyes választ ad a külvilágból érkező támadásokra. Pedig nem kergették gyerekkorunkban az asztal körül, ha a szervezeteink nem tudott megbírkózni egy olyan enterococcus baktériummal, amit pedig már ismert.

Tehát lehet, hogy a kérdésnek csak pontosabb megfogalmazásban van igazán értelme. Például úgy, hogy a nyelvi szabályok elsajátítása milyen folyamat során történik. Ahhoz hasonlít-e jobban ez a folyamat, ahogy az immunrendszerünk megtanul védekezni az újonnan megismert kórokozó ellen, vagy inkább ahhoz, mint ahogy az udvarias viselkedés szabályait a fejünkbe verik, vagy esetleg ahhoz, ahogy jární vagy biciglizni tanulunk? Egyelőre még arra sem nagyon tud válaszolni a tudomány, hogy ezek a felsorolt tanulási folyamatok mennyire hasonlítanak egymásra. Szóval a helyzet egyelőre elég reménytelennek látszik.

Ráadásul tudjuk, hogy a nyelvtanulás egészen sajátos dolog, biológiai értelemben a térlátás tanulására hasonlít, ami szinte bepótolhatatlan, ha életünk egy bizonyos szakaszában elmulasztottuk. Azok a siketek, akik kisgyerekkorukban a hangzó beszédet fogyatékoságuk miatt, a jelbeszédet viszont társadalmi előítélet vagy bűnös hanyagság miatt nem tanulták meg, hihetetlen nehézségekkel találkozhatnak nemcsak a nyelvtanulásban, de egyáltalán alapvető gondolkodási feladatokban is.

Akkor viszont annak a kérdésnek, hogy „léteznek-e a fejünkben” azok a szabályok, amiket a nyelvészek feltételeznek, semmi értelme sincs. Csak annak a kérdésnek van értelme, hogy hogyan hat a nyelvi tapasztalat (és az idegrendszer általános fejlődése) a nyelvtanulási folyamatra.

Noam Chomskynak talán legismertebb és legvitatottabb nézete az, hogy vannak sajátosan nyelvi elvek és szabályok, amikkel már megszületésünkkor rendelkezünk, vagyis ezek **velünk születettek**. Szerinte azoknak a szabályoknak kell velünk születniük, amiket képtelenség lenne tanulás útján elsajátítani.

De miféle tanulás útján? Mindaddig nem mondhatjuk, hogy valamit „képtelenség megtanulni”, amíg kísérleti úton minden oldalról ellenőrzött, minden szempontból elfogadható elméletünk nincs arról, hogy milyenek is a lehetséges tanulási folyamatok, és hogy ezek közül melyiknek milyen szerepe van a nyelvsajátításban.

Abban mindenki egyetért, hogy valami van, ami velünk született, és a nyelvsajátítást lehetővé teszi. De hogy ennek a valaminek csak a nyelvsajátításban lenne jelentősége, arra semmiféle bizonyíték sincs, mint ahogy arról sincsen elfogadott elmélet, hogy milyen típusú tanulási folyamatok vannak, és hogy ezek közül mik hogyan vesznek részt abban, hogy egy bizonyos időszakban mindannyian megtanuljuk az anyanyelvünket.

Zenei anyanyelv

A zene nyilvánvalóan az énekből, az emberi hanggal előállított zenéből ered, s így jogos a kérdés, mutat-e olyan alapvető vonásokat, melyek a nyelvhez teszik hasonlóvá.

Nos, a legfontosabb ilyen hasonló vonás az úgynevezett „kulturális átadás”, azaz hogy a saját kultúránkra jellemző dallamkincs nem velünk születik, nem a génjeinkben van lerakódva: a zenét tanulni kell, ugyanúgy, mint a nyelvet. Persze itt nem a szervezett, iskolai zenetanulásra gondolok, hanem a spontánra, amikor a kisgyermek az anyjától és a környezetétől tanulja meg az illető kultúrára ott és akkor jellemző dallamokat, ritmusokat, jellegzetes hangfekvéseket. Ehhez képest az iskolai zenetanulás az idegen nyelvek tanulására hasonlít, melyhez már többé-kevésbé tudatos erőfeszítés kell.

A zenei anyanyelvet tehát tanulni kell, mint az igazi anyanyelvet, és csak a zenélésre, éneklésre való hajlam születik velünk, nem pedig maga a konkrét zenei anyag. A nyelv és a zene párhuzamos természetét az is mutatja, hogy a saját kultúránk régebbi zenei formáit, a mindennapokból már eltűnt zenei anyagot ugyanúgy idegen nyelv módjára kell elsajátítanunk, mint például a Halotti Beszéd – vagy akár Zrínyi – olvasásához a régebbi korok magyar nyelvi anyagát.

A zenei anyanyelv – hasonlóan a „nyelvi anyanyelvhez” – a mában él: nem a felmenőink ősi zenéjét jelenti, hanem a minket ma körülvevő zenei anyagot. Ez a huszadik század végének Európájában többnyire rendkívül vegyes forrásokból táplálkozik, és a laikus „beszélő” (pardon: éneklő) többnyire nem is tudja, mi honnan jött. Ez ismét a zene és a nyelv hasonlóságát mutatja: nem kell, hogy a használó tudatában legyen a használt elemek eredetének. A magyar beszélőnek nem kell tudnia, hogy a *farmernadrág* kifejezés két eleméből az első angol eredetű (s hogy a *farmer* első fele, a *farm* viszont az angolban francia eredetű), a második elem, a *nadrág* meg szláv jövevényszó – mindezt nem kell tudnia ahhoz, hogy a megfelelő jelentésben, a megfelelő „helyi értékkel” használja a *farmernadrág* szót.

Nos, a zenében is így van: nem a származás a döntő a helyi érték kialakulásában. A 90-es évek elején Magyarországon a reklámszakember egy japán autómárka reklámozásához egy amerikai zsidó zeneszerző Oroszországban játszódó darabjának vezérmotívumát választotta: „Ha én gazdag lennék...” Márpedig a reklámszakember tudja, mit csinál: nyilván csakis olyan zenei anyagot választ ki, mely közvetlenül hat ránk, amely tehát mai magyar zenei anyanyelvünk szerves részévé vált.

A királynői dialektus

Biztosan meglepődne II. Erzsébet angol királynő, ha megtudná, hogy a nyelvészek szerint ő egy angol dialektust beszél. Pedig ezt írja róla egy közkezen forgó nyelvészeti tankönyv, éppen azzal a céllal, hogy az olvasóval megértesse: voltaképpen minden nyelvváltozat – dialektus.

A *dialektus* szó a görögből származik, eredeti jelentése ‘beszédmodor, nyelvhasználat’ volt. Vagyis bárki bárhol bárhogy is beszélt, írt – egyszóval használta a nyelvet –, az valamilyen dialektusban tette ezt. Így lehetett beszélni Platón dialektusáról vagy Szent János evangélista dialektusáról. A magyar *nyelvjárás* szót a nyelvújítók al-

kották, eredetileg ugyanebben az értelemben: valakinek a nyelvjárása, értsd, ahogy az illetőnek a nyelve jár, vagy a tolla forog.

Már az ókorban kialakult azonban a *dialektus* szónak a ‘tájnyelv’, ‘tájszólás’ értelme, mely a *dialektus* jelentését leszűkíti, hiszen kizárja belőle a nagyvárosi, illetve művelt rétegek beszédmódját. Ehhez az kellett, hogy megszülessen a **köznyelv**, a szabványos nyelv (**standard**) és a szabványosítás (**standardizáció**) fogalma, amikor egy bizonyos nyelvváltozat zsinórmértékévé válik a helyességnek, a műveltségnek. A szabványosítás során egy dialektus kiválik a többi közül, és megszerzi a köznyelv, vagyis a helyesnek elfogadott nyelvváltozat rangját, s attól fogva csak ezt használják az írott nyelvben, a vallási életben és az igazságszolgáltatásban, és ezt tanítják az iskolákban.

A standardizációnak – bármily meglepő – nincs köze az illető nyelvváltozat belső értékeihez. Hogy melyik dialektus válik szabványossá, azt nem az ő nyelvi természete határozza meg, hanem csakis külső tényezők: standard lehet például a fővárosi nyelvjárás (mint Franciaországban), az ország közepén elhelyezkedő – s ezért mindegyik másira hasonlító – dialektus (mint Olaszországban), a bibliafordítás nyelve (mint Németországban), avagy több dialektusból ötvözött kompromisszum (mint Hollandiában). Ezek politikai, földrajzi, kultúrtörténeti tényezők, nem nyelvi-ek. Mármost amint a standardizáció megtörtént, az embereknek az az érzésük, hogy azért vált éppen az a dialektus standarddá, mert az helyesebb vagy szebb, mint a többi. Az iskola is ezt sugallja, hiszen egyszerűbb a gyerekeknek azt mondani: „ez az egyedül szép és helyes”, mint azt, hogy „különböző történelmi véletlenek sorozata folytán ez lett a standard, de másképp is történhetett volna”.

A nyelvészek ragaszkodnak terminológiájukhoz. Nekik minden nyelvváltozat – legyen az póriás vagy arisztokratikus, elfogadott vagy lenézett –: dialektus. Amit az angol királynő beszél, az is dialektus. Úgy nevezzük: standard dialektus.

A háromféle nyelvváltozat

Egyetlen nyelv sem egységes: különböző **változatai** vannak. Háromféle nyelvi változatot szoktak elkülöníteni: **területit**, **társadalmi** és **etnikait**. Területi változat, vagyis **nyelvjárás** („dialektus”) például a Vas megyei vagy a csángó magyar. Társadalmi változatnak szokták például tekinteni az angol munkásosztály nyelvét. A magyarban nemigen van markáns társadalmi nyelvváltozat. Az ún. suksükölő beszéd például – az elterjedt nézettel ellentétben – bizonyítottan nem társadalmi (és nem is területi vagy etnikai) jelenség, minden rétegben azonos arányban fordul elő. Végül **etnikai** változat például az amerikai angolnak olaszok által beszélt változata, helytől és társadalmi helyzettől függetlenül. Magyarországon talán a cigányok beszélnek ilyen változatot, de nem vagyok biztos abban, hogy az élesen elkülönül a magyar helyi változataitól. Mivel a nemzetek területi, társadalmi és etnikai felosztásai összefüggnek, a háromféle változat minden nyelvben keveredni szokott.

Nagyon gyakori jelenség, hogy egy-egy változat beszélői értékesebbnek (vagy éppen kevésbé értékesnek) tekintik a saját nyelvváltozatukat, mint másokat; sokszor az egész társadalom egyetért ezekben a besorolásokban. Nyelvészeti szempontból viszont nem értelmezhető az ilyen különbségtétel. Sok nyelvnek van egyetlen kiténtetett

változata, amit **szabványosnak** (standardnak) tekintenek, ez is hozzájárulhat, hogy nagyobb a tekintélye, mint a többinek. A magyarban például ma a pesti változat a szabványos.

A magyar beszélők mindannyian jól értik egymást. Kivétel talán a moldvai csángó nyelvjárás, amelynek eléggé eltér a kiejtése és a szókincse (nem utolsósorban a sok román kölcsönszó miatt), ezért kérdéses, hogy „könnyedén” érthető-e a többiek számára. Egy barátomtól például azt kérdezték Moldvában, hogy *Besátatok a meszenát*, ami annyit tesz, hogy ‘Bezártatok-e a kocsit’. A *besá* a ‘becsinál’, vagyis ‘bezár’ megfelelője, a *meszena* pedig román kölcsönszó az ‘autóra’.

Azokban az országokban, ahol a változatok nem kölcsönösen érthetőek, mint Németországban vagy Olaszországban, természetes, hogy a nagyobb tévé- és rádióállomásokon a standard változatot beszélik a bemondók és a riporterek. Máshol ez nem szokás, Angliában például sok tudósító beszél valamilyen területi változatot. Magyarországon viszont – ki tudja, miért – azt a gyakorlatot követik, mint Németországban, vagyis a bemondók és riporterek szinte kizárólag a szabványos, pesti köznyelvet használják, pedig mi minden nyelvjárást megértünk.

Igaz, előfordul, hogy – leginkább óvodás, iskolás korában – kicsúfolják, aki tájszó-lásban beszél. De ezt is csak erősíti, hogy a tévéből, rádióból dől a pesti nyelvjárás, a többi nyelvjárási alakok tehát idegenül, furcsán hangzanak a többieknek. Az egy-ségesítés ugyanis jót tesz a kölcsönös érthetőségnek, de rosszat tesz a nem standard változatok tekintélyének. És bizony nagy ár ez, hogy az emberek egy része úgy érzi, „rosszabbul” beszél, mint mások. Ha nincs baj a kölcsönös megértéssel, akkor semmi értelme ilyen drágán fizetni érte.

Stílus: a tabutól az argóig

Mindenki sokféle stílusban tud beszélni. Más stílusban beszélünk a barátainkkal, mint ismeretlenekkel, máshogy azonos neműek társaságában, mint vegyes társaság-ban, és megint másképpen, ha gyerekekkel beszélünk. Persze nagyon sok mindent ugyanúgy mondunk, mégis különböző **stílusrétegek** ezek: sok olyan kifejezés van, amelyiknek a használata az egyikben elképzelhető, a másikban ki van zárva. Azt, hogy *ne izélj má*, csak baráti társaságban mondhatjuk; azt, hogy *elnézést kérek a zavarásért*, főleg ismeretlenek mondjuk, másnak legfeljebb ironikusan.

Általában alig van tudomásunk arról, hogy mennyire másképp beszélünk külön-böző helyzetekben. Inkább csak a tiltásoknak vagyunk tudatában, vagyis hogy bizo-nyos helyzetekben vannak dolgok, amiket másképpen, körülményesen vagy szokatlanul kell megfogalmaznunk. Persze nem csak a kifejezésmódra vonatkoznak ezek a tiltások, bizonyos helyzetekben vannak tabutémák. Például a testi funkciók, a szexu-alitás és a kiválasztás az udvarias társalgásban (legalábbis a magyar társadalomban) tabutémák, ezért (legalábbis a magyarban) ezekre nincsenek is semleges stílusú sza-vak, csak orvosiak, gyereknyelviak vagy pedig a fesztelen stílushoz tartozó, **kollok-viális** szavak.

De a megengedett témákon belül is vannak **tabukifejezések**, amiket nem lehet használni. Például azt, hogy valaki ‘meghalt’, baráti körben mondhatjuk úgy, hogy *feldobta a talpát*, de a temetkezési vállalkozónál nem. Vannak egészen általános ta-

buszavak is, amiket például csak egymemű felnőttek társaságában lehet kimondani, még akkor is, ha nem eredeti értelmükben használjuk őket, például indulatszóként. Most nem idézek ilyet, mert gondolom, hogy nem ilyen társaságban beszélek. De az ilyen kifejezések helyett hasonló kezdetű vagy hangzású helyettesítőket, ún. **eufemizmusokat** szoktak használni, például: *a ku. . . tya mindenit!* Végül egyes társadalmakban ismerünk egészen általános, **rituális** vagy **mágikus** eredetű tabukat és tabuszavakat is. A grúzban például a 'kígyó' neve tabu, csak körülírva lehet megnevezni. A magyar *farkas* szó is ilyen eufemizmusból ered ('farkas állat'), és a szláv eredetű *medve* ('mézevő') is.

A stílusrétegek közé sorolhatjuk a különböző **zsargonokat** is, például az orvosok, a diákok vagy a bűnözők nyelvét (amit **argónak** is neveznek). Ezek nem nyelvjárássok vagy társadalmi nyelvi változatok, mert senki sem zsargonban tanulja az anyanyelvét. A zsargon csak később tanult nyelv, nyelvi változat lehet. Általában csak a szókincse sajátos, de az annyira, hogy kívülállóknak sokszor alig érthető, és részben ez a célja is.

A különböző stílusrétegek nem tévesztendő össze a nyelvi változatokkal, például a tájszólásokkal. A közelmúltban egészen a Legfelső Bíróságig jutott egy ügy, a „Szivárvány Társaság a Melegek Jogaiért” egyesület bejegyzésének ügye. A Legfelső Bíróság is elutasította a bejegyzést. Az egyik kifogás az volt, hogy a *meleg* szó szerepel az egyesület nevében. A magyar törvények szerint ugyanis csak köznyelvi szavak szerepelhetnek az egyesületek nevében, hogy a megnevezés ne lehessen megtévesztő vagy érthetetlen. A *meleg* szó esetében óriásit tévedett a bíróság. Ez a szó (abban az értelemben, hogy 'homoszexuális') nem nyelvjárási, de még csak nem is valamilyen zsargonhoz tartozik, hanem a fesztelen stílusréteghez, tehát kétségkívül köznyelvi, általánosan ismert. Valaki egyszerűen összekeverte az udvarias stílust a *köznyelvi* minősítéssel, amely nem stílusra utal. Olyan ez, mintha az elhízottak nem alapíthatnának olyan egyesületet, aminek a nevében a *dagadt* vagy akár a *duci* szó szerepel.

Argó

Mivel soha nem voltam börtönben, nem tudom, van-e ma Magyarországon igazi tolvajnyelv. Azok a tolvajnyelvi szavak, amelyeket mindenki ismer, még a háború előtti magyar tolvajnyelvből származnak. Valaha valóban titkos szavak voltak ezek. Lehet, hogy ma is vannak ilyenek, de azokat a nagyközönség nem ismeri. Egyébként – bár a *tolvajnyelv* szót mi, nyelvészek is használjuk – meg kell említeni, hogy nem külön nyelvről van szó, hiszen csak a szókincs egy része sajátos a tolvajnyelvben.

Az első magyar tudósítások a tolvajnyelvről a 18. század végéről származnak. Akkor **nyalavi** nyelvnek hívták, a 19. században pedig *hebre* nyelvnek vagy *link hadová*-nak. A 20. század elején a *jassznyelv* volt az elterjedt szó, ma egyszerűen tolvajnyelvnek vagy argónak hívjuk.

Persze elsősorban mindig a rendőrséget érdekelte a tolvajnyelv, mert az ő megtévesztésére jött létre. A 18. századtól ismerünk hatósági szójegyzékeket a tolvajnyelvi szavakból, de ezek általában nagyon hiányosak. Úgy látszik, szavaikat valóban elég jól titokban tartották az alvilági elemek.

A legkorábbi magyar tolvajnyelvekről nagyon keveset tudunk, még 100 szót sem ismerünk belőlük. Érdekes viszont, hogy ezeknek kb. a negyede még a 20. században is használatos volt, sőt, egy-kettő még ma is ismert (persze nem a tolvajnyelvben). Ilyenek például a *fejes* ‘fontos ember, vármegyei tiszt’ meg a *gagyi* ‘arany’. Még annyit tudunk ezekről, hogy nem a városokban alakultak ki, hanem vidéken: vásárokon „dolgozó” bűnözők meg a pusztai betyárok körében. A pesti alvilág akkoriban német anyanyelvű volt, és tolvajnyelvről semmit sem tudunk.

Részletesebb adatok csak a 19. század végéről és a 20. század elejéről vannak, a budapesti rendőrség feljegyzéseiben. A pesti tolvajnyelv – a belső alkotású szavaktól eltekintve – lényegében a német tolvajnyelvből, az ún. rotwelschből alakult ki. A rotwelsch igen régi, talán középkori eredetű tolvajnyelv, szavait főleg a jiddisből és a németországi cigány nyelvjárásokból kölcsönözte, nyilván éppen azért, mert ezeket a német lakosság nem értette. Így történt az, hogy a régi magyar tolvajnyelv is tele volt jiddis és cigány szavakkal, de ezek nem a Magyarországon beszélt jiddis és cigány nyelvjárásokból származnak, hanem a németországiakból. A pesti jassznyelvben a magyar szavak aránya legfeljebb 20 % volt.

Ma már elavultak vagy a köznyelvhez tartoznak ezek a hajdani titkos szavak, de sokan ismerik még őket. Fennmaradt a jiddisből átvett, héber eredetű *meló*, *haver*, *pónem* és *szajré*, de sokan ismerik a *hirig* ‘késeles’, *mesüge* ‘bolond’ és *hipis* ‘motozás’ szavakat is. A német-cigány eredetű *dilis*, *duma*, *lóvé* (ma *lé*-nek is mondják) általánosan ismertek, de sokan használják a *mátós* ‘részeg’ szót is. Német eredetű tolvajnyelvi szavak voltak a *link*, a *blöki* és a *galéri*.

Hosszan sorolhatnám még a többé és kevésbé ismert, eredetileg tolvajnyelvi szavakat, kifejezéseket. Érdekesebb lenne annak utánajárni, hogy hogyan alakult ezeknek a szavaknak az élete. Sajnos az adatok a dolog természeténél fogva annyira szűkösek, hogy valószínűleg sosem kapunk választ ezekre a kérdésekre. Viszont minél régebbre mennénk vissza az időben, annál hosszabb életű tolvajnyelvi szavakat találunk. Az utóbbi évszázadokban ugyanis folytonosan nőtt a társadalmi mozgékonyosság, a különböző rétegek közötti kommunikáció. Amikor az alvilág még valóban (nyelvileg is) elkülönülő réteget alkotott, nem volt szükség a tolvajnyelvi kifejezések gyakori váltogatására. Ahogy az egyre részletesebb rendőrségi szógyűjtemények mutatják, a csibészek egyre kevésbé tudták megőrizni a tolvajnyelv titkosságát. Így a régebbi tolvajnyelvi szavak egyre gyorsabban kerültek be a diáknyelvbe, majd onnan a köznyelvbe. Jó lenne tudni, hogy most hogyan történik a dolog. Van-e egyáltalán tolvajnyelv? A szervezett bűnözés mostani új előretörése vajon magával hozza-e a tolvajnyelv újjászületését?

A szleng

A *szleng* angol szó ugyan, de a szlenget nem az angolok találták ki. Talán azért használják világszerte az angol terminust, mert az angolok voltak a legkényesebbek a standard és a nem standard nyelvhasználat különbségeire.

A szlengnek legfőbb jellemzője az átmenetiség, a mulandóság, a divathullámszerű terjedés, majd elapadás. Húsz-harminc évvel ezelőtti szleng-kifejezések például: *Hát én lepetéztek!* a meglepetés, méltatlankodás kifejezésére; *A húga jó bőr,*

értsd: ‘szép vagy beleváló nő’. Ezeket ma már nem hallani, és talán sokan már nem is értenék őket. Helyettük mások jelentek meg, például az *arc*, melyet ‘fickó, pofa’ értelemben használnak (*Jó arc a Csaba*). A fölösleges vagy értelmetlen szöveget egy-két évtizeddel ezelőtt *sóder*-nek neveztük (*Ne lökjed nekem itt a sódert!*), ma ugyanabban a jelentésben a *rizsa* járatos. (Érdekes egyébként a metaforikus hasonlóság a valódi sóder és a rizsa között: mindkettő szemcsésen pergő, homogén, meglehetősen színtelen adalékanyag, mellyel mintegy el lehet árasztani valami értékesebbet, finomabbat.)

A szleng lételeme az átmenetiség, a kérészéletűség. Ha valamit évszázadokon át használnak, az nem szleng, hanem a nyelv stabil része. Ezért nem nevezhetjük szlengnek a klasszikus trágárságokat, de nem szleng a *-suk/-sük* igeraghasználat vagy a *nem-e jöttek* szerkesztés sem. A szleng lényege, hogy alternatívát nyújt, tehát olyasmit fejez ki, amire az illető is tudna más, közismert és közhasználatú – ha nem is feltétlenül elegáns vagy irodalmias – kifejezést, vagy amit mások nem úgy mondanának. A szleng: gesztus.

Előfordul, hogy valamely szleng-kifejezés rögzül, és nem vész ki a generáció kikapásával: ez történt például a *pofa* szóval. A harmincas-egyvenes években jóízű, tréfás szleng-szó volt ‘ember’ értelemben – mára elszíntelenedett, elvesztette divat-(azaz szleng-) ízét, s egyszerűen a bizalmas nyelvhasználat alacsony stílusértékű szava lett, semmilyen gesztust nem tartalmaz: *A harmadikon egy pofának van HILTI fúrója*. Az irodalom is képes legalizálni szleng-szavakat, ez történik napjainkban a *zсарu* szóval, melyet gyerekkoromban álomban nem mertem volna rendőr előtt kiejteni, ma meg a rendőrség maga használja, kedélyes öniróniával.

Kétféle szabály – kétféle szabályszegés

A nyelvi szabályok megszegése sokkal ritkább, mint azt gondolnánk. Száz és száz kimondott szó, sőt mondat között egy ha akad, amelyben hibázik a beszélő. Természetesen anyanyelvi beszélőre gondolok, hiszen a külföldi nem mérhető ugyanevvel a mércével. Ő igazán hibázik – ilyet mond például: *Hánykor a vetítés kezdődik?* Etféle hibát anyanyelvi beszélő nem követ el.

A hibáknak két fő fajtájuk van, minthogy a szabályoknak is két fő fajtájuk van. Vannak az úgynevezett **konstitutív** („alkotó”) szabályok, azaz a nyelv igazi működési szabályai, például a hangrendi illeszkedés: *kert-ben*, de *ház-ban*. Ezeket legfeljebb akkor rontjuk el, ha fáradtak, betegek vagy ittasak vagyunk, ha megzavarunk beszéd közben, vagy hirtelen meggondoljuk magunkat – azaz a konstitutív szabályok megszegését a **nyelvi szereplés** zavarainak tekinthetjük. Ezeket a beszélő rendszeren nem is veszi észre, s ha megkérdezzük: mit mondott? másodszor már helyesen fogja elmondani. Göncz Árpád például ezt mondta a rádióban: „Én is csak... 56 után kezdtek megjelenni könyveim.” Nyilván menet közben elgondolkozott, s valójában egy másik mondatot fejezett be, mint amit elkezdett. De ide tartoznak az egyszerű nyelvbtlások is: *beütöttem a fejem kezét* – akarom mondani *a kezem fejét*. E hibák a pszichológus számára izgalmas vizsgálódási területet jelentenek, de a nyelvész számára nem igazán érdekesek, mint ahogy az orvos számára sem érdekes, ha valaki

megbotlik egy kőben: ebből még nem lehet a járásáról semmilyen következtetést levonni.

Vannak másrészt úgynevezett **regulatív** („szabályozó”) szabályok, melyek azt kormányozzák, hogy a mondatokat, szavakat mikor és hol, milyen célra és milyen körülmények között használjuk. Regulatív szabály például a tegezés és magázás közötti választás. Ha én azt mondom egy ismeretlen hölgynek a vonaton: *Behúznád, kérlek, az ajtót?* – ez konstitutív szempontból hibátlan, hiszen helyesen képeztem az igealakokat (*behúz-nád, kér-lek*: tökéletes mind a kettő), de regulatív szempontból hibás, mert a körülmények nem ezt kívánják. A trágárságok használata is regulatív kérdés: nyelvi szempontból semmi kivetnivaló nincs bennük, de súlyosan vétethetnek a társadalmi szabályok ellen, ha a hallgatót megbotránkoztatják, vagy elundorítják. E hibafajta már nem nevezhető nyelvbotlásnak, a beszélő tudatosan választja, amit mond – még ha aztán el is szégyelli vagy meggondolja magát. Kérdés persze, hogy egyáltalán nyelvi hiba-e az ilyesmi: olyan, mintha valaki csendes pihenőkor tisztán, szépen, hangosan énekelni kezd. Ez súlyos vétség, de nem a „bel canto” szabályai ellen.

Polgárjogot nyert hibák

A konvención alapuló ítéletek viszonylagosak: nem természeti mértékekhez, hanem a közmegegyezéshez mérve értékeljük őket. Ki számít például kövér nőnek? Nyilván van erre egy anatómiai-élettani meghatározás, de az vagy egybevág a konvenció ítéletével, vagy nem. A franciák szemében kövérnek tűnik az a nő, aki orosz szemmel éppen megfelelő húsban van.

Vagy tűnődünk csak el, mit jelent az, hogy *sokáig kellett sorban állni*? Ez bizony országoként, történelmi korszakoként változó. Ha egy bécsi bankban ketten vannak előttem, már úgy érzem: sokáig kellett sorban állnom. Másutt ez üdítően rövid időnek hatna. . .

A nyelv is konvenció, és ezért itt sincs külső ismérv arra, hogy valami helyes-e vagy helytelen, vagy hogy mit is jelent pontosan. Ez izgalmas a nyelvész számára, mert neki osztályoznia kell, megkülönböztetve – ha nem is a „helyeset” a „helytelenőt”, hiszen azok nem tudományos, hanem erkölcsi kategóriák –, de legalább a „normálisat” az „abnormálisat”. A konvenció – s ez fontos jellemzője a nyelvnek is – nemzedékről nemzedékre változik, s ami abnormálisként, hibaként kezdi, az legalizálódhat, polgárjogot nyerhet.

Ilyen hibaként, ha tetszik, „abnormális” példányként jelent meg sok száz évvel ezelőtt a magyarban a *Miklós* keresztnév, melynek nyilvánvalóan *Niklós-nak kelle-ne hangzania, *n*-nel, hiszen görög eredetije *Nikolaos*, és latinul, németül, franciául, románul, angolul is *n*-nel kezdődik. Csak a lengyel, ukrán, szlovák, és magyar megfelelője kezdődik *m*-mel. Itt egyszer valaki valamit elrontott, s a hiba azóta úgy maradt, a standard része lett. Hogy mikor jött el az a pillanat, amikor a – kezdetben nyilván bosszantó hibának tűnő – *Miklós* alakot elkezdték normálisnak érezni, tehát amikor lekerült róla a „hiba”, az „abnormalitás” stigmája – ezt ma már nehéz megmondani.

Más nyelvek is őrzik egy-egy ilyen régi szarvas hiba emlékét. Olaszul például a 'július' hónapot – ki tudja, miért – *luglio*-nak mondják, szókezdő *l*-lel, aminek ugye-

bár ott semmi keresnivalója. Az ‘ezredes’ spanyolul *coronel*; talán szólni kellett volna nekik, hogy a helyes alak **colonel* lenne, tehát nem *r*-rel, hanem *l*-lel a közepén – de most már késő.

Ez természetesen napjainkban is zajlik, ma helytelennek érzett alakok holnap észrevétlenül áttörhetnek a konvenció kasztrendszerén, és elfogadottá válhatnak. Gondoljunk erre, ha legközelebb azt halljuk: *originált csomagolású*. Hátha a jövő zenéje?

A jelentésváltozás útjai

A szavak jelentésének változása talán a legváltozatosabb, és ezért legkiszámíthatatlanabb folyamata a nyelvi változásnak. Ezeknek a folyamatoknak is inkább a csoportosítását találjuk meg a könyvekben, mint a magyarázatát. Általában úgy gondolják a szerzők, hogy a magyarázatot az emberi gondolkodás általános jellemzőiben kell keresni.

A jelentésváltozás egyik leggyakoribb típusa az ún. **jelentésszűkülés (specializáció)**, amikor egy általánosabb jelentésű szót konkrétabb értelemben kezdenek használni. Így az *állat* eredetileg mindenféle ‘lényt’ jelentett; amit ma *állat*-nak hívunk, azt *oktalan állat*-nak mondták. A *marha* pedig ‘vagyont’ jelentett; amit ma *marhá*-nak mondunk, azt pedig *barom*-nak vagy *barom állat*-nak hívták. Mint ezekből a példákban is látszik, a specializáció egyik formai velejárója lehet, hogy egy több szóból álló szerkezetből, ami a speciálisabb jelentésnek felel meg, elmarad valamelyik eleme, és a maradék megőrzi a speciálisabb jelentést. Így lett például a *pezsgő borból pezsgő*.

A jelentésváltozásban nagyon sokszor játszik közre az **értékítélet** mozzanata. Ha egy szót gúnyos, rosszalló vagy – éppen ellenkezőleg – dicsérő értelemben is használnak, annak gyakran megváltozik a jelentése, úgy, hogy csak az értékítélettel telített jelentése marad meg. Ez is a specializáció egy fajtája: A *néember* eredetileg csak ‘nő’ jelentett, ma pedig már csak ‘kellemetlen nőszemélyt’. Az ellenkező irányú folyamatra, amikor pozitív értékítéletet fejez ki az új jelentés, jellemző módon alig akad példa. De ilyen például a *szerecske*, ami eredetileg jó sors is, rossz is lehetett, ma pedig már csak jó.

Érdekes eset, amikor egy idegen szó jelentése az átvétele során specializálódik, sokszor éppen azért, mert idegen eredetű, és sokszor éppen valamilyen értékítéletet hordoz. A szláv eredetű *povedál* pejoratív, rosszalló, akárcsak a franciában a német eredetű *rosse*, ami németül csak ‘lovat’, franciául már ‘gebét’ jelent. Arra megint csak alig van példa, hogy az átvétel során „javuljon” a szó jelentése.

Vajon mi lehet az oka, hogy a specializációnál sokkal ritkább az ellentétes irányú folyamat, az **általánosodás**? A magyar nyelvtörténetben a *veres*, *vörös* szavakat szokták itt emlegetni, amik eredetileg csak ‘vértől vöröset’ jelentettek. Lehet, hogy csak azért tűnik ritkábbnak ez a típus, mert nehéz megkülönböztetni egy másik folyamattól, amit külön csoportba szoktak sorolni: a **metaforikus** jelentésváltozástól.

A metafora nem más, mint hasonlóságon alapuló jelentésátvitel, és ez bizony legalább olyan gyakori, mint a specializáció. Ha valakit *marhának* nevezünk, azzal arra utalunk, hogy az illető valamiben hasonlít a szarvasmarhákra, nevezetesen az

intellektuális képességeiben. Ha belegondolunk, nehéz megmondani, hogy a *ravasz* szó jelentésének változását általánosításnak, vagy metaforának kell-e nevezni. Eredetileg ‘rókát’ jelentett, tehát egy konkrét ravasznak tekintett lényt. Ezért általánosításnak is tekinthetjük, hogy ma bármilyen ravasz emberre vagy állatra mondhatjuk.

Végül nagy csoportot alkotnak a fogalmak kapcsolatán, a képzettársításon alapuló jelentésváltozások. Ezt a folyamatot hívjuk **metonímiának** („érintkezésen alapuló névátvitelnek”). A legkülönbözőbb kapcsolatok szolgálhatnak a metonímia alapjául. A fő, hogy annak, amit a szó eredetileg jelentett, valami állandó velejárója legyen az, amit utóbb jelent. Például a *város* meg a *ház* nagyon sok nyelven jelentheti magát a helyet, de a lakóit is, a ‘dinasztia’ értelme pedig metonímiával alakult ki. A tárgyakkal velejárói az anyagok, amiből vannak, így lehetett a *toll* ‘íróeszköz’, a *vas* ‘bilincs’, és így tovább.

A metonímia annyiféle lehet, amennyiféle velejárója lehet egy fogalomnak. Például az események velejárói a következményeik és az okaik, például a félelemnek a remegés a következménye, a remegésnek a félelem lehet az oka, és mindkét irányban bekövetkezhet a jelentésváltozás a különböző nyelvekben. Ugyanígy kétirányú a **szinekdochének** nevezett folyamat, amikor a tárgyra egy részének a nevével lehet utalni (ez a gyakoribb, például a *fő* így jelenthet ‘személyt’: *6 fő volt ott*), vagy ritkábban fordítva, például a *sízők* nyelvében a *hegy* magát a ‘pályát’ jelenti.

Úgy is fel lehetne fogni, hogy a metonímia, a kapcsolaton alapuló jelentésváltozás a legáltalánosabb fogalom az említettek közül, aminek a specializáció, az általánosodás és a metafora is a esete. Csak annyit kell ehhez feltennünk, hogy egy fogalomnak nemcsak térbeli, időbeli, oksági stb. velejárói vannak, hanem fogalmiak is. Így a dolgok jellemző tulajdonságai, amiken a metaforák alapulnak, szintén a velejáróik, és már láttuk, hogy az általánosodás alig megkülönböztethető a metaforától. Végül az is feltehető, hogy a jelentéseknek fogalmi kapcsolatuk van azokkal a speciális használatokkal, amikben megjelennek. Például az *állat*, amikor még ‘lényt’ jelentett, fogalmi kapcsolatban volt az *oktalan állattal*, vagyis azzal, amit ma *állat*-nak hívunk, és a jelentése egyfajta metonímia révén változott meg.

Összefoglalva: Ha magyarázatot nem tudunk is adni arra, hogy miért éppen így vagy úgy változnak meg az egyes szavak jelentései, lehet, hogy egyszer egészen pontosan meg tudjuk határozni azokat a gondolkodásbeli folyamatokat, amik a változást kísérik. Közelebbről úgy látszik, hogy a metonímia mechanizmusát kellene elsősorban megértenünk a többi folyamat magyarázatához.

Gazdaságosság a nyelvben?

Meglepően keveset tudunk a nyelvek működéséről, és különösen arról, hogy miért működnek különbözőképpen a nyelvek. (Amivel persze azt az alapkérdést kerülgetem, hogy egyáltalán miért vannak különböző nyelvek, miért nem beszél mindenki egyformán. No de Babel tornyáról most ne elmélkedjünk.)

Kézenfekvőnek tűnik például a nyelvekben egyfajta **gazdaságosságra** törekvést feltételezni. Ezen azt értjük, hogy a beszélő igyekszik közleményeit a lehető legkisebb erőfeszítéssel megformálni, ahogyan a hangyák is a legrövidebb úton közlekednek az élelem és a boly között. A nyelvben ilyen gazdaságosító eszköz a **hasonulás**,

vagy latinosan **asszimiláció**. Lényege, hogy a beszéd folyamatban egymás mellé kerülő hangokat egy vagy több jegyükben egymáshoz hasonlóvá tesszük, azaz egy vagy több jegy **átterjed** az egyik hangról a másikra.

Ennek ismert esete a **nazális** (orrhangú) mássalhangzók képzési hely szerinti hasonulása, pl. *szénpor* ejtsd: *szémpor*, ahol az *n*-et nem a nyelvheggyel képezzük, mint általában, hanem az ajkakkal (**labiálisan**) – vagyis *m* lesz belőle. A „labiális” jegy (az ajkakkal való képzés jegye) ráterjedt a *p*-ről az előtte álló nazálisra. Ugyanilyen alapon a *rongál* szóban az *n*-et hátul képzett [■] hangnak ejtjük a hátul képzett *g* hatására; ilyen még a *so[■]ka*, *ö[■]ként*, *szé[■]gáz*. A nazálisok helyhasonulása mindig hátra ható, **regresszív** asszimiláció, mivel a később kimondott hang mintegy „hátrafelé” hasonítja magához az előtte állót.

Itt joggal hivatkozhatunk a nyelvi gazdaságosságra, hiszen könnyebb, kevesebb mozdulatot igényel a két mássalhangzót ugyanott ejteni. Ám a helyzet nem mindig ilyen egyértelmű. A nazálisok az angolban is hasonulnak, pl. a *bank* vagy *angry* szavakban ugyanúgy [■] hangzik, mint hasonló magyar szavakban. Csakhogy az angolban a szóvégi *-ng* kapcsolatból a *g* az ejtésben lekopott, a nazális mégis [■] maradt, pl. *sing* [s■] ‘énekelni’, amit már semmiféle gazdaságosság nem indokol. Sőt, az angol hangrendszer egy indokolatlan (és eléggé nehézkes képzésű) önálló hanggal, a veláris nazális [■] fonémával gyarapodott, hiszen pl. a *sin* [s■] ‘bűn’ és *sing* [s■] szavakat csak a nazális helye különbözteti meg.

A kivételek életképessége

Amikor a felnőttek idegen nyelvet tanulnak, sokat panaszkodnak a kivételek miatt. Pedig a saját anyanyelvükben észre sem veszik őket. Valójában minden nyelvben töméntelen kivételes alak van, és ez nem lehet véletlen. Jellemzően éppen a leggyakoribb szóalakok (vagy legalábbis a leggyakoribb szavak alakjai) szoktak kivételesek lenni: a *megy*, *ment*, *van*, *volt*, *lesz*, *evett* és társaik.

Figyeljük meg azt is, hogy amikor valaki kezdi elfelejteni az anyanyelvét, vagy mert sokáig más nyelvi környezetben élt, vagy valamilyen betegség következtében, nem a kivételes alakok használata szokott neki gondot okozni. Sokkal előbb felejt el a szabályos, de ritkán használt szavakat, mint ezeket. Sőt, a gyakoribb, de nem egy szót alkotó szerkezetek is előbb kiesnek, például, hogy milyen ragos alakot kíván az *emlékszik* ige: *valamire*, vagy *valamiről*, abban az ember hamarabb bizonytalan lesz, mint a *ment* vagy a *volt* alakok használatában.

Mi lehet ennek a jelenségnek az oka? Feltehető, hogy az idegrendszerünk törekszik arra, hogy biztosan, de gazdaságosan tárolja az információt. A kivételes alakok eltárolása valószínűleg „kifizetődőbb”, mint a szabályos alakok „előállítás”, „kiszámítása”. Az emlékezetben tárolás is, meg az elemekből való előállítás is időt, erőfeszítést igényel az idegrendszertől. De lehet, hogy az agy úgy van felépítve, hogy a kész alakra való emlékezés gyorsabb, könnyebb, feltéve, hogy gyakran használatos alakról van szó. Egyébként szomorú, hogy ezt a tényt teljesen figyelmen kívül hagyják azok, akik **mesterséges nyelveket** terveznek. Például az eszperantó megalkotója, Zamenhof is abból a naív feltételezésből indult ki, hogy a kivételek nehezítik a nyelv megtanulását vagy használatát. Pedig ez csak tudatos felnőtt nyelvtanulók-

nál van így, akik táblázatokat próbálnak megjegyezni, mert nem tudják vagy nem akarják a beszédképességüket közvetlenül kialakítani, ahogy a gyerekek teszik.

Az anyanyelv nyelvtanulásában is, a nyelvek történetében is tetten érhetjük a kivételes alakok rendkívüli „életképességét”. A gyerekekre is, a nyelvváltozásra is egyaránt jellemző a hihetetlen konzervativizmus, hagyománytisztelet, és a hihetetlen újító hajlam, az új alakok megalkotása a régiek hasonlatosságára, **analógiájára**. A *lesz* ige végén az *-sz* a jelen idő (folyó cselekvés) régi jelének maradványa, ami konzervatív módon megőrződött, éppen úgy, ahogy számos gyerek hosszú évekig megőrzi a *pénzet-*, *húсот-*féle alakokat. Szintén a konzervativizmus számlájára írható, hogy félrehalláson alapuló kivételes alakok fennmaradnak. Például a török *pamuk* szóból lett a magyar *pamut*, amit – különösebb hangtani oka nem lévén – félrehallásra szoktak visszavezetni. Hasonló jelenségeknek se szeri, se száma a gyereknyelvben.

A nyelvi változásokban és a gyereknyelvben megnyilvánuló újító hajlamot nem is kell különösen bizonygatni. Gondoljunk csak a rövidítésekre, a megszólítások, gyakori fordulatok rövid alakban való használatára (*alá' szolgálja, kösz stb.*). Vagy gondoljunk az ikes és nem ikes igék ragozásának kavalkádjára. Az *eszik* ige a többi ikes (tárgyatlan) ige hasonlatosságára hangzik *eszik*-nek, a régi *eszen* helyett (amiből mára *esz*-nek kellett volna válnia), azóta, hogy az *-ik* megszűnt visszaható igeképző lenni. Ezt az újítást gyerekkorunkban számos igével reprodukáljuk, és sokszor konzervativizmusból évekig ragaszkodunk a kivételes alakhoz.

De vajon mitől függ, hogy az újítás miatt vagy más okból létrejött kivételes alak fennmarad-e, vagy sem? Hogy a konzervativizmus győz-e, avagy az analógia, a nem-kivételesekhez való igazítás? Egyetlen tényező van, ami biztosan befolyásolja ezt, persze sok véletlen vagy véletlennek látszó más ok mellett, ez pedig a gyakoriság. Úgy tűnik, a kivételes alakok közül mindig a leggyakoribbak maradnak meg különlegesen. És itt visszakanyarodtunk a kivételek idegrendszeri alapjaihoz. Minden azt látszik alátámasztani, hogy a közvetlen felidézés a „kiszámítással” szemben akkor jövedelmező, ha gyakran alkalmazzuk. „Ismétlés a tudás anyja” – szól a mondás, és ennek konkrét értelemben is van alapja: Az emlékek felidézhetőségét segíti a gyakori felidézés, míg a „számítást” igénylő gondolati műveleteknél mindegy, hogy mennyire gyakran használjuk azokat a fogalmakat, amelyeken a számítást el kell végeznünk.

Idegennyelv-tanulás, anyanyelvtanulás

Goethe egyik aforizmája szerint: „Aki nem ismer idegen nyelvet, az az anyanyelvét sem ismeri.” Minden jel arra utal, hogy a magyar oktatási gyakorlat nem ismeri ezt az alapigazságot. Pedig feltűnő, hogy a legtöbb olyan gyerek, aki idegen nyelvet tanul, hajlamos az anyanyelvéhez is tudatosabban viszonyulni, könnyebben felismeri annak szabályszerűségeit és furcsaságait. De nagyon sok múlik azon, hogy milyen módszerrel tanulja az idegen nyelvet. A tapasztalat szerint, ha csak megpróbálják a fejébe verni, az nem sokat segít. A tanult idegen nyelvvel kapcsolatban is magának kell felfedezéseket tennie ahhoz, hogy az anyanyelvében érdekességeket fedezzen fel.

Persze valószínűleg minden tantárgyra igaz: a hatékony és alapos tanulásnak előfeltétele, hogy a gyerekek maguk fedezzék fel a törvényszerűségeket a megismert adatok alapján, és általában is igaz, hogy a magyar iskolai oktatásban ezt a folyamatot ritkán tapasztaljuk. De ha van olyan tantárgy, amire ez sokszorosan igaz, az a magyar nyelvtan. Először is, mert talán ez a legkevésbé korszerű a tudományos jellegű tárgyak közül: lényegében a század eleji tudományos állapot szerint tanítják. Másodsor, mert rengeteg nem tudományos oldala van a magyar nyelvtan tananyagának: például a helyesírás meg a nyelvhelyesség kérdései nem adnak sok alkalmat a felfedező tevékenységre. Végül erre a tantárgyra a legjellemzőbb a problémák álszent kezelése. A fizikában meg a kémiában a tisztázatlan kérdések nem nagyon kerülnek – mert iskolai szinten nem is kerülhetnek – szóba; az irodalomban és a történelemben pedig – ma már – nyíltan beszél a tanár a zűrös dolgokról. A nyelvtanban viszont olyan szabályokat is tényként magoltatnak be a gyerekekkel, amelyeknek a zavarosságát a kisiskolások is könnyűszerrel felismerik.

Hogyan lehetne Goethe gondolatának a gyakorlatban hasznát venni? Talán meg kellene próbálni összekapcsolni az idegen nyelv és a magyar nyelvtan tanítását. Ez persze sok bonyodalommal járna, mert más-más módon kellene tanítani a magyar nyelvtant attól függően, hogy milyen idegen nyelvet tanulnak egy-egy osztályban. De lehet, hogy megérné a fáradságot. És talán attól se kellene visszariadni, hogy a magyar nyelvtan felfedezésekor akár több idegen nyelv is szóba kerüljön, olyanok, amelyeket nem tanulnak az illető osztályban. Csak a szerkezeti hasonlóságok és különbségek felfedezésén keresztül vezet út a törvényszerűségek felismeréséhez és kimondásához. Mert Goethe mondását így is átalakíthatjuk: *Akinek nincs tapasztalata más nyelvek nyelvtanában, az az anyanyelvének a nyelvtanát sem fogja megérteni.*

Kölcsönzés

Minden közösség érintkezik más közösségekkel, s ez a nyelvekben is megmutatkozik: a nyelvek hatnak egymásra. E hatás leggyakoribb formáját **kölcsönzésnek** szoktuk nevezni, bár inkább „megvétele” vagy akár „elorzásról” kellene beszélni, hiszen – a kölcsönrel ellentétben – a nyelvi átvétel nem ideiglenesen és nem a visszaadás szándékával történik.

A kölcsönzés különbözőképpen érinti a nyelv alrendszerét: legkönnyebben ún. tartalmas szavakat (azon belül is főnevet) lehet kölcsönözni, azután mondattani elrendezéseket, ritkábban funkcionális elemeket (tehát névmást, segédigét, ragokat), s legritkábban hangokat, hangtani elrendezéseket. A kölcsönzés a nyelv szerkezetébe ritkán hatol be, s leginkább csak a felszínt, a szókincset érinti – mint amikor egy könyvespolc könyvei közé teszünk idegen köteteket, ettől maga a könyvespolc nem változik.

Kölcsönzés – gondolhatnánk – akkor történik, amikor szükség van rá. Két nyelv beszélői találkoznak, s az egyik hoz valamit, amit a másik nem ismer. „Mi ez?” – kérdezi. „Grapefruit” – mondja a másik. „Aha, grépfrút” – mondja az egyik, s a szót kölcsönveszi. Az új dolognak persze nem kell fizikai tárgynak lennie; fogalom, cselekvés, minőség is lehet, mint az *ombudsman* (svéd szó a hivatásos politikai pártfogó, jogi képviselő megjelölésére) vagy éppen az *AIDS* betegség.

Az ilyen szavak néha hatalmas területen terjednek el, sok nyelvbe hatolnak be: ezeket nevezi a nyelvészet **nemzetközi szavaknak**. Ilyen például a *püspök*, mely végső soron a görög *episkopos* 'felügyelő' szóból származik, és az egész nyugati kereszténységben elterjedt: németül *Bischof*, csehül *biskup*, spanyolul *obispo*, olaszul *vescovo*. Vagy ilyen szó a *rádió*, mely jelentéktelen alakváltozatokkal szinte minden nyelvben megtalálható.

Ha azonban kézenfekvőnek fogadjuk el, hogy valamely új dolog elterjedésével a neve is vele terjed, meg kell lepődnünk, hogy milyen sokszor nem így történik, hanem a terjedő új dologra ki-ki a saját nyelvéből valamely addigi szót ráhúz. Jó példa erre az automobil, mely ugyanolyan civilizatorikus újításként terjedt el, mint a püspök vagy a rádió, mégis mindenütt másképp nevezik: magyarul *kocsi*, németül *Wagen*, franciául *voiture*, olaszul *macchina*, angolul *car*, stb. Ezek mind valamely régebbi szó metaforikus kiterjesztései, azaz a felbukkanó új dologra hasonlósági alapon valamely régebbi dolog nevét húzták rá. Ez az eljárás – a metaforikus kiterjesztés – sokkal gyakoribb, mint a kölcsönzés: az emberek szívesebben használják a megszokottat, mint hogy újat kelljen tanulniuk?

Rokonság és hasonlóság

Az a felismerés, hogy bizonyos nyelvek rokonságban vannak egymással, csak a 18. század végén alakult ki. Hogyhogya? – kérdezhetnénk; hát előtte senki nem vette volna észre, hogy a szlovák és a lengyel, a német és a holland, a spanyol és az olasz mennyire hasonlít egymásra?

Dehogynem vették észre. Az új felismerés az volt, hogy a nyelvek hasonlósága és a nyelvek rokonsága két különböző dolog. Igaz, a rokon nyelvek többnyire hasonlítanak, és a hasonló nyelvek többnyire rokonok – de távolról sem mindig.

A hasonlóság ugyanis félrevezető lehet, mert külső hatások is okozhatják. Például az angol és a francia szókincs roppantul hasonlít, ám e nyelvek csak igen-igen távoli rokonai egymásnak, s a szókincsi hasonlóságnak nem ez az oka, hanem a sok évszázados szoros kapcsolat, főleg a középkori normann hódítás nyomán, amikor a francia nyelvet angol földön is évszázadokon át beszélték. Vagy vegyük a hangzás hasonlóságát: a magyar és a szlovák artikuláció nagyon hasonló (szó eleji hangsúly, hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetése, és még sorolhatnám), ennek oka is talán a sok évszázados együttélés, de rokonságról szó sincs.

A rokonságnak ugyanis ismérvei vannak, ugyanúgy, mint a növény- vagy állatrendszertanban. Hiába hasonlít a cethal a halakra külsejében és életmódjában, nem hal, mert emlőjén táplálja kicsinyeit.

A nyelvrokonság legfőbb ismérve a szókincsben nem a hasonlóság, hanem a rendszerszerű különbözőség, azaz a szabályszerű eltérés. Ezt kedvezően támasztja alá, ha a nyelvtani szerkezet viszont hasonló. A finn és a magyar például a laikus megfigyelő szemében nem hasonlít egymásra, és kölcsönösen nem is érthető: ám a nyelvész észreveszi, hogy – mondjuk – a finn szóeleji *p*-nek a magyarban mindig *f* felel meg (például finn *pää*, magyar *fej*), és egyben észreveszi a nyelvtani szerkezet nagyfokú hasonlóságát, például hogy nem különböztetik meg a hím- és nőnemet,

hogy nincsenek előjárók, hanem csak ragok vannak, és így tovább – s kimondja: a finn és a magyar rokon nyelvek, bár külsőre alig hasonlítanak.

Rokonság és hasonlóság tehát általában együtt jár: a rokonok többnyire hasonlítanak egymásra. Mint az embereknél. De ez nem szükségszerű: a rokonság nem azonos a hasonlósággal. Jól is néznénk ki, ha az apasági pereket annak alapján döntenék el, hogy hasonlít-e a gyanúsított a gyermeke.

Szöveghagyomány és szövegromlás

A fontos szövegeket évszázadokon át olvassuk, tanuljuk, magyarázzuk, ha szükséges, lemásoljuk vagy újra kinyomtatjuk. Ezt a tevékenységet **szöveghagyományozásnak** nevezzük. A hagyományozott szövegek gyakran kultikus-vallási jelentőségűek, máskor irodalmi értékűek, megint máskor történelmi vagy jogi fontosságuk őrzi meg őket. Izgalmas kérdés, hogy mely szövegeket választ ki egy-egy társadalom mint hagyományozandókat – de ennek vizsgálata nem tartozik a nyelvészet illetékességi körébe.

A nyelvészetnek a szöveghagyományozással foglalkozó ágát görög szóval **filológiának** nevezzük. Jelentése: ‘beszédművelés, a szó szeretete, szöveggondozás’. A múlt században a nyelvészek kidolgozták a szöveggondozás tudományos alapjait, az úgynevezett **szövegkritikát**. Ennek alaptétele, hogy a nyelvésznek minden szöveget gyanakvással kell néznie, mert a szöveghagyományozás során a szövegekbe módosítások, sőt hibák kerülnek – a nyelvész feladata pedig (legalábbis a filológiában) hasonlóságot a régészéhez: neki nem a legszebbet, a leghasználhatóbbat kell feltárnia, hanem a legrégebbit, ideális esetben az eredetit, az „archetípust”.

A hagyományozott szövegekbe került apróbb hibákat **szövegromlásnak** nevezük. A szövegromlás leggyakrabban a figyelmetlen másolás (vagy később a nyomdai szedés) eredménye. Ezt mindnyájan magunkon is tapasztaljuk: másolás közben az ember átugrik egy sort, vagy elkalandozik a figyelme, és mást ír, mint ami ott van.

A szövegromlás legérdekesebb formája az, amikor a kései olvasó kijavít valamit, mert meg van győződve róla, hogy hibás – pedig az eredeti hibátlan, csak a kérdéses szó vagy alak annyira elavult, hogy az olvasó nyelvérzéke számára rossznak tűnik. Ez általános emberi stratégia, mely ma is működik. Az alábbi példa saját gyűjtésem.

A Károli-Bibliában ez áll egy helyen: „Isten megáldá őket, mert hűnek.” Tanítványom megállt az olvasásban és azt mondta: ez sajtóhiba; nyilván *hűek* akar lenni, vagyis: „Isten megáldá őket, mert hűek.” A mai magyar olvasó nem tudta, hogy a *hűnek* a *hinni* ige régies múlt ideje: *mi hivénk, ti hivétek, ők hűnek*. A baj csak az, hogy ha a múlt idejű ige helyére melléknevet teszünk, felborul a mondat nyelvtani szerkezete, hiszen most első fele múlt, második fele jelen idejű, mintha hiányozna a *voltak* vagy *valának*. A végleges szövegromlás tehát úgy hangzana: „Isten megáldotta őket, mert hűek voltak.” Ami jelentésében hasonlít az eredetire, de hát mégsem ugyanaz.

Számítógépes nyelvészet

A fejlett világban a legtöbb nyelvész, aki nem tanárnak megy, a számítógépes szakmában helyezkedik el. Programozócsapatokban dolgoznak nyelvész szakértőként, olyan munkálatokban, amelyek a természetes nyelvekkel kapcsolatosak. A számítógépekkel való társalgás persze még csak tudományos-fantasztikus történetekben lehetséges. Mégis számtalan cég foglalkozik a világban nyelvvel kapcsolatos számítógépes kutatásokkal, hogy ez az álom egyszer valóra válhasson. Tekintsük át röviden, milyen eredmények és lehetőségek vannak ezen a téren, és milyen feladat vár a nyelvészekre.

Az egyik legfejlettebb terület a számítógépes nyelvészetben az automatikus **beszédfelismerés** és **-előállítás** (-szintézis). Ez azt jelenti, hogy mikrofonon bemondott mondatokat a számítógép írásos alakra tud átfordítani, és megfordítva, írott szöveget egy hangszórón át megszólaltat. Ma már mindkettő lehetséges, de komoly korlátaik vannak. A felismerésnél a gépet „be kell idomítani” az egyéni beszédhangunkra, mielőtt kisebb-nagyobb biztonsággal fel tudná ismerni a mondatainkat. A beszéd-szintézisnél pedig a gép által létrehozott beszédben nem tudjuk még elég természetesen utánozni a hangsúlyokat, a szüneteket és a hanghordozást, mert ezeknek nyelvtani szerepük van, tehát a mondatok nyelvtani elemzése nélkül nehéz az íráskép alapján a megfelelő helyre tenni a hangsúlyokat, a szüneteket és hasonlókat.

Szintén fejlettek, de nyelvészetileg kevésbé jelentősek a **nyomdászatban** használt számítógépes rendszerek. Ezeknél persze főleg az **elválasztás** automatizálásában és a szavak **helyes írásmódjának** ellenőrzésében van szerepük a nyelvészeknek, s ez megoldott feladatnak tekinthető. Ma már otthoni használatra is beszerezhetőek az elválasztó- és helyesírás-ellenőrző programok. Sajnos a mondatok helyességének és főleg értelmes voltának az automatikus ellenőrzése még csak vágyálom. Ezekhez sokkal jobban kellene értenünk a nyelvtant és a jelentéstant.

A számítógépet a **szótárak** szerkesztésében is használják. Nem is annyira a nyomdai előállításnál (persze ott is), mint a szócikkek megszerkesztésénél, egységesítésénél, az utalások rendszerezésénél. Ha a jelentések rendszerét jobban értjük, az ezt a területet is forradalmasíthatná: sokkal érdekesebb, használhatóbb szótárakat tudnánk készíteni, ha a szócikkek megfogalmazását is legalább részben automatizálni tudnánk.

A legérdekesebb és legkevésbé fejlett rendszerek persze a teljes mondatokat, szövegeket **megértő** ill. **létrehozó** programok lennének. Velük hosszú szövegekből, könyvekből, újságokból kivonatokat lehetne készíteni, kérdéseket lehetne feltenni számítógépen tárolt hatalmas szöveges adatbázisok tartalmáról (például egy jogszabálygyűjteményről), méghozzá úgy, hogy a számítógép természetes nyelven, nem pedig táblázatok formájában válaszolna. Végső soron pedig szövegeket **fordítani** is csak úgy lehetne, ha a számítógép „meg tudná érteni” az egyik nyelven írt szöveget, majd a közölt gondolatot egy másik nyelven meg tudná fogalmazni.

Hogy meddig jutottunk ennek megvalósításában? Fordítóprogramok léteznek ugyan, de nem ezen az elven működnek. A kanadai meteorológiai állomásokon számítógép fordítja le angolról franciára és franciáról angolra az időjárás-jelentést, mielőtt szétküldené az ország minden pontjára. Svájcban hasonlóan fordítják a lavina-jelentéseket az ország három hivatalos nyelve között. Csakhogy ezeknek az időjárás-

jelentéseknek a nyelve igen egyszerű, néhány kifejezés ismétlődik bennük. Ennél bonyolultabb fordítási feladatot egyelőre nem tudunk megoldani.

Sok olyan program is van, aminek a segítségével természetes nyelven (leginkább angolul) tehetünk fel kérdéseket valamilyen adatbázis tartalmával kapcsolatban. De a lehetséges kérdésfajták nagyon korlátozottak, és csak arról az adatbázisról lehet kérdezni, amihez a programot írták. Ezek a programok valójában nem „értik meg” sem a kérdést, sem az adatbázis tartalmát, a válaszokat pedig nem természetes nyelven adják. Nem is sikeresek az ilyen programok, mert sokszor nehezebb megjegyezni, hogy milyenek a megengedett kérdések, mint megtanulni egy „rendes”, jelekkel és rövidítésekkel dolgozó lekérdezőnyelvet.

A szövegek automatikus megértése, tömörítése is gyermekcipőben jár. Ha vannak is ilyen rendszerek, valójában nem „értenek meg” semmit, legfeljebb kulcsszavakat, bizonyos kifejezéseket keresnek és találnak meg. Tipikus feladat például, hogy egy gazdasági lapból minden nap ki kell hámozni, hogy milyen cégek milyen más cégekkel léptek kapcsolatba, például vásárlási szándékkal. Ilyenkor cégek nevét keresik, és ha azonos mondatban szerepelnek, akkor olyan ige jelenlétét vizsgálják, ami üzleti kapcsolat létrejöttére utal. Arra, hogy mondatok értelmét akárcsak nagyjából is megértsük, az ilyen módszerek nyilvánvalóan alkalmatlanok.

A számítógépes feladatok megoldásánál szinte az összes olyan probléma megjelenik, ami a nyelvészetben egyébként is, kivéve persze az olyanokat, mint a nyelvek rokonsága, fejlődése stb. Számot kell vetnünk azzal, hogy a nyelvel kapcsolatos programok csak a nyelvészet révén fognak javulni, a gondokat a számítógépesek nem tudják egyedül megoldani. Ezért a fejlett világban már szinte minden számítógépes cég felismerte, hogy pénzt kell áldoznia a nyelvészetre. Az IBM, a Xerox és a többi nagy cég számos nyelvészeti kutatóintézetet működtet. Magyarországon egyetlen számítógépes nyelvészeti cég létezik, és az is önerőből, nem az ipar támogatásával működik. Az egyetlen nyelvészeti kutatóintézetben pedig csak egyetlen számítógépes munkálát létezik, és annak sem a fenti alkalmazásokkal kapcsolatos a célja. Ebből a szempontból mintegy 30 év Magyarország lemaradása.

A hangok tartománya

A fonetika ágai

A beszédben használatos hangok nagyon bonyolult képződmények. Nem egyszerű zenei hangok, egyenletes hanghullámok, hanem nagyon sokféle zenei hang ún. modulációjából és rengeteg **zörejből** állnak. Fantasztikus teljesítménye az emberi agynak, hogy ezeket nemcsak képesek vagyunk pontosan felismerni és elkülöníteni, de általában még azt is tudjuk azonosítani, hogy a beszélő milyen mozdulatokkal hozta őket létre (vagyis **artikulálta** őket). Amikor egy beszédhangot hallunk, általában tudjuk, hogy a levegőt fújták-e vagy szívták (vagy egyiket sem), hogy hogyan álltak a beszélő hangszálai, hogy az állkapcsa mekkorára volt nyitva, a nyelve mennyire volt előretolva vagy hátrahúzva, mennyire volt megemelkedve, a nyelve csúcsa érintette-e belülről a szájüreg valamelyik részét, sőt, azt is, hogy melyik részéhez közeledett, vagy hol érintette a nyelve csúcsa, hogy milyen helyzetben tartotta köz-

ben az ajkait, meg hogy az orr- és a szájürege közötti kapu nyitva volt-e. Persze nem tudjuk, hogy éppen ezeket halljuk, de képesek vagyunk utánózni, ami bizonyítja, hogy fel tudjuk ismerni a beszélő mozdulatait. A fordítottja is igaz: Öntudatlanul tudjuk, hogy a hangképző szerveink egy-egy állása vagy mozdulata milyen hangot fog eredményezni.

Érdekes, hogy ez a tudásunk gyerekkorunktól fogva folyamatosan romlik. Felnőtt korában a legtöbb ember már szinte csak az anyanyelvében használatos vagy azokhoz hasonló hangokkal és mozdulatokkal tudja megtenni. A hindiben hallható három különböző *t*-féle hangot megkülönböztetni se nagyon tudjuk, még kevésbé kitalálni, milyen mozdulatokkal hozzák létre őket. Az amerikai angol *r*-t általában felismerik az emberek, és minden mástól meg tudják különböztetni, de azt kevesen tudják, hogyan keletkezik, és nem nagyon tudják utánózni. De még felnőtt korunkban is többféle hangot tudunk felismerni és produkálni, mint amennyit a magyar beszédben szokásosan használunk.

Világos tehát, hogy szoros az összefüggés a beszédhangok hangzásbeli, **akusztikai** és képzésbeli, **artikulációs** tulajdonságai között. A kettőt együtt a hangok **fonetikai** tulajdonságainak nevezzük. A hangok nyelvi rendszerében, a hangrendszerek változásában és felépítésében nem csak a fonetikai tulajdonságoknak van szerepük, de azoknak is. A legtöbb jelenségnek a képzésbeli tulajdonságokhoz van közük. Például a **hasonulások** mindig a hangképzés módja vagy helye szerint történnek: abban, hogy *zsebkendő*, a *b*-t *p*-nek mondjuk, vagyis a hangszalagok rezgetését nem a *k*-nál, hanem „eggyel előbb”, már a *b*-nél megszüntetjük. Abban, hogy *szánkó*, a *k* előtt nem *n*-et ejtünk, a nyelvünk nem a felső fogsorunk mögött érinti a szájpadlásunkat, hanem egészen hátul, ott, ahol az utána jövő a *k*-t képezzük. Ezek a folyamatok nem automatikusak, nem minden nyelvben következnek be. Nem az az okuk, hogy két szomszédos hangot különbözőképpen kellene képezni, hiszen az is számtalanszor előfordul. De mégis van fonetikai, közelebből képzésbeli alapjuk. Ha a *zsebkendő*-t *zselkendő*-nek kellene ejteni, arra nem lenne ilyen magyarázat.

Ritkábbak a hangzáson alapuló, az akusztikai jellegű jelenségek a nyelvekben. Talán a nyelvtörténetben akad ilyen, például a latin *f* hang megfelelőjét a spanyol nyelv történetében egy ideig úgy ejtették, mint mi a *h*-t a *Bach* vagy a *doh* szóban (vagyis [χ] hangként). A két hang leginkább hangzásában, akusztikailag hasonlít, képzésükben nemigen. Hogy vannak ilyen történeti változások, az azt igazolja, hogy a hangzásbeli hasonlóság is számíthat, bár úgy látszik, hogy nem az a legfontosabb.

Zörejangok és zengőhangok

A mássalhangzókat két nagy csoportra osztjuk: **zörejangokra** és **zengőhangokra**.

A zörejangok (latinus szóval **obstruensek**) az igazi mássalhangzók, melyek képzése során zörej képződik: ilyenek a *p*, *g*, *cs*, *z*, *v* és így tovább. A zengőhangok (latinus szóval **szonoránsok**) félúton vannak a magánhangzók és a mássalhangzók között, mert képzésük nem jár igazi zörejjel, ezek a magyarban a *m*, *n*, *ny*, *l*, *r*, *j* hangok. Fontos szabály, hogy míg a zörejangok lehetnek zöngések vagy zöngétlenek, azaz párokban jelentkeznek – pl. *p/b*, *sz/z*, *cs/dzs*, *f/v* –, addig a zengőhangok mindig zöngések, nincsen zöngétlen párjuk, a [l] mellett nincsen [l̥], és így tovább.

A szavak hangtestének építésében is más szerepet játszik a két csoport. Szó elején, ha több mássalhangzó van, akkor ezek közül csak az utolsó lehet zengőhang, a megelőzőeknek zörejhangoknak kell lenniük, pl. *tréfa*, *klisé*, *strand* – azaz *tr* vagy *kl* kezdetű szó lehetséges, de fordítva, azaz **rt*, **lk* kezdetű nem. A szó végén ennek a tükörcépét kapjuk: ott éppen hogy a zengőhangnak kell előbb lennie, s aztán jöhet a zörejhang, pl. *kert*, *halk*, *majd*, *tank* – azaz *rt* vagy *lk* végű szó lehetséges, de fordítva, azaz **tr*, *kl* végű nem. Ezért olyan szokatlan a magyar fülnek a német eredetű *Disztl* vagy a francia *Sartre* családnév, mert ezek végén a zengőhang a zörejhang után következik. A kiejtésben pedig az ilyen szó végi *l*, *r* hangot sokan önálló szótag magjává teszik: *Disz-tl*, *Sar-tre*.

A zengőhangok – tehát *m*, *n*, *ny*, *l*, *r*, *j* – nagyobb zeneiséggel rendelkeznek, „szonórusabbak”, s így inkább a szótag belseje felé törekszenek. Az ideális szótagban a szótag szélétől a közepe felé haladva növekszik a szonoritás (a zengőség): ezért jólformált szótag – mondjuk – a kitalált *plunk*, hiszen a két szélén zörejhang van (*p* és *k*), eggyel beljebb mindkét oldalon zengőhang (*l* és *n*), végül középen a legszonórusabb elem, a magánhangzó, mely – mint ilyen – a szótag magját alkotja.

A zörejhangok és zengőhangok különbsége a magyar zöngésségi hasonulásban is megnyilvánul. A zöngés zörejhangok megkövetelik, hogy az előttük lévő zörejhang is zöngés legyen: pl. *rock* és *zenész* összetétele a magyarban *ro[g]zenész*-nek hangzik, *vas* és *golyó* ejtése *va[ž]golyó*. Fordítva is igaz: a zöngétlen zörejhangok magukhoz zöngétlenítik az előttük lévő zörejhangot, azaz *had* és *köteles* ejtése *ha[t]köteles*, *méz* és *készítmény* ejtése *mé[s]készítmény* (pontosan úgy, mintha *mész* volna benne, és nem *méz*). A szabály a zengőhangokra érzéketlen, ezek mintha ott se lennének: például a *szakma* nem lesz **sza[g]ma*, a *kátrány* nem lesz **ká[d]rány*, és fordítva, a *tarkó* nem lesz **ta[r]kó*, a *félszeg* nem lesz **fé[ł]szeg*.

(A szabály szempontjából a *h* és a *v* sajátosan viselkedik, erről azonban majd máskor szólunk.)

Az *n* ingatagsága

A legkülönbözőbb nyelvekben megfigyelhetjük az *n* hang ingatag természetét: ejtését ugyanis nagyban befolyásolja a környezete, pontosabban az, hogy mi következik utána. A leggyakoribb ilyen hatás a képzés helye szerinti hasonulás, ami a magyarban is megvan: például nem *szé[n]por*, hanem *szé[m]por*, nem *so[n]ka*, hanem *so[ŋ]ka*. E példákban az *n*-et zárhang követi, s az *n* alkalmazkodik ennek képzési helyéhez, úgynevezett **regresszív asszimiláció** következik be.

Sajátosabban alakul az *n* sorsa, ha utána nem zárhang, hanem réshang következik, azaz olyan mássalhangzó, melynél résnyire nyitva maradnak a hangképző szervek, ilyen például az *f*, az *s*, a *h*, a *j*. E mássalhangzók – mivel képzésükkor a szájat nem kell egy pillanatra sem összezárni – folyamatosan is képezhetők, latinosan: **kontinuánsok**, próbáljuk ki: *ffffff*, *hhhhhh*, és így tovább. Folyamatosnak minősül az *r* hang is.

A folyamatos mássalhangzó előtt álló *n* többféle módon viselkedhet, s ez nyelvenként, nyelvjárásonként, sőt stílusrétegenként változó. Viselkedhet úgy, mint máskor, azaz zárhangok előtt. Ez történik a franciában, ahol minden mássalhangzó előtti

n elveszti mássalhangzós jellegét, és pusztá orrhanggá válik, tehát a *b* előtt: *jam-be* ([ʒãb]), de ugyanúgy az *sz* előtt: *pense* ([pãs]); a másik véglét az orosz, ahol a mássalhangzó előtti *n* semmiféle sajátos viselkedést nem mutat.

Viselkedhet úgy az *n*, hogy az utána álló folyamatos mássalhangzót zárhanggá keményíti. Ezt halljuk az olaszban, ahol a ‘gondolom’ szót *pen*[ts]o-nak ejtik, ilyen a német, ahol a ‘minket’ jelentésű szó ejtése *un*[ts], és ilyen a brit angol, ahol azt a nevet, melyet mi *dzsonzon*-nak mondunk, *John*[ts]on-nak ejtik. Ezek a nyelvek a konfliktust, mely a zárhangszerű *n* és az utána álló folyamatos mássalhangzó közt feszül, úgy oldják föl, hogy a zárhangszerű ejtést az *n*-ről továbbviszik a folyamatos hangra, azaz **progresszív asszimilációt** hajtanak végre.

A magyar – mint illik – ennek az ellenkezőjét csinálja. Ha az *n* folyamatos mássalhangzó előtt áll, akkor **regresszív asszimiláció** következik be, vagyis az *n* veszíti el zárhang jellegét és lesz folyamatossá, pusztá orrhanggá. Például: *kaz*[ã:]*ház*, *nagy*[õ]jó, *v*[ë:]*ség*, *vag*[õ]*ra*. A gondozott, kissé régies vagy színpadias magyar beszéd ragaszkodik az ilyen helyzetű *n*-ek zárhangszerű képzéséhez: *kazá*[n]*ház*, *nagyó*[n] jó, *vé*[n]*ség*, *vago*[n]*ra*. A mai természetes beszéd azonban asszimilál. Tessék csak meghallgatni a [mëhɛtn] (= *Manhattan*) sorsjegy reklámját a rádióban!

Fonológiai váltakozások

A hagyomány szerint a *lesz* és *egy* szavakat rövid mássalhangzóval (egy *sz*-szel és egy *gy*-vel) írjuk. Azért mondom, hogy „a hagyomány szerint”, mert akár hosszúval is írhatnánk őket. Mindenképpen hosszán ejtjük őket ilyen esetekben: *lessz eper*, *eggy iskola*. Csak akkor hangzanak rövid *sz*-szel, illetve *gy*-vel, ha utánuk mássalhangzó jön: *lesz málna*, *egy bolond*. Viszont mássalhangzó mellett amúgy is minden hosszú mássalhangzót röviden ejtünk, például az *ott* szó végén hosszú mássalhangzó van: *ott ül*, de ha mássalhangzó követi, akkor rövid: *o*[t] *fekszik*, nem pedig *o*[t:] *fekszik*. A *lesz* és az *egy* ebből a szempontból pontosan ugyanúgy viselkednek, mint az *ott*, írásmódjuk tehát valóban csak hagyomány dolga.

Ebből is látható, hogy a magyarban a rövid és a hosszú mássalhangzók párokat alkotnak. Ez nem egyszerűen a hangzásbeli hasonlóságuknak köszönhető, hanem annak, hogy *váltakoznak*, bizonyos esetekben a hosszú, máskor a rövid változat jelenik meg ugyanabban a szóban. Ugyanígy *váltakoznak* egymással a mássalhangzók zöngés és zöngétlen változatai (pl. abban, hogy *hab*, *b* jelenik meg, abban pedig, hogy *ha*[p]*selyem*, *p* jelenik meg; az *egy* szóban a *gy* nemcsak a hosszú *gy*-vel, hanem a *ty*-vel is váltakozik: *e*[tʲ] *kórház*). Csak nekünk, magyaroknak tűnik olyan ‘természetesnek’, hogy éppen ezek alkotnak váltakozó párokat. Például a japánban a rövid *f* *h*-vel váltakozik (*u* előtt *f*: *Fuji*, de *i* előtt *h*: *Hirohito*), a zöngétlen *f* és *h* zöngés párja a *b*, és mindezeknek a hosszú változata a hosszú *pp*. A japánok számára ezért ezeknek a rokonsága szembeötlő.

A magánhangzók között is hasonló ‘mintázatokat’ láthatunk. A magyarban a rövid *a* hosszú *á*-val váltakozik, például *alma* – *almák*, bár ezek sok idegen ajkú számára nem is hangzanak hasonlóan. Ugyanígy az *e* az *é*-vel váltakozik, és ezek sem túl közeli rokonok. Az *o* és az *ó* meg az *ö* és az *ő* jobban hasonlítanak egymásra, az *u* és az *ú*, az *ü* és az *ű* meg az *i* és az *í* még jobban. De az, hogy ezek a magyarban vál-

takoznak egymással, más anyanyelvűeknek furcsa lehet. Nekünk viszont az a furcsa, hogy a hollandban az *é í*-nek, az *ő* pedig *ú*-nek hallatszik, ha *r* előtt áll. Mindezekben a magánhangzópárokban nem a hangtani hasonlóság a lényeg, hanem a két hang rendszerbeli összetartozása, szabályos váltakozásuk.

Azért a váltakozó hangok rokonsága is feltűnő: a váltakozások nem véletlenszerűek. Mint általában a nyelvi rendszerek tulajdonságainál, bizonyos dolgok elképzelhetetlenek, és éppen erre kíváncsiak a nyelvészek, ebben az esetben a fonológusok. Például az a magyar jelenség, hogy a *lessz sz*-je mássalhangzó előtt rövidül (pl. *lessz málna*), nem meglepő a fonológusok számára. Meglepő, sőt, elképzelhetetlen az lenne, ha a fordítottja történe. Az általános nyelvészet szerint nem lehetne olyan szabály, sem a magyarban, sem más nyelvben, hogy egy *lessz*-féle szót mássalhangzó előtt hosszú *sz*-szel kellene mondani, így: *lessz málna*, viszont magánhangzó előtt lenne rövid az *sz*: *lessz alma*. A nyelvész számára a legfontosabb, talán az egyetlen érdekes megfigyelés az ilyen: Valami, ami elvileg megtörténhetne, egyetlen nyelvben sem következik, következhet be.

A hangtan szerkezetfüggősége

A hangtani szabályokat általában az jellemzi, hogy érzéketlenek a szó jelentésére, a nyelvtani szerkezetre, a beszédhelyzetre. Például a magyar szó végi *a/e* megnyúlik és *á/é* lesz akkor, ha a szóhoz toldalékot teszünk: *fa – fák, zene – zenével, kártya – kártyázik, enyhe – enyhébb, hozza – hozzák*. A szabály neve **nyíltmagánhangzó-nyúlás**, és mint látjuk, független attól, hogy a szó főnév vagy ige vagy melléknév, hogy a toldalék rag vagy jel vagy képző. Igazi fonológiai szabály, mely csak a hangokra figyel. A hangtani szabályok ilyen értelemben primitívek, mert a szükséges feltételek fennállása esetén mindenképp működésbe lépnek. Csak a mikrokörnyezettől függenek, és nincsenek a makrokörnyezet – tehát a nyelvtani értelemben vett szerkezet – által meghatározva. Úgy is szoktuk mondani: a hangtani szabályok **nem szerkezetfüggőek**.

Ez is mutatja, hogy a nyelv alapszöveve meglehetősen mechanikus, a magasabb összefüggésektől nem érintett valami. Hasonlít ez ahhoz, ahogyan az emberi szervezet alpműködései sem érzékenyek az egyén tágabb kontextusára, azaz, mondjuk, a szívverés vagy a vizeletkiválasztás ugyanúgy működik hétköznap és vasárnap, nyári vakáción vagy a karácsonyi ünnepek alatt. A figyelemre méltó ezen funkciók állandósága és érzéketlensége, még ha természetesen bizonyos korlátok között ingadozhatnak is – az idegesség például befolyásolja mind a szívverést, mind a vizeletkiválasztást, ám csak igen-igen szűk határok között.

A nyelvben is tehát elsőnek azt kell leszögeznünk, mennyire nem függenek a hangtani szabályok a nyelvtani szerkezettől (és általában a szöveg által továbbított üzenettől), hogy azután rámutassunk arra a néhány esetre, amikor nem így van. A magyarban bizonyos toldalékok nem váltják ki a szó végi nyíltmagánhangzó-nyúlást, például: *kutya – kutyaszerű*, nem **kutyászerű*, *Csaba – csabai kolbász*, nem **csabái kolbász*. Felmerülhetne a gyanú, hogy ezen toldalékok hangtani alakjában van valami, ami a nyúlást megakadályozza, de nem, mert ugyanaz az *-i* kétféle toldalékként kétféleképp viselkedik: a *szolga* szóból egyaránt származik *szolgai* és *szolgái*:

az első esetben a melléknévi *-i* járult a szóhoz, s ez nem okoz nyúlást (*szolgai*), a második esetben a többes birtokos *-i*, mely szabályosan kiváltja a nyúlást (*szolgái*). A melléknévi *-i* sajátos kezelése már kontextusfüggő szabály, mert a nyúlás letiltásához tudnom kell: milyen értelmű, milyen nyelvtani szerepű az az *-i* toldalék. De ismétlem: ez a sajátos, a ritkább eset a hangtani szabályok működésénél.

Véletlen hiány, vagy rendszertani hézag?

A nyelvekben általában körülbelül negyvenféle hangtani elem, úgynevezett **fonéma** van. Ezekből épülnek fel a szavak (az alfabetikus írás is ezeket jeleníti meg.) Tekintve, hogy egy szó akár tíz fonémából is állhat, a lehetséges szavak száma matematikailag roppant magas, milliókra rúg. Az így létrehozható hangsorok egy része valóban létezik mint szó, más része nem létezik. A nem létező hangsorok azonban kétféle módon „nem-léteznek”.

Vannak olyanok, amelyek **véletlenül** nem-léteznek. Vegyük például a magyar **ósz* hangsort. Ilyen szó csakugyan nem létezik, de ezt véletlennek tekintjük, mert a magyar hangtan szabályai nem indokolják nem-létezését. Van például *ász* vagy *ész*, és van *ón* meg *óv* meg *ól*. Vagyis a magyar nyelvtan szemmel láthatólag megengedi, hogy egy szó két hangból álljon, és az első lehet *ó*, a második lehet *sz*, és a kettő kapcsolatát sem tiltja semmi, hiszen van *szósz*, így az **ósz* hangsort **jólformálnak** kell tekintenünk, hiányát pedig **véletlen** vagy **lexikális hiánynak**.

Vannak azután olyanok, amelyek **rendszertanilag** nem-léteznek. Ilyen például minden olyan hangsor, mely rövid *o*-ra vagy *ö*-re végződik: ilyet nem találunk a magyarban, mert e nyelvben a szóvégi *ó*-nak és *ő*-nek mindig hosszúnak kell lennie. Még az idegenből átvett szavakra is rákényszeríti a nyelv ezt a szabályt. A szerb férfinév például *Mirk[o:]*-nak mondjuk, az olaszt *Carl[o:]*-nak, pedig az eredeti alakjukban ezek rövidek. A rövid *o*-ra vagy *ö*-re végződő hangsorok hiányát tehát **rendszertani hézagnak** tekintjük.

Vannak azonban problematikusabb esetek. Ilyen például a szó végi *á*. Bármely magyar szövegben számos *á* végű szót találunk, így nem mondhatjuk, hogy a nyelv ezt az elrendezést tiltaná. Például: *hozzá, alá, porrá, tudná*. Észre kell azonban vennünk, hogy ezek a szóvégi *á*-k mindig valamely végződésnek – tehát ragnak vagy jelnek – a részei. Úgy tűnhet, hogy a szóvégi *á* nem szavakban, hanem csak bizonyos végzésekben szerepel. A szóvégi *á*-t megengedő hangtani szabály tehát szerkezetfüggő, amennyiben csak bizonyos nyelvtani feltételek mellett engedi meg ezt az elrendezést.

Van azonban néhány toldalékolatlan szó (de csakis főnév), mely *á*-ra végződik, például *fá* (a szolmizációban), *burzsoá, géemká* stb. Ezek ugyan mind sajátos eredetűek – idegen szavak vagy betűszavak –, mégis el kell fogadnunk őket magyar szavaknak. A kérdés az: a véletlen hiány mellett van-e „véletlen létezés” – vagy ami létezik, az mind szabályos és rendszerszerű?

A hangsúly mibenléte

Van néhány szó, amelyet szakszóként is használunk, de a mindennapi életben is forgalomban van, gyakran más értelemben. Ilyen a *hangsúly* szó, melyet a nyelvészet szűkebb értelemben használ, mint a köznyelv. Nyelvészeti szakszóként a hangsúly valamely szótag tulajdonsága, mellyel az a többiek közül kitűnik, kiemelkedik. Például: *da'dada* – itt a második szótag volt hangsúlyos; *dada'da* – itt az utolsó; *'dadada* – itt az első. A szótagnak ezt a kitűnését latin szóval **prominenciának** nevezzük; a hangsúlyt a legtöbb nyelvész azonosítja a szótagprominenciával. Érdemes még megjegyeznünk, hogy a prominenciát elsősorban a szótag magja, annak leghangzósabb eleme, a magánhangzó viseli.

Mármint hogyan is tehető prominenssé egy szótag (illetve annak magánhangzója)? Valójában mitől hangsúlyos az, ami hangsúlyos? Nos, a hangsúlyozás leggyakoribb eszköze a **nyomaték**, azaz hogy a kérdéses szótagot hangosabban mondjuk, mint az őt körülvevőket. Ez nem függ a magánhangzó minőségétől (tehát hogy *a* vagy *i* vagy *ó*), és nem függ a hangmagasságtól (tehát hogy csipogó női hangon vagy dörmögő férfihangon beszélek). Például a következő szótagsorban mindig a második viseli a nyomatékot: *du'dudu*, *dá'didá*, *do'deda*, *di'dödü*. (Egyébként a magyar *hangsúly* elnevezés is erre, tehát a nyomatékra utal. A kifejezés a nyelvújítóktól származik, 1835-ben jelenik meg először, és egy ideig *hangnyomat* formában is használatos volt.)

A valóságban azonban a nyomaték nem az egyedüli prominenciatényező. Hangsúlyvonzó lehet a magánhangzó hosszúsága: azaz a hosszú magánhangzó hordozza a hangsúlyt. Ilyen volt a latin, például *vi'dēre* 'látni' – itt a középső szótag hangsúlyos, mert hosszú a magánhangzója; de *'dūcere* 'vezetni' – itt a középső rövid, ezért a hangsúly nem azon, hanem az első szótagon van. A magyar nyelv nem ilyen: a hangsúlynak semmi köze a magánhangzó-hosszúsághoz. Például a *kaláka*, *ananász*, sőt *salátát* szavakban is az első szótag hangsúlyos, azaz a magyar hangsúlyelhelyezés érzéketlen a magánhangzó hosszúságára: nem magánhangzófüggő, hanem tartományfüggő, mivel a tartomány (a magyarban a szó) egy bizonyos helyére (a magyarban az első szótagjára) esik.

A hangsúly másik fontos jelzője a **hangmagasság**; a magasabb hanggal ejtett szótag prominensebb, még ha nem is nyomatékosabb. Például: *dàdádà*, *dádádá*. (A nyelvészek a hátrafele hajló ékezetet a mély, az előre dőlőt a magas fekvés jelölésére használják.) A magyarban is gyakran a hangmagasság (tehát voltaképpen nem a hangsúly, hanem a hanglejtés, az intonáció) jelzi a prominenciát. Például ha ezt mondom: *'réttènètès*, az első szótag hangsúlya voltaképpen a hangmagasságban valósult meg, de ha azt kérdezem, hogy *'sàlátà?*, akkor a hangsúly az első szótagon van, a pedig a magas hangfekvéssel ejtett szótag a második.

A szavak tartománya

Szó

Ha egy marslakó érkezne a Földre, mindennapi nyelvhasználatunkból arra következtetne, hogy a szó életünk nagyon fontos része. Olyan szólásokkal találkozna ugyanis, mint *a szó ereje*, *a szó elszáll*, *érti a német szót*, *azt vettem ki a szavaiból* stb. De ha a marslakó alaposabban megismerkedne a földi nyelvekkel, lehet, hogy rádöbbenne, milyen bizonytalan fogalom is a szó. Ha nyelvészekhez fordulna segítségért, ők is megerősítenék, hogy a szónak tudományos meghatározása nem nagyon van. A helyesírásban persze világos, hogy ott mit hívunk szónak: amit írásjelek és üres helyek határolnak. De ez nem tudományos, csak konvencionális fogalom, és az olyan kifejezésekben, mint *csüggttem a szavain*, valószínűleg nem ezzel a tipográfiai értelmezéssel van dolgunk. Különbösen is, a szó régebb óta jelenti azt, amit, mint amióta írásbeliségünk (és ezért helyesírásunk) van.

A különböző meghatározások a szónak egyaránt fontos, de nem teljeskörűen érvényes tulajdonságaira utalnak. Alaktanilag mondhatjuk, hogy a szavak az első prefixumtól („előtoldaléktól”) az utolsó szuffixumig (toldalékig) tartanak, de vannak kivételek, például a németben, ahol összetett szavakban toldalékolt szavak is szerepelhetnek: *Kindermode* ‘gyerekdivat’, szó szerint: ‘gyerekek + divat’. Az is kérdéses e szerint a meghatározás szerint, hogy mit tegyünk a számtalan ragozhatatlan szóval: miért ne lehetne például a névelő is prefixum ennek alapján, miért tartjuk külön szónak (ráadásul mivel számos nyelvben toldaléknak tekintik, különösen, ha végartikulusként követi a szótövet).

Jelentéstanilag a szó ugyan nem a legkisebb jelentéssel bíró egysége a földi nyelveknek (mert az a *morféma*), de a szavak valahogy mégis jelentésegységek. Csak-hogy ez alól is vannak kivételek: az angolban azt, hogy *látlak*, három szóval fejezik ki: *I see you*. Ha a *látlak* egy jelentésegység, akkor az azonos jelentésű *I see you* hogy lehet három?

Hangtani szempontból is igaz, hogy a legtöbb szót egy hangsúllyal, egyetlen dallammal ejtjük, de itt is vannak ellenpéldák. Vannak majdnem mindig hangsúlytalan szavak (például a névelők), és olyanok is, amelyek két hangsúlyt tartalmaznak. Például az angolban a *lead poisoning* ‘ólommérgezés’ két hangsúlyt visel, holott a magyarban csak egyet: *ólommérgezés*. Olyan kivételek is akadnak, mint a *be fog jönni*, amely szerkezetet általában három szónak tekintjük, pedig a *be* és a *fog* benne hangtanilag elválaszthatatlanul összetapadnak.

A szótárban is többnyire szavak szerepelnek, de ez alól is számos kivétel van, hiszen rengeteg többszavas szótári elem van, és viszont, a *bejön a kertből* kifejezésben és a *be fog jönni a kertből* kifejezésben egy és ugyanaz a *be+jön* szótári egység van, előbb egy, majd pedig két szóként.

A mondatban nincs is meghatározása a szónak. Az iskolai nyelvtan ugyan azt tanítja, hogy a mondatok szavakból épülnek fel, de hogy mi is az a szó, annak a megválaszolását elhárítja.

A mi marslakónk pedig szomorúan állapítja meg, hogy a Földön a legfontosabb fogalmak nem mindig határozhatóak meg tudományos alapossággal.

Morfémák

A nyelv legkisebb jelentéssel bíró elemét **morfémának** nevezzük. A morféma gyakran azonos a szóval, például *kutya*, *néz*, *fekete*; de természetesen számos szó van több morfémából összetéve, így pl. a *kutyák*, *néztem*, *feketeség* – ezekben vannak **tőmorfémák** és **toldalékmorfémák**.

A *morféma* szó a görög *morphé* ‘alak’ szóból van képezve, jelentése tehát ‘alakelem’. Minden olyan nyelvi elemet morfémának nevezünk, melynek sajátos és állandó jelentése van, és amely visszatérően felfedezhető más-más kapcsolatokban. A többes szám *k*-ja például morfémája a magyar nyelvnek, mert sok-sok szóhoz járulhat (tehát visszatérő elem), és jelentése mindig ugyanaz: ‘egynél több abból a dologból, amelyhez járulok’.

Nem minden morfémát ilyen egyszerű meghatározni. Itt van például az *-l* igeképző (előtte a megfelelő színű kötőhanggal) például *máz–mázol*, *gép–gépel*, *szörf–szörföl*. Ezekben az *-l* a *tő* jelentéséhez sajátos igei jelentést ad hozzá. De mit csinálunk a *gázol* szóval? Ez is teljesen úgy fest, mintha egy *gáz* tőmorféma és az *-l* igeképző morféma kapcsolata lenne. Csakhogy mi ez a **gáz-* *tő*? Nyilvánvalóan nem azonos a ‘légnemű anyagot’ jelentő *gáz* főnévvel, hiszen a *gázol* jelentésének ehhez semmi köze. Hát Istenem, mondhatnánk, két egyalakú *tő* véletlen egybeeséséről van szó, mint *nyúl* ‘állat’ és *nyúl* ‘kezet nyújtja’ esetén. Csakhogy a *gázol*-beli feltételezett **gáz-* *tő* sehol sem tér vissza, így még ha valami jelentést tulajdonítanánk is neki, a viselkedése nem eléggé morfemaszerű.

Ám ha a *gázol*-ban a *gáz-* nem morféma, akkor az *-l* (vagy a kötőhanggal együttvéve az *-ol*) sem tekinthető morfémának – hiszen az *-l* igeképző, mint bármely toldalék, csakis tövekhez járulhat, azok jelentését bővítheti. Ha a *tő* nem *tő*, akkor a képző nem képző. Kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy a *gázol* – minden látszat ellenére – elemezhetetlen, azaz egyetlen morféma.

Hasonló gond merül föl az olyan alakulatoknál, mint *fabatka*, *szórmók* vagy *takonypóc*. Ezek látszatra szóösszetételek, melyeknek egyik fele gyakran visszatérő, jól viselkedő morféma, vagyis *fa*, *szőr*, *takony*. Ám mi legyen a *batka*, *mók* és *póc* elemekkel? Morfémák ezek? Szívesen mondanánk, hogy nem, hiszen sehol máshol nem fordulnak elő, és jelentésük is igen kétséges. No de nem lehet valami összetett szó, amelynek csak egyik fele szó, a másik nem. Ez azzal járna, hogy a *fabatká-t* és társait egyetlen morfémából álló, elemezhetetlen egységnek tekintenénk – ami mégiscsak torzítás lenne. Így meg kell engednünk az ún. **egyedi kötött morféma** fogalmát: ez olyan morféma, mely csak egyetlen alakulatban fordul elő, pl. *batka*, *mók* és *póc*.

Összetett szavak

Nagyon fogós kérdés, hogy mire mondhatjuk: összetett szó. A magyarban a helyesírás ad némi fogódzót: az összetett szavakat, mint amilyen az *anyacsavar*, általában egybeírjuk. De éppen ebben az ügyben a legingadozóbb a helyesírásunk: az akadémiai szabályok is, az emberek megérzései is. Az összetett szavaknak a hangsúlyozása is sajátos: nem lehet azt mondani, hogy ‘*anya*’*csavar*, csak azt, hogy ‘*anyacsavar*,’ tehát az összetett szavaknak általában csak egy főhangsúlyuk van.

A hagyományos magyar nyelvtanok mindössze annyit mondanak az összetett szavakról, hogy azok többemű szavak, tehát több szóból álló, de egyetlen szóként viselkedő szerkezetek. Ezenkívül csak példákat sorolnak, és osztályozni próbálják őket (az elemeik közötti viszony szerint). Az nem derül ki a hagyományos nyelvtanokból, hogy milyen szavakból hogyan alkothatunk összetett szavakat. Mindjárt látni fogjuk, milyen nehéz erre a kérdésre válaszolni.

Formailag az összetett szavakban gyakran hiányoznak a nyelvtani viszonyokat jelölő **toldalékok**: nem *gabonát tárolás*, hanem *gabonátárolás*, nem *anyai csavar*, hanem *anyacsavar*. Igen ám, de nagyon gyakori az is, hogy „rendesen” vannak jelölve a nyelvtani viszonyok, és mégis összetett szónak érezzük a szót: *napraforgó*, *házirend* stb.

Az összetett szavak *jelentéséről* a hagyományos magyar nyelvtan annyit mond, hogy a legtöbbször nem azonos az összetételben szereplő szavak „összegével”. Bár a jelentések nem olyanok, mint a számok, amiket egyszerűen „összegezni” lehet, azért értjük, mire utal ez a megjegyzés: arra, hogy az összetett szavak jelentése sokszor nem **áttetsző**, nem megjósolható vagy kiszámítható a részek jelentéséből. Ez nemcsak összetett szavakban fordul elő, például a *húzza a lóbórt* jelentésének nem sok köze van a húzáshoz vagy a lóbórhöz, pedig nem is összetett szó. Ugyanakkor sok összetett szónak semmi jelentéstani furcsasága sincs: *gabonátárolás*, *házirend*.

Lehet, hogy sok összetett szóként kiejtett és írt szó egyáltalán nem is összetett. Például az anyagnevek után a főnevek általában hangsúlytalanok, és egybe is írjuk őket: *vaspánt*, *pamutzokni*. Ugyanilyen kiejtési és helyesírási szabály, hogy a *négyemeletes*, *négyoldalú* féle szerkezeteket egybeírjuk és -mondjuk. De nem biztos, hogy ezeket az összetett szavak közé kell sorolnunk.

Akkor végülis mik az „igazi” összetett szavak? Az általános nyelvészet álláspontja az, hogy az összetett szavak **intézményesült** fogalmakat jelentenek. Például a *savanyú gyümölcs* azért nem összetett szó, mert bármilyen, természetesen előforduló vagy más okból savanyú ízű gyümölcsre vonatkozhat. Viszont a *savanyú káposzta* egy bizonyos módszerrel, nagyjából egyezményes recept alapján elkészített ételre utal, ezért összetett szó, bár az akadémiai helyesírás szerint külön kell írni.

Sajnos az „intézményesültség” pontos mibenlétét nehéz megfogalmazni. Szerintem a helyesírás gyakori ingadozása is annak köszönhető, hogy sokszor nehéz eldönteni, mi számít már intézményesültnek. Például a fociban a sárga büntetőcédula neve *'sárga lap*, vagy *'sárgalap*? Ki tudja. A tudományos meghatározás célja nem is az, hogy minden egyes esetben pontos ítéletet tudjunk mondani, hanem hogy megértsük a jelenség lényegét.

Szabadon váltakozó szópárok

A beszélőnek meglepően kevés szabadsága van abban, hogy hogyan fejezze ki mondanivalóját. A nyelv szigorú rendszer – ezt akkor értjük meg igazán, ha a „szabadság” fogalmát nyelvészeti értelemben határozzuk meg. Abban ugyanis szabadsága van a beszélőnek, hogy almáról vagy körtéről kíván-e beszélni, hogy jelenlegi vagy múltbeli eseményeket ír-e le – ez azonban nem tartozik a nyelvészet illetékességi körébe. A nyelvészet onnantól illetékes, amikor a beszélő eldöntötte: mit kíván ki-

fejezni. Szabadságon tehát a nyelvészet azt érti, hogy választhatunk olyan formák között, melyek teljesen egyenértékűek, pontosan ugyanazt fejezik ki.

Vannak szópárok, melyeknek jelentése – legalábbis első látásra – azonos, például *kutya* és *eb*. Ezek tagadhatatlanul ugyanarra az állatfajra vonatkoznak. Érdekes azonban, hogy a magyar szaknyelv ezeket **rokonértelmű** szavaknak nevezi – a nemzetközi szaknyelvben **szinonima** a nevük –, ami szépen kifejezi, hogy a teljes azonoság igen ritka, inkább rokonságról beszélhetünk. A *kutya* és *eb* sem cserélhető fel mindenütt: azt egyaránt mondhatom, hogy *A kutya vidáman csaholt*, és *Az eb vidáman csaholt*, de a *Kutya meleg van* már nem helyettesíthető az **Eb meleg van* mondattal, és fordítva: az *öleb* helyett sem mondhatok **ölkutyát*. A szópár használatában a szabadságom számos ponton korlátozva van.

Még korlátozottabbnak mutatkozik a viszony akkor, ha a „jelentés” fogalmába a stílusréteget is beleértjük, mint azt számos szakkönyv teszi. Ekkor a *kutya* és *eb* jelentése az erőteljes stílári különbség miatt már eleve sem azonos: az *eb* szó választása erősen „jelölt”, azaz nem semleges, magyarán: nem lehet büntetlenül cserélni a kettőt, mert komikus vagy gúnyos vagy sértő hatású lesz a megnyilatkozás. *A szomszédéknak is van kutyájuk* helyett nem lehet ártatlanul, semleges szándékkal azt mondani: *A szomszédéknak is van ebük*.

Nem könnyű példákat találni a teljes egyenértékűsége: talán ilyen a *levenni* és *levetni* (ruhára érve, tehát *vedd le* vagy *vesd le a kabátodat*), talán ilyen a *disznóhús* és a *sertéshús*, de alighanem ott is stílári különbségekbe ütközünk, arról nem is beszélve, hogy a *rohadt disznó* egészen más, mint a *rohadt sertés*.

A nyelvnek nem jellemzője az ekvivalencia. Egy közismert szakmunka ezt egy ír viccel világítja meg. Az írországi állomáson a peron két végén lévő óra más-más időt mutat. Egy utas figyelmezteti erre a vasutast, aki így válaszol: „Uram, minek kellene nekünk két óra, ha mindkettő ugyanazt az időt mutatná?”

Szótár és lexikon

A mindennapi ember számára a **szótár** és a **lexikon** két nagyonis különböző dolog; a nyelvészetben azonban egymással felcserélhető, azonos értelmű szavakként használjuk őket. A szótár – vagy lexikon – a nyelvészetben nem valamely szerző által írott konkrét művet jelent, hanem a nyelv rendszerének egy alkotórészét. A szótár ebben az értelemben csak elméletileg létezik, bár hasonlít a könyvesboltban kapható szótárakra. A szótárban kell ugyanis felsorolni a nyelv elemei közül mindazokat, melyek másból nem következnek, nem levezethetők, nem szabály által létrehozhatók. Más szóval: a szótár tartalmazza a beszélő lexikális tudását – ezért is hívhatjuk *lexikon*-nak.

A szótár tartalmazza az összes morfémat, tehát a jelentéssel bíró, kisebbre már nem osztható elemeket. Például benne van az, hogy *ó*, *kutya*, *szere*t, *karalábé*, de benne vannak olyan szónál kisebb elemek is, mint *-ban/-ben*, *-ként*, *leg-*. Az összetettebb szóalakok szótári ábrázolása már korántsem egyértelmű. Nyilván nem kell szerepelniük a *narancsmag*, *gallértisztítás*, *visszarepül* vagy a *házam*, *házamban* szavaknak, hiszen ezek más elemekből szabállyal létrehozhatók. Ugyanígy az *olvasás*, *főzés* alakokat sem érdemes szerepeltetni, hiszen elemeik, az *olvas*, *főz* igék, illetve

az *-ás/-és* képző, úgyis benne vannak a szótárban, a toldalékolásról meg amúgy is egy nyelvtani szabálynak kell gondoskodnia: a jelentésük pedig nem más, mint a két alkotóelem mechanikus összege: ‘olvas’ + ‘ás’ = ‘olvasás’.

Mi történjék a *tojás* szóval? Ez kétféle kezelést kíván. Van egy teljesen szabályos *tojás* alakulat, például: *Tojás közben a tyúk kivörösödik* – ezt kár a szótárban szerepeltetni, hiszen ugyanúgy megjósolható, mint az *olvasás, főzés*. Ám a *tojás* mint ‘valamely állat héjas petesejtje’ már önálló szótári elem kell hogy legyen: ebben a jelentésben e szó **lexikalizálódott**.

A szótárnak valamilyen módon tartalmaznia kell a képzővel ellátott alakokat is – például *olvas-mány, kiált-vány* –, hiszen ezek nem hozhatók létre nyelvtani szabállyal, mert akkor nem tudnánk megakadályozni, hogy a nyelvtan a nem létező **olvas-vány, *kiált-mány* szavakat is létrehozza. Megtehetnénk, hogy a szótárban az *olvas* igét megjelölnénk, mint amely a *-mány* képzőt elfogadja, a *-vány* képzőt viszont nem; de mivel sok képző van és még több tő, ez túl sokféle lexikális jelölést tenne szükségessé. Gazdaságosabb hát, ha az *olvasmány, kiáltvány*-féle képzett szavakat nem a nyelvtan hozza létre, hanem kész alakban a szótárban tároljuk őket.

Több jelentése van, vagy több van belőle?

Nincs könnyű dolga a szótárírónak: nemcsak össze kell szednie a nyelv szavait, hanem egy-egy szóról azt is el kell döntenie, hány jelentése van. Vannak nagyon egyszerű esetek, mint, mondjuk, a *nyúl*: ennek két jelentése – tehát a ‘nyuszi’ és a ‘kinyújtja a kezét’ – annyira különbözik, annyira nincs közös elemük, hogy véletlenül minősítsük alaki egybeesésüket. Ilyen esetben a szótáríró valójában két *nyúl* alakú szót vesz föl: *nyúl₁* és *nyúl₂*, melyeknek semmi közük egymáshoz azon túl, hogy véletlenül ugyanolyan alakúak. Eljárásunk így azt fejezi ki, hogy nem a *nyúl* szónak van két jelentése, hanem két különböző *nyúl* szó van, melyeknek egyébként lehet egy vagy több jelentésük, mint bármely szónak.

Látszatra bonyolultabb, de ugyancsak egyértelmű a *pap* szóról eldönteni, hogy egy vagy több jelentése van-e. Az nyilvánvaló, hogy többféle pap létezik, vallások és rang szerint, csak hogy a szónak ez a sokszínű használata a nyelv szokásos működésével magyarázható, nem azzal, hogy a *pap* szónak több jelentése volna. Éppen az, hogy a *pap* szót jelzős szerkezetekben használjuk – például *katolikus pap, református pap, a pogányok papja, magas rangú pap*, de még a zsidó rabbit is szokás *pap*-nak nevezni – mutatja, hogy ugyanannak a dolognak a konkrét eseteiről van szó. Petőfi azt írja: „Thália papja voltam” – azaz színész volt; ebben sem kell a *pap* újabb jelentését látnunk, hiszen ez is beleillik az alapjelentésbe: ‘valamely kultusz (elsősorban vallás) szertartásainak elvégzésére kiképzett, feljogosított vagy elhivatott személy’. Tehát az, hogy valamiből többféle van, nem indokolja, hogy a szót többjelentésűnek minősítsük – hiszen a világban mindenből többféle van, almából is, kutyából is, még istenből is, így ezen az alapon minden szót többjelentésűnek kellene minősíteni, holott csak a jelentés alkalmazásáról van szó.

Az igazi gondot a *kocsi*-féle szavak okozzák, mert itt alighanem el kell ismeri, hogy a szónak különböző jelentései vannak: 1. ‘lovaskocsi’; 2. ‘autó’; 3. ‘vasúti vagon’; 4. ‘valamely gép (pl. írógép) ide-oda mozgó nagyobb alkatrésze’; de nyilván

vánvaló, hogy ez azért nem a *nyúl* esete, nem véletlen, hogy ezek alakra egybeesnek. Eredetileg metaforikus kiterjesztéssel alkalmazták a *kocsi* szót az újabb kerekes járműfajtákra, de ezek az átvitt értelmek intézményesültek. Ezt azon lehet lemérni, hogy ha egy beszédhelyzetben a beszélő és a hallgató más-más fajta kocsira gondol, a hallgató ezt előbb-utóbb félreértésként fogja észlelni és tisztázni. A *pap*-félék esetén legfőljebb pontosításra kerülhet sor, de nem érezheti a beszélő úgy, hogy félresiklott volna a megértésben, hiszen nem is kell felfogásában a papot konkretizálnia, hagyhatja általános fogalmi szinten. A szótáríró ezért egy *kocsi* szót vesz föl, de annak számozott, önálló jelentéseit különbözteti meg.

Az ellentét három fajtája a nyelvben

Az ellentét logikailag jól körülhatárolt, könnyen megfogható dolognak tűnik. Ahogy a *plusz* ellentéte a *mínusz*, úgy a *fehér*-é a *fekete*, a *hosszú*-é a *rövid* – gondolnánk. A nyelvi jelentéstan (a szemantika) azonban többféle ellentétfogalommal kénytelen dolgozni, mert a nyelv nem azonos a logikával.

Az ellentét első fajtája a logikában is ismert kizáró ellentét: ekkor az egyik kizárja a másikat, azaz ha az egyik igaz, akkor a másik biztosan hamis. Ilyen például az *él* és a *meghalt*, a *nős* vagy *nőtlen*. Aki él, az nem halt meg, és aki meghalt, az nem él. (Persze, most a nyelvről és nem a világról beszélünk – tudjuk, vannak határesetek a biológiában, mint például a klinikai halál, amikor valaki meg is halt, meg nem is; vagy a jogban, amikor valaki, mondjuk, egyházilag nem nősült meg, csak polgárilag, s ezért nősnek is, nőtlennek is tekinthető.)

A nyelvi ellentét másik fajtája a megfordítás: ilyen a *megvesz* és az *elad*. Igaz, hogy a laikus úgy érzi: a megvevésnek ellentéte az eladás, csak hogy itt ugyanarról a tényről mondhatunk két különböző mondatot: *Péter eladta Pálnak a traktort*, illetve *Pál megvette Pétertől a traktort*, de szó sincs arról, hogy az egyik igaz volta automatikusan a másik hamis voltát jelentené. A *megvesz* és az *elad* tehát nem ellentétesek, hanem az egyik megfordította a másikat, a különbség a nézőpont különbözőségében van, mint a *domború* és a *homorú* esetében.

A nyelvi ellentét harmadik, legérdekesebb fajtája a fokozatbeli ellentéteség. Ilyen a *nagy*-*kicsi*, a *mély*-*sekély*, a *cammog*-*száguld*. Első látásra itt is ellentétes jelentésekről van szó, hiszen nem lehet valami egyszerre nagy és kicsi, nem cammoghat az, ami száguld. Ám ezek között közepes mérték is létezik, sőt végtelen számú fokozat. A mélytől a sekélyig, a cammogástól a száguldásig az átmenet folyamatos, és nem is lehet megmondani, mi az a pont, ahonnan már átcsap az egyik a másikba. Milyen nagy a *nagy*? Milyen mély a *mély*? Ezek relatív fogalmak, változnak a beszélő környezete, tapasztalata szerint, de változnak a megjelölt dolog szerint is – más méretű a *nagy egér*, mint a *nagy elefánt*. Az ellentét itt tehát fokozatos – szemben a *nős*-*nőtlen*, vagy akár a *megvesz*-*elad* párok esetével, ahol az ellentét igen-nem jellegű. A fokozatbeli ellentétek egy skála két végpontját jelölik, melyek között az ideális nullpontot tudományosan szinte lehetetlen meghatározni.

A lexikális kódolás

Régi vita a nyelvészetben – sőt a filozófiában és a lélektanban is –, hogy van-e jelentősége a **lexikális kódolásnak**. Lexikális kódoláson azt értjük, hogy valamely nyelv egy bizonyos dologra egy külön szót tart fenn, azaz a kérdéses fogalmi tartományt külön szó segítségével „kódolja”, teszi kifejezhetővé. A magyarban például a nagy, zöld citromra nincs külön szó, csak *nagy, zöld citrom*-nak lehet nevezni – azaz meglévő szavak összefűzésével tudjuk kifejezni, **szintaktikai kódolással**, nem lexikális kódolással. Angolul ugyanezt a gyümölcsöt *lime*-nek nevezik, vagyis van rá külön szó.

Az ilyen példák magyarázata kézenfekvőnek tűnik: amit a beszélő közösség gyakran lát, jól ismer, azt előbb-utóbb lexikálisan kódolja, ami távolibb, egzotikusabb, annál ezt nem érzik szükségesnek. A magyar beszélő a citrom különböző fajtái közötti különbséget hagyományosan alig ismerte, így nem is használt rájuk önálló szavakat.

Ennek azonban az ellenkezője is megtörténik: a jól ismert, fontos alfajok kódolásába mintegy belevész a nyelv, s nincs szava az őket bennfoglaló fogalom megnevezésére. Híres példa, hogy az eszkimók nyelvében tizenöt különböző szó van a hó fajtáinak megnevezésére – tehát a frissen esett hó, az olvadásnak induló hó, stb. mind lexikailag külön van kódolva –, de nincs külön szó a ‘hó’ megnevezésére. Az érdekes kérdés az: vajon ők másképpen is gondolnak a hófélékre, vagy gondolkodásukban ugyanúgy él a ‘hó’ fogalom, csak épp szavuk nincs rá?

A válasz nem egyszerű. Gondoljunk csak a magyar *templom* szóra. Ez magában foglalja mindenféle vallás istentiszteleti helyét: beszélhetünk pogány *Apollón-templom*-ról, *buddhista templom*-ról, a *Mátyás-templom*-ról, vagy *zsidó templom*-ról. Sőt: a rivális keresztény felekezetek templomainak sem alakult ki lexikális kódolási lehetősége, azaz ma is csak a *református templom*, *katolikus templom* stb. összetett kifejezésekkel tudunk utalni rájuk, holott évszázadokon keresztül e különbség nagyon is az érdeklődés homlokterében állt, az életet meghatározó tényező – egyszerűen: a beszélő közösség számára fontos különbség volt. Mégsem kódolták.

Ezzel szemben a lexikális kódolás kedves példája a *kokárda* szó. Jelentése igen-igen korlátozott: ‘piros-fehér-zöld szalagból készült, húzással kerekre idomlított, két végével hosszabban lelógó szalag, melyet a kabát bal felső részén viselnek március 15-e körül’. Soha máskor, másra nem használjuk: ezt a luxust megengedjük magunknak, hogy a szót az évente egyszeri használat kedvéért őrizzük. Mint magát a kokárdát.

Rag, jel, képző

A hagyományos magyar nyelvtan a klasszikus (görög és latin) nyelvtanoktól eltérően háromféle toldalékot különböztet meg: **képzőt, jelet** és **ragot**. Más európai nyelvek nyelvtanaiban csak a szóképzést és a ragozást választják ketté, a jeleket, mint amilyen a felszólító mód jele, a ragokhoz sorolva. A régebbi magyar nyelvtani hagyományban pedig ugyanezt a szétválasztást használták, de a jeleket, például a felszólító mód jelét a képzőkhöz sorolták.

Mint általában a nyelvvel kapcsolatos megfigyeléseknél, a különböző osztályozások inkább a problémák *megfogalmazását*, mint a megoldásukat jelentik. Az a tény,

hogyan a jeleket, például a felszólító mód jelét a képzőkhöz is sorolhatnánk, meg a ragokhoz is, valamilyen problémára utal. Nem marad más, mint megfogalmazni a problémát. A megoldásra nem vállalkozom.

Az európai hagyomány szerint a ragoknak szerkezetek jelölése a szerepük, míg a képzők a szóalkotás módszerei. Az esetragok – például a tárgyeset ragja – azért ragok, mert arra utalnak, hogy egy tárgyias szerkezet (ige + tárgy viszony) van jelen a mondatban. A képzők viszont, mint amilyen a *-ság* az *orvosság* szóban, új szót hoznak létre: az *orvos* meg az *orvosság* két teljesen különböző szó. Semmilyen szerkezeti következménye sincs annak, hogy egy mondatban az *orvos* vagy az *orvosság* szót használjuk-e. A felszólító mód jele e szerint a hagyomány szerint rag, mert közvetlenül a mondat sajátosságait befolyásolja (felszólító mondatná teszi), a többes szám jelének is mondattani jelentősége van: az egyeztetés.

A magyar hagyomány hasonló meghatározásból indul ki, de azt állítja, hogy a ragok azt fejezik ki, hogy a ragozott szó milyen viszonyban áll a szerkezet más elemeivel. Sem a felszólító mód jele nem ilyen (nem az igének és valami másnak a viszonyára utal), sem pedig a többes szám; az, hogy az alany többes számú, nem a mondat szerkezeti sajátossága, hanem a jelentésének egy jellemzője. Ezért sorolja a jeleket a mai hagyományos magyar nyelvtan külön csoportba.

A régebbi magyar hagyomány viszont mindkét elképzeléstől eltért. Elismerte, hogy a ragok mondattani viszonyokat jelölnek, viszont nem ismerte el, hogy a *forr* és a képzős *forradalom* két különböző szó, míg a *forr* és a felszólító módú *forrjon* ugyanaz a szó lenne.

Két különböző problémát is megfogalmazhatunk ennek alapján. Az egyik, hogy a nyugati hagyomány szerinti ragok, tehát a mondattani jelentőségű toldalékok alkotnak-e egységes osztályt, vagy pedig a magyar hagyomány szerinti ragok, tehát a mondattani viszonyt jelölők. Én hajlok arra, hogy egyik fogalom sem jól használható, mert például a melléknévképzők (ilyen az *-i* abban, hogy *pesti*) mondattani jelentőséggel is bírnak – mert a *pesti* csak jelző lehet, a *Pest* pedig nem lehet jelző¹ –, meg tulajdonképpen mondattani viszonyt is jelölnek (a jelző és a jelzett szó közötti viszonyt). Más szóval: a **szófajváltás** igenis mondattani jelentőségű folyamat, és sok képző alkalmas erre.

A második probléma, hogy mitől tekinthetünk két szót valóban különböző szónak. Az *orvos* és az *orvosság* tényleg két különböző szónak látszik. De például már kérdéses, hogy a *kormánypártiság* szót, amit ugyanezzel a *-ság* képzővel alkottunk, külön szóként fel kell-e tüntetni a szótárban. Hiszen teljesen szabályosan van alkotva a *kormánypárti* szóból. Még kevésbé valószínű, hogy minden földrajzi névnek az *-i* képzős alakja önálló szó, tehát hogy a *kambodzsai* szónak benne kellene lennie a szótárban, ha a *Kambodzsa* benne van is. Sőt, ugyanannak a szónak is kétféle megítélése lehet, ha két különböző jelentése van. A *Szótár és lexikon* c. írásban már elmondtuk, hogy biztosan külön szóként kell szerepelnie a szótárban a *tojás* szónak

¹ Erősen megkérdőjelezhető a hagyományos magyar nyelvtannak az az álláspontja, hogy a *Pest* a *Pest város* kifejezésben minőségjelző, hiszen például a minőségjelzős szerkezetek általában kaphatnak névelőt, a *Pest város* kifejezés viszont nem. Hasonló okokból vitatható, hogy a hagyományosan birtokos jelzőnek minősített kifejezések – ebben a szerepben is előfordulhat a *Pest* szó – valóban jelzőnek tekinthetők-e.

a 'pete' értelemben, de nem tekinthetjük 'önálló szónak' abban az értelemben, hogy 'a peterakás folyamata'.

Mindezek a megfigyelések arra utalnak, hogy a képzők, a jelek és a ragok talán nem természetes osztályai a todalékoknak. Lehet, hogy a *tojás* két jelentése közötti különbség nagyobb jelentőségű, mint amit a képzők, jelek és ragok közötti különbségnek szoktak tulajdonítani, pedig ezt a különbséget az iskolai nyelvtanok nem is említik. Arról van szó, hogy a *tojás* mint 'a peterakás folyamata' **produktív** (vagyis **termékeny**) módon van alkotva a *tojik* igéből, a *tojás* mint 'pete' pedig **nem-produktív** módon. Igaz, hogy a jelek nagyon produktívak, hiszen például majdnem minden főnévnek van többes száma, de lehet, hogy ez a jelentésükből fakad, és akkor a jeleknek a képzőktől való megkülönböztetése csak fokozatbeli, és nem is alaktani kérdés. Hasonlóképpen nagyon produktívak a ragok, de azok sem teljesen.

Ragozás és képzés

A todalékolásnak két alapvetően különböző fajtája van: a **ragozás** és a **képzés**. A kettő különbségét nem könnyű meghatározni. Ragozás például a *sajt – sajtot, ház – házban, ír – írunk*. (Megjegyzendő, hogy a magyarban a ragozás egy alete az ún. **jelekkel** való ellátás, például *sajtok, írt*. A jelek olyan todalékok, melyekhez még ragok illeszthetők: *sajtok – sajtokat, írt – írunk*; egyébként a jelek tulajdonságai a ragokéhoz hasonlóak.) A képzésre példák a következők: *sajt – sajtos, ház – házal, ír – iroda*.

Első látásra ugyanaz történik mindkét esetben: a szóhoz todalékot illesztünk. Mi hát a különbség? Szokták a kettőt úgy megkülönböztetni, hogy ragozáskor – úgymond – a szó jelentése nem változik meg, csak kissé módosul, míg képzéskor jelentősebb jelentésváltozás történik. Ez azonban a nyelvész számára túl ködös és megfoghatatlan, hiszen a *sajtok* és a *sajtos*, a *házban* és a *házal* egyaránt tekinthető enyhébb, vagy ha tetszik jelentősebb jelentésváltozásnak. Egyáltalán, mit az, hogy „jelentősebb”?

Szokták azt is mondani, hogy a képzés a szó szófaját változtatja meg, míg a ragozás a szófajt érintetlenül hagyva, mintegy azon belül működik. Ebben sok igazság van, csak nem mindig használható. A *hal – halász* szópárt például szeretnénk képzésnek nevezni, pedig a szófaj nem változik: mindkettő főnév.

A legfőbb különbség az, hogy a ragozás a nyelvtanon belül működik, tehát a ragozott alakokat a nyelvtani szabályok hozzák létre. Éppen ezért, ha valamely szó nem látható el az egyébként rá jellemző raggal, akkor azt kivételnek, rendhagyóságnak kell minősítenünk. Például a *siklik, fénylik* igékhez nem tehetünk felszólító -j jelet, az ő ragozásuk tehát **hiányos**. A képzés viszont a lexikonban, tehát a szókincsben történik, ahol távolról sem kötelező, hogy minden mindennel kapcsolódhasson. A *ház* főnévhez lehet -l igeképzőt tenni (*ő házal*), de az *asztal*-hoz nem, tehát nincs **ő asztalol*. Ez azonban nem rendhagyóság, mert nem nyelvtani szabállyal dacol e hiány. Nincs ugyanis olyan szabály, hogy valamely helyzetben a főnevet – úgy általában – -l igeképzővel kellene ellátni; olyan szabály viszont van, hogy az igét felszólító módba kell tenni – ha az ige ennek ellenáll, akkor szabállyal dacol, tehát rendhagyó.

A ragozás – latinosan **flexió** – tehát a nyelvtan része, míg a képzés – latinosan **deriváció** – a szókincsé; azt minden szónál meg kell tanulni, hogy milyen képzőket vehet föl.

A szerkezetek tartománya

Mondattan

Szokásosan ezt szoktuk mondani: a mondatban tárgya, hogy a szavak hogyan követhetnek egymást a mondatban. Ebben sok igazság van, de kicsit leegyszerűsítjük a dolgot, ha a mondatban csak a szórend tanulmányozását látjuk. Valójában a *szószerkezetek* tana a mondatban, és ezeknek nem csak szórendbeli tulajdonságaik vannak.

Azt, hogy a szavak nem egyszerűen követik egymást a mondatban, hanem szerkezeteket alkotnak, onnan lehet tudni, hogy vannak azonos „külsőjeű” kifejezések, amik csak a szerkezetükben különböznek, jelentésük, használatuk különbsége csak ennek köszönhető: *Fehér házak és hajók uralták a tájképet*. Ezt így is érthetem: ‘fehér házak és (mindenféle színű) hajók...’, de így is: ‘fehér házak és fehér hajók...’, és ez a kétféle értelmezés abból adódik, hogy két különböző szerkezetet tulajdonítottam a *fehér házak és hajók* kifejezésnek: *fehér házak* plusz *hajók*, illetve *fehér házak és hajók*. Ezt a matematikából ismert zárójelezéssel is ki lehet fejezni: *[[fehér házak] és hajók]*, illetve *[fehér [házak és hajók]]*.

Hasonlóképpen a *János látta a lányt a presszóból* mondat tulajdonképpen két különböző, de azonos „külsőjeű” mondatnak felel meg a mondatban szerinti. Az egyiknek olyan a szerkezete, hogy *látta a lányt plusz a presszóból* (mármint ‘a presszóból látta’), a másiknak viszont olyan, hogy *látta plusz a lányt a presszóból* (mármint hogy ‘a lányt, a presszóból valót’).

De azért a szórend fontos szerepet játszik a mondatban. Sokszor ugyanis a szavak sorrendje jelzi a szerkezet különbségét: *Az, hogy Pista felvette Mari kabátját*, persze egészen mást jelent, mint a fordítottja, *hogy Mari felvette Pista kabátját*. De sokszor a szerkezetet, a szavak összetartozását a szórendtől függetlenül, nem mondati eszközökkel jelöljük, például esetragokkal, mint a következő mondatokban: *Jóskának Pista vett nyalókat*, *Pista Jóskának vett nyalókat*, *Pista vett Jóskának nyalókat* és *Pista vett nyalókat Jóskának*. Itt mindenféle helyre betettem a *Jóskának* szót, de ettől még nem változott a szerepe a szerkezetben (mindegyikben *részeshatározó*), mert a magyarban az esetrag a jelölője ennek a mondati szerepnek.

Lássunk egy jellegzetes példát arra, hogy milyen kérdésekkel foglalkozik a mondatban. Köztudomású, hogy a magyarban kétféle birtokos szerkezet van: *Pista órája* vagy *Pistának az órája*. Ezek mondatban nagyon különbözően viselkednek: az egyszerű birtokos szerkezet (a *Pista órája*-féle) nagyon szorosnak látszik, szórendjében is, bővítési lehetőségeiben is. Például nem lehet az mondani, hogy **Pista ez az órája*, ha az *óra* elé névelőt vagy mutató névmást akarunk tenni, azt már csak a *-nak/-nek*-es birtokos szerkezetben tehetjük meg: *Pistának az órája* vagy *Pistának ez az órája*. Az utóbbi, bonyolultabb fajta birtokos szerkezetben viszont a birtokos

még el is távolodhat a birtoktól: *Pistának elromlott ez az órája*. (Nincs viszont **Pista elromlott ez az órája*.)

Eleve kérdéses, hogy mivel magyarázzuk ezt a különbséget. Az iskolai nyelvtanok nem vesznek róla tudomást, pontosabban nem ismerik el szerkezeti különbségnek. A ragtalan és a *-nak/-nek* ragos birtokost egyformán birtokos jelzőnek hívják, és csak használatbeli különbségként említik meg, hogy mikor melyiket szokás inkább (?!) használni. De vajon miért kell *-nak/-nek* ragot tenni a birtokosra, ha a birtokosnak névelője van? Miért válhat két részre a birtokos szerkezet, ha a birtokosnak *-nak/-nek* ragja van? Ezekre a kérdésekre a hagyományos nyelvtan nem is próbál választ találni. Pedig a mondattannak kötelessége megoldani az ilyen problémákat, hiszen semmi más része a nyelvtannak nem tudhatja a választ. A hangtannak és a szóalaktannak semmi köze a dologhoz, de az is biztos, hogy nem stilisztikai, nyelvhelyességi vagy jelentéstani szabályszerűségről van szó, hanem nagyon szigorú, megsérthetetlen nyelvtani törvényről, amit a kétféle szerkezet belső felépítésének kell indokolnia. Például mondhatjuk, hogy az egyszerű, a *Pista órája*-féle birtokos szerkezetekben a birtok valójában azt a helyet foglalja el, mint más főnévi csoportokban a névelő – ezért elválaszthatatlan a birtoktól, és ezért nem is kaphat a birtok saját névelőt –, míg a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezet két teljes főnévi csoportból van összerakva (*Pistának + az órája*), ebben tehát ahhoz a szerkezethez hasonlít, amit az előbb említettem: *a lány a presszóból*. Az ilyen szerkezeteknek viszont általában nagyobb a szórendi szabadságuk, ketté is tudnak válni, s ez nagyrészt magyarázza a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezet viselkedését.

Áttetsző és nem áttetsző szerkezetek

A természetes nyelv hangzó jeleit általában **önkényesnek** szokták mondani, ami azt jelenti, hogy a szó hangalakja nem emlékeztet arra, amit jelöl. Talán kivételek ez alól a hangutánzó szavak, bár azok is igencsak különbözőek a különböző nyelvekben (pl. a magyar *vau* az angolban *woof*). A siketek jelnyelvében persze több a nem önkényes jel, vagy olyan jel, aminek világos az eredete, hiszen a dolgok alakja általában jellemzőbb, mint a hangjuk, és több módunk van mozdulatokkal alakokat utánozni, mint beszédhangokkal természetes hangokat.

Az összetett jelekkel kicsit bonyolultabb a helyzet, ezek általában nem teljesen önkényesek. A szókapcsolatok a legtöbbször nem utalhatnak bármilyen dologra, a jelentésüknek köze van ahhoz, hogy milyen elemekből épülnek fel, és milyen a szerkezetük. Sokszor csak ettől függ a jelentésük. Például a *magas ház* szókapcsolat csak egy ‘magas házat’ jelenthet. Az ilyen szókapcsolatokat **áttetszőnek** („transzparensnek”) nevezzük. A *felsőház* mint összetett szó nem áttetsző, mert nem egy ‘felső házat’ jelent, hanem a kétházás parlamentek egyik részét. A *felsőház* szó jelentését, ha nem is áttetszőnek, legalább **indokoltnak** („motiváltak”) mondhatjuk, hiszen a *ház* önmagában is használatos a parlamenti gyűlések megjelölésére. Vannak olyan nem áttetsző kapcsolatok, amik nem is motiváltak. Például a már említett *húzza a lóbórt*: sem a húzásnak, sem a lóbórnek nincs köze az alváshoz.

Azért a *húzza a lóbórt* se jelenthet akármit. Például nem jelenthetné azt, hogy ‘nagy hibát követ el’, mert a *húz* egy folyamatot, időben elhúzódozó cselekvést jelent,

a hiba elkövetését pedig pillanatnyi cselekvést jelentő igével kell jelölni (pl. megfelel ennek a követelménynek a *bakot lő*). Tehát a teljesen motiválatlan jelentésű szókapcsolatok is eleget tesznek bizonyos jelentésbeli követelményeknek.

A legérdekesebb átmeneti esetek az ún. **képes kifejezések**. Ezek is motiváltak, mint a *felsőház*, de – mint a nevük mutatja – valamilyen képen alapulnak, ezért az is kitalálhatja, hogy mit jelentenek, aki még sose hallotta őket. Például az *átesett a ló túlsó oldalára, két szék között a pad alá került* kifejezések olyan érzékletes képpel írják le egy bizonyos fajta helyzetet, hogy azonnal érthetőek. Miért érdekesek ezek a képek? A jelentésüknek igenis köze van a bennük szereplő szavakhoz, tehát egészen más esetek, mint a *húzza a lóbórt*. Azt a képet, hogy *átesett a ló túlsó oldalára*, éppen ezekkel a szavakkal kell leírni, ezzel vagy egy nagyon hasonló mondattal. Csak éppen a leírt helyzet nem hű mása a valóságbeli helyzetnek, amire alkalmazzuk, csak hasonlít rá. Tehát nem magukat a szavakat használjuk furcsán, hanem az általuk jelölt dolgot, a jelentésüket.

Miért mondhatjuk, hogy az *átesett a ló túlsó oldalára* és a hasonló kifejezések „átmeneti esetek”? Mert már nem eredeti és érzékletes képek, hanem rögzített fordulattá, **közhelyé** (sokszor a szó rossz értelmében is közhelyé) váltak. Később már feledésbe is merül az a kép, amin alapulnak, fel sem idézik az eredeti helyzetet, míg végül nyelvi furcsa, nem-áttetsző kapcsolatokká válnak.

Sokszor hozzájárul az eredeti kép feledésbe merüléséhez, hogy a kifejezésben szereplő szavak vagy helyzetek maguk is elavulnak. Például az (*úgy megverlek, hogy) arról kódulsz* nem áttetsző jelentésű, mert ma már nem mondhatjuk, hogy *valamiről koldulni*. Ezért újabban hallani így is: *attól kódulsz*, abban az értelemben, hogy ‘attól válsz koldussá’. Pedig az *arról kódulsz* eredetileg nem ezt jelentette, hanem azt, hogy ‘arról fogsz énekelni’, mert a *koldul* ige (panaszkodó, koldusokra jellemző) éneklést jelentett. Ezért van ilyen változata is: (*úgy megverlek, hogy) arról kántálsz*, illetve *elmehetsz kántálni* (úgy se hallgat meg senki).

A zérus

Az információelmélet egyik alappillére, hogy a semmi is lehet információ. Persze csak az értékes semmi, mely meghatározott helyen és időben nyilvánul meg. Ha tehát egy ajtóra nincs kiírva, hogy kik laknak ott, ez még nem információ – de ha tudom, hogy a Kovácsék a második emeleten laknak, és a második emeleten egy kivételével minden ajtóra ki van írva valamilyen más név, akkor biztos lehetek benne, hogy a névtelen ajtó mögött a Kovácsék laknak.

Ezt a fajta információt tekinthetjük „értékes semminek”: amikor zárt rendszeren belül a jel hiánya, a csend ugyanúgy információt hordoz, mint a konkrét jelek – azaz a jel hiánya is jellé válik. Ezt nevezzük – a középkori arab matematikusok óta – zérusnak. A zérus a jel hiányának jele, az értékes csend papíron való szemléltetésének eszköze. A zérus nem semmi, hanem jel, hiszen információt hordoz.

Ha leírom arab számokkal, hogy 103, akkor az egyes és a hármas közé tett nulla jelzi, hogy ott van a tizesek helye, csak éppen nincsenek tizesek. De ott van a helyük, ráadásul e nulla nélkül a 103 első számjegyről nem tudnám, hogy százat jelent,

hiszen a nulla mutatja meg, hogy ez az egyes nem a tizesek helyén áll, hanem eggyel arrébb.

Információs rendszer a nyelv is, és sok szempontból zárt rendszer, melyen belül ugyanúgy léteznek értékes semmik, mint a matematikában. Például a magyarban a *Jani olvas* mondat igéjéről kimondhatjuk, hogy a végén zérus személyrag van, tehát *olvas*+ $\emptyset$. Ennek kimondásához azonban jól körülhatárolt feltételek kellene, különben fennállna az a veszély, hogy felelőtlenül telerakosgatjuk a nyelvet zérusokkal ott is, ahol semmi sincs. A *Jani olvas* igéjének végén azért tételezhetek fel zérus ragot, mert egyrészt az *olvasni* ige más személyekkel valóban kap ragot, például *olvas-ok*, *olvas-tok*, másrészt más igéknek az egyes szám 3. személyben van explicit, tehát a felszínen is megjelenő ragjuk, például *Jani fociz-ik*. E két szempont mintegy kimetszi az *olvas* végén is a ragot, s így kimondhatjuk: ez az alak is visel ragot, csak a rag itt éppen zérus.

Egészen más volna, ha azt akarná mondani valaki, hogy a magyar *csinos fiú*, illetve *csinos lány* kifejezésekben a *csinos* jelzőnek hím-, illetve nőnemű végződése van aszerint, hogy a fiúra vagy a lányra vonatkozik – csak éppen e végzések zérus formájúak. Nem, ezt nem mondhatjuk, mert egyetlen olyan jelző sincs a magyarban, mely ilyen ragokat mutatna. A hím- és nőnemű végződés tehát nem zérus, hanem nincs. Nem jelentékeny csendről van szó, hanem e kategóriának mint olyanaknak a hiányáról a magyar nyelvben.

A nyelvtani esetről

Az **eset** a nyelvtan legellentmondásosabb fogalmai közé tartozik. Az esetet az ókoriak találták ki, s eredetileg a főnév és a vele egybekapcsolt szavak alakváltozataira vonatkozott. A latinban például a 'farkas' szó hol *lupus*, hol *lupi*, hol *lupo* alakban jelenik meg a mondatban. Észrevették, hogy ez attól függ: milyen mondattani szerepe van, s az eseteket ezért aszerint nevezték el, hogy a szó milyen nyelvtani viszonyban vesz részt – alanyeset, tárgyeset, birtokos eset, stb. A magyarban is hasonló a helyzet: *farkas*, *farkast*, *farkasnak* stb.

Az *eset* szó itt ugyanúgy tudományos elemzés eredménye, mint amikor azt mondjuk, hogy az eső, a jégeső, a hó mind a csapadék egy-egy esete. A felszíni különbség ellenére a grammatikusok tehát kimondják, hogy a *lupus*, *lupi*, *lupo* ugyanannak a szónak más-más esetei. Ezek közül mintegy alapesetnek az alanyesetet – latinosan a **nominatívuszt** – tekintik. Ez sem olyan kézenfekvő, hiszen az alanyeset a főnévnek nem a leggyakoribb esete, mivel csakis akkor veszi fel a főnév, amikor ő a mondat alanya. Az alanyeset kitüntetett voltát logikai okok magyarázzák: ezt használjuk arra, hogy a dolgot megnevezzük – a latin *nominativus* tulajdonképpen annyit jelent: 'megnevező'.

Azzal, hogy az eseteket hagyományosan egy-egy mondattani szerephez kötjük (a magyarban még a nominatívuszt is *alanyeset*-nek hívjuk), egy komoly elvi problémába ütközünk. Mi legyen a fontosabb elemzési szempont: az alakváltozat, vagy a mondattani szerep?

Vegyük például a következő magyar példát: *A vadász felnyitotta a farkas hasát*. Itt két főnév is van látszólag alanyesetben: a *vadász* és a *farkas*, holott nyilvánvalóan

csak a *vadász* a mondat alanya, a *farkas* pedig birtokos jelzőként áll – nem ő nyitotta fel, hanem az övét nyitották fel. Vagy egy másik példa: *Nagyon kitoltak szegény Jóskaival*. A *Jóska* főnév itt *-val* raggal áll, ami **eszközhatározós** esetre utal – holott a mondatban nyilvánvalóan nem az.

Az esetnek tehát kétféle megközelítése van. Az egyik: a főnév *alakját* nézzük, s aszerint döntjük el, milyen esetben van. Ekkor valahányszor a *farkas* alakot látjuk, alanyesetről fogunk beszélni – függetlenül a mondattani helyzettől. A másik megközelítés: a főnév *mondattani szerepét* nézzük, s aszerint döntjük el az esetet, függetlenül a konkrét alaktól, végződéstől. Ez utóbbi a logikusabb, de hát összemosza a nyelv formális kategóriáit. Ha például elfogadom a **tárgy** definíciójaként azt, hogy „akire/amire a cselekvés irányul, aki/ami a cselekvést elszenvedí”, akkor a *Kitoltak Jóskaival* mondatnak nyilvánvalóan Jóska a tárgy.

A szófaj

A szófajokat a ragozó nyelvek leírására találta fel az emberiség. Ha a magyarban nem lenne ragozás, sokkal kevésbé értenénk, hogy mik is azok a szófajok. Azt, hogy az *álmos* és az *alszik* szavak nem ugyanabba a szófajba tartoznak, csak onnan tudjuk, hogy másféle ragozott alakjaik vannak, ezért például másképpen kell képezni a múlt idejüket: *álmos volt* ill. *aludt*.

Ettől még persze van rendszer, logika abban, hogy melyik szó milyen szófajba tartozik: Azok a szavak tartoznak egyforma vagy hasonló szófajba, amelyek különböző mondatokban, szerkezetekben hasonló szerepet szoktak játszani. Például az **igék állítmányok** szoktak lenni, a **főnevek** pedig az események szereplőinek a megnevezésében a fő alkotóelemek. A **mellé knevek** a főnevek mellé, a **határozók** pedig az ige mellé beosztott „segédek”.

De a helyzet egyetlen nyelvben sem ilyen egyszerű. A mellé knevek (pl. *álmos*) és a főnevek (pl. *fa*) szintén lehetnek állítmányok, ezért sok ragozó nyelv az igével azonos szófajba sorolja valamelyiket vagy mind a kettőt. A szereplők megnevezésében nem mindig főnév a fő alkotóelem, hanem sokszor mellé knev (*ne a feketét, a pirosat add ide*), vagy valami mondatféséség (*ne azt, aki itt vár, hanem aki kint ül*). Ez is okot ad arra, hogy más nyelvekben a főnevek, mellé knevek, igenevek egyazon szófajba kerüljenek, vagy máshol húzódjon köztük a szófaji határ. Végül a módosítók sem mindig mellé knevek vagy határozók, például főnevek is tudják egymást módosítani (*telefonkártya*), és mondatféséségekkel is tudunk módosító szerkezeteket alkotni (*a fiú, aki ott állt; elmentem, hogy megfürödjek*).

Ráadásul a szófajok tagjai sem egyformán alkalmasak arra, hogy a szófaj tipikus szerepeit betöltsék. Például az állapotot kifejező mellé knevek (mint az *álmos*) gyakrabban állítmányok. Ezért még a hasonló szófajokkal rendelkező nyelvekben is gyakran azt látjuk, hogy azonos jelentéseket különböző szófajokkal fejeznek ki. Például az *álmos* megfelelője a franciában egy (összetett) ige (*avoir sommeil*, ‘álma van’).

Eddig csak az ún. „nagy” szófajokról beszéltem, mint főnév, ige stb. Az ún. „kis” szófajokat, például a kötőszókat, mint az *és*, nem a ragozásukról ismerjük fel. Ezek kizárólag egyféle szerepet tudnak játszani a szerkezetekben, ezért szokták őket szó-

fajoknak tekinteni. Valójában a kötőszókat és társaikat mondatrészeknek is tekinthetnénk.

Azokban a nyelvekben, ahol nincs, vagy alig van ragozás, ott nehéz lenne szófajokról beszélni. Csak azoknak a szavaknak van ott igazán szófajuk, amelyek bizonyos ragokat mégiscsak felvehetnek, vagy esetleg kizárólag egyféle szerepet játszhatnak a mondatban. Ilyen nyelv például az indonéz. Természetesen vannak ebben is olyan szavak, amik csak egyféle szerepet játszhatnak, például a *payung* ('esernyő') szó csak főnévi szerepekben fordul elő, és képzők szükségesek ahhoz, hogy más szerepet játsszon (pl. *berpayung* 'esernyője van, esernyőt használ'). Nagyon sok szó azonban mindenféle szerepet betölthet: *hujan* ('eső' és 'esik'), *mati* ('meghal' és 'halott'), *hapus* ('eltöröl', 'elavul', 'elavult' stb.). Ezeknek a nyelveknek a nyelvtanában ezért egyáltalán nem szokás szófajokra hivatkozni.

Beszédrészek – mondatrészek

Már a régi görögök is látták, hogy más dolog az építőkő és más dolog az épület. A nyelvben ők különböztették meg először a **beszédet** a **mondattól**. Ők *beszéd-en* egyszerűen a nyelvet értették, s a beszéd részei a nyelv építőkövei voltak, így elsősorban a szavak. A *mondat* pedig – és ez ma is megállja a helyét – a nyelvi elemek, építőkövek szabályok szerint megszerkesztett épülete, hierarchikus struktúrája.

Ebből következik, hogy mások a „beszédrészek” és mások a **mondatrészek**. A *beszédrészek* kifejezést a mai magyar nyelvészetben a *szófajok* kifejezéssel helyettesítettük – de például angolul még ma is él a kifejezés: *parts of speech*. Ha a szavakat „beszédrész” vagy szófaj szerint osztályozzuk, akkor olyan tulajdonságaikat keressük, melyek függetlenek a mondatokban betöltött szerepüktől, vagyis amelyek a kérdéses szót – mint szót – állandóan jellemzik. A szófaji besorolás tehát konstans, immanens tulajdonság, legalábbis a klasszikus nyelvtani hagyomány szerint.

A *reték* szó például főnév, s ez független attól, hogy az egyes mondatokban milyen mondatrészként működik. Az egyik mondatban alanyi szerepet tölt be (*A reték gyönyörű*), a másikban tárgyat (*Tessék vinni retket!*), a harmadikban birtokos jelzőt (*Levegym a reték zöldjét?*) és így tovább. A *reték* szó állandó tulajdonsága, szótári jegye, hogy főnév, ő ebbe a szófajba tartozik, s mint ilyen vállal különböző szerepeket a mondatokban, azaz lehet ilyen vagy olyan mondatrész.

Ez mind igaz, de honnan tudjuk, hogy főnév? Mi a szófajiság ismérve? A mondatrészek meghatározhatók a mondatban mutatott viselkedésük, szórendi helyük, végződéseik, eseteik stb. alapján. No de minek alapján határozhatók meg a szófajok – ha egyszer ennek a meghatározásnak a mondatoktól függetlennek kell lennie, azaz csakis a „beszéd-en” szabad alapulnia? Nyilván csak egy dolog lehetne alkalmas erre: a szavak **jelentése**. Itt nagyot tévedtek a görögök, mert ez nyelvészeti nem járható út. Azt tanították: főnév az, ami valakinek vagy valaminek a neve, avagy személyt, tárgyat, elvont fogalmat, helyet fejez ki. A logikában, filozófiában ez igaz lehet, de a nyelvészetben nem döntő ismérv a szó jelentése, hiszen értelmetlen szó szófaját is meg tudjuk állapítani – a nyelvtani viselkedése alapján. Például *Az asztalon hevert egy cöp* mondatban a *cöp* egyértelműen főnév, bár most találtam ki, és nem

tudom, mit jelent. A szófajt tehát – nyelvészeti értelemben – csakis a viselkedésből, a mondatbanból lehet igazolni.

Alany, főnév, főnévi csoport

Azt hihetnénk, hogy a nyelvészet alapvető kategóriáit, mint például az **alany**, már rég meghatározták, és pontos és egyértelmű definícióval rendelkeznek. Nos, definícióink vannak, csakhogy mást-mást mondanak ugyanarra a dologra!

Vegyünk egy mondatot, például *Egy kövér; tarka macska nyávogott a tetőn*, és kérdezzük meg: mi ennek a mondatnak az alanya? Kétféle választ fogunk kapni, aszerint, hogy nyelvészeti avagy logikai szempontból vizsgáljuk a mondatot.

Logikai szempontból – egyszerűen, de alapvetően helyesen fogalmazva – az alany az, aki csinálja a dolgot. Esetünkben: a macska. Ő az, aki nyávog a tetőn, ő a cselekvő, latinosan: az **ágens**. A logikában az ágens és az alany között nemigen érdemes különbséget tenni. Ha például azt mondom: *Láttam egy kövér; tarka macskát nyávogni a tetőn*, a macska ágensi szerepe ugyanaz, mint az előbb, hiszen a nyávogás cselekvését továbbra is ő végzi. Nyelvtanilag kicsit átrendeztem a mondatot, de ez a logikai elemzőt nemigen érdekli.

A nyelvészet valami egészen mást vizsgál: pontosan azt, hogy a logikai szerepek – az ágens, a tárgy, a hely, az idő – hogyan vannak az adott mondatban egymáshoz képest megszerkesztve. A nyelvész az *alany* szót szigorúan a saját szakkifejezésének tekinti, s azt kérdezi: miről ismerni fel a mondatban a nyelvtani alanyt? Válasza nem a jelentésből vagy a logikai szerepből fog kiindulni – hiszen akkor visszacsúsznánk a logika vagy a filozófia területére –, hanem a szerkezetből. Például azt fogjuk mondani, hogy az iménti mondat – tehát *Egy kövér; tarka macska nyávogott a tetőn* – alanya nem macska, hanem az a szócsoport, hogy *egy kövér; tarka macska*. Az alany nem feltétlenül egyetlen szó, hanem többnyire egy szó szerkezet, amit úgy nevezünk: **főnévi csoport**.

Az alany csak olyan főnévi csoport lehet, melynek a feje – általában egy főnév – alanyesetben, tehát ragozatlanul áll (esetünkben: *macska*). Ezért már nem követhetjük a logikai elemzőt oda, hogy a *Láttam egy kövér; tarka macskát nyávogni a tetőn* mondatban a *macskát* szerepe ugyanaz volna. Logikailag ugyanaz, nyelvészetileg azonban nem, mert ebben a mondatban már tárgyként működik, amit a *-t* rag is bizonyít.

Hogy az alany – a nyelvészeti elemző szempontjából – nem egy szó, hanem egy szócsoport, azt az mutatja, hogy nem lehet csak a *macska* szóra rákérdezni; nem lehet azt mondani: *Egy kövér; tarka mi nyávogott a tetőn?* – legalábbis nem normális használatban. A rákérdezés ugyanis egy-egy mondatrészre vonatkozik: a kérdőnév más – *mi?* – az alanyt helyettesíti, s éppen ebből látjuk, hogy az alany az egész *Egy kövér; tarka macska szerkezet*, melyet megbontani nem lehet.

A logikus azt mondja: az mellékes, hogy hogyan nevezem meg az állatot, amely a tetőn nyávogott, elmondom-e, hogy éppen kövér és tarka volt. A nyelvész azt mondja: igen, de e szavak ott vannak a mondatban – az alany részeként kell elemeznem őket. A logika félretolhatja a számára másodlagosat, a nyelvész dolga éppen azt vizsgálni, mely szavak szerveződnek egy-egy nagyobb egységbe.

Nyelvtani alany – logikai alany

Köztudomású, hogy az európai nyelvek nyelvtani hagyományai az ókori görög és latin nyelvtanok hagyományaira épülnek. Onnan származik a legtöbb szakkifejezés és alapfogalom is. A nyelvtudomány persze már réges-régen meghaladta az ókori grammatikusok eredményeit, és számtalan új fogalmat is kénytelen volt bevezetni. Többek között azért, mert megismerkedett olyan európai és Európán kívüli nyelvekkel, amelyeknek a leírására ezek a fogalmak nem voltak alkalmasak. Például a héber és az arab nyelvtanaiban már a középkorban kénytelenek voltak új fogalmakat bevezetni, mert ezeknek a nyelveknek nagyon eltérő a szerkezetük a latinétól és a görögétől.

A mi iskolai nyelvtanainkban is a görög és latin nyelvtani hagyomány az uralkodó. Pedig a magyarban is sok olyan jelenség van, amiket nehéz a klasszikus nyelvtan eszközeivel leírni. Például a latinban az **alany**, a **szubjektum** fogalma egyszerre nyelvtani és logikai fogalom: amiről mondunk valamit, az az alany, és alanyesetben is áll. A magyarban viszont nem ilyen egyszerű a helyzet. Bár az iskolai nyelvtan szerint eldönthetjük, hogy valami alany-e, ha „rákérdezünk”, vagyis kérdőszóval helyettesítjük, és az alany kérdőszavai a *Mi? Mik? Ki?* és *Kik?*, gyakran ez a próba furcsa eredményt ad. Például a magyar iskolai nyelvtan szerint abban a mondatban, hogy *Lajosnak repülnie kell*, az alany a *repülnie* volna, nem pedig a *Lajosnak*, hiszen a *Lajosnak* nem alanyesetben áll. Pedig Lajosról mondunk valamit, nem a repülésről. Ha „rákérdezünk” az állítólagos alanyra: *Mi kell Lajosnak?*, az formailag ugyan jó mondat, de az, hogy *Repülnie*, teljesen rossz válasz lenne erre a kérdésre.

Ne csodálkozzunk tehát, ha a diákok nehezen nyugszanak bele, hogy a *Lajosnak* az ilyen mondatokban nem alany, hiszen valóban ő a logikai alany, a szubjektum. Hogy a *nyelvtani* alany a főnévi igenév, tehát például a *repülnie* lenne, az pedig, mint láttuk, még a „rákérdezés”-próba szerint sem biztos. Sőt, néha a „rákérdezés” nem is ezt mutatja. Például ebben: *Lajosnak szabad ordítóznia*. Mert az, hogy **Mi szabad Lajosnak?*, nem is jó magyar mondat.

Vegyük a következő példát: *Zsuzsiéknak kedden lopták el a kocsiját*. Ugye itt a cselekvő – és egyben a nyelvtani alany – a meg nem nevezett ‘ők’, vagyis a tolvajok. A mondat mégis valahogy *Zsuzsiék*-ről szól, ők vannak „földobva” mint téma, őrőlük jelentem ki, hogy kedden lopták el a kocsijukat. Van olyan definíció, mely szerint éppen ez az igazi alany: az a téma, melyről egy állítást vagy ítéletet teszek, melyről valamit **predikálok** (lásd latin *praedicatum*, ‘állítmány’). Angolul és franciául ma is ugyanazt a szót használják az „alany” és a „téma” megjelölésére (angolul *subject*, franciául *sujet*). Ezt a fajta alanyt **tematikus alany**nak nevezzük. Abban a mondatban, hogy *Zsuzsiék kocsiját kedden lopták el*, a tematikus alany a *Zsuzsiék kocsija*, mely nyelvtanilag viszont a mondat tárgya.

Eddig annyit láthattunk, hogy a logikai alany (amiről állítunk valamit) a magyarban nem esik egybe a nyelvtani alannal (az alanyesetű főnévvel). Ráadásul a nyelvtani alany megállapításának szokásos próbája, a „rákérdezés” nem működik jól az olyan mondatokban, amelyeket említettem, ahol nincsen alanyesetű főnév. Csupa negatív eredmény. Ráadásul régóta ismertek ezek a negatív eredmények, az iskolákban mégis hallgatnak róluk. A diákok is nagyobb hasznát vennék, ha mindezeket a tényeket, vagyis hogy az ókori eszközök nem jól használhatók a magyarban,

közölnék velük, problémaként mutatnák be a fenti elemzéseket, nem pedig megoldásként.

Sőt, valamit még én is elhallgattam az eddigiekben. Azt, hogy a **logikai alany** kimutatására sincs jó eszközünk. Nem túl precíz kifejezés az, hogy „amiről állítunk valamit”, és ezt könnyen be is láthatjuk. Igaz, úgy néz ki, hogy az idézett mondatokban a *Lajosnak* a logikai alany, de ez megváltozhat, ha megváltoztatjuk a szórendet és a hangsúlyozást. Abban, hogy *Lajosnak kell repülnie*, már nem olyan egyértelmű, hogy Lajos az, akiről állítunk valamit. Sokan biztosan azt mondanák, hogy itt arról nyilatkozunk, hogy kinek kell repülnie, és azt állítjuk, hogy az illető Lajos. Tehát a *Lajosnak* inkább logikai **állítmány**nak, mint logikai alanynak látszik. Nagy tehát a zűrzavar a magyar mondat szerkezetének a legalapvetőbb kérdéseiben is. Ne szégyelljük bevallani az iskolában, hogy ez így van. Csak a nyelvészek tekintélyét csorbítja, ha a tanulók maguktól jönnek rá.

Szabad határozók – vonzatok

A mondattannak fontos feladata, hogy elkülönítse egymástól a felszínen egyformának tűnő elemeket. Van például a mondatrészeknek egy tekintélyes csoportja, melyet általában a **határozó** névvel illelhetünk, pl. *tegnap*, *Erzsivel*, *a szekrényben*, *csendben* stb. A határozók azonban két fontos alosztályra oszlanak, s e különbség első látásra nem mindig nyilvánvaló.

Vegyük a következő két példát: *Az öregek a kapu mellett álltak* és *Az öregek a kapu mellett beszélgettek*. Mindkét mondatban ugyanaz a névutós csoport szerepel: *a kapu mellett*, és szerepe mindkét esetben helyhatározó. Ezt a klasszikus rákérdezéssel próbálva mutathatjuk ki: *Hol álltak az öregek?* – *A kapu mellett*. És ugyanígy: *Hol beszélgettek az öregek?* – *A kapu mellett*.

Van azonban egy fontos különbség a két mondat között, s ez az igében keresendő, pontosabban az igének a helyhatározóhoz való viszonyában. Az igazi helyhatározó ugyanis azt mondja meg, hol tartózkodik vagy tartózkodott a cselekvő, miközben a cselekvést végezte. Például: *Jolán a szekrényben énekelt* – ez pontosan körülírható úgy, hogy 'Jolán a szekrényben volt, miközben énekelt'; és rákérdezhetünk: *Hol volt Jolán, miközben énekelt?* Azaz az igazi helyhatározó a cselekvéshez mintegy szabadon, másodlagosan társítja annak helymegjelölését, vagy éppen **fókuszba** hozható, kiemelhető: *A szekrényben történt, hogy Jolán énekelt*.

Az ilyen igazi helyhatározót úgy nevezzük: **szabad határozó**. Többnyire nem magán a határozón múlik, hogy szabad-e, hanem az igén. A *beszélget* ige mellett az *a kapu mellett* névutós csoport: szabad határozó. Nézzük meg az iménti próbákat: 'Az öregek a kapu mellett voltak, miközben beszélgettek'; *A kapu mellett történt, hogy az öregek beszélgettek*.

Mindezt nem mondhatjuk el az *a kapu mellett álltak* szerkezetéről: az *áll* ige sokkal szorosabb viszonyban van a névutós csoporttal, mintegy vonzza azt magához, ezért ebben az esetben **vonzatról** beszélünk. Furcsa volna ezt a mondatot úgy körülírni, hogy 'Az öregek a kapu mellett voltak, miközben álltak', vagy a vonzatot kiemelni: *A kapu mellett történt, hogy az öregek álltak*. A vonzat sokkal kevésbé bírja

az ilyen átalakításokat, minthogy nem egyszerűen a cselekvés helyét jelöli, hanem annak mintegy szerves része.

Segédigék

Igék minden nyelvben vannak, az ige megléte úgynevezett nyelvi **univerzálé**, egyetemes jellemzője a nyelveknek. Számos nyelvben van azonban még egy igeszertű kategória, a **segédigék**. Ezek szerepe, hogy az ige jelentését árnyalják, módosítsák; általában eredetileg maguk is igék, önálló jelentéssel, mely aztán többé-kevésbé metaforikusan alkalmazódik a segédigei szerephez.

Például a jövő idő kifejezésére segédigét használ a német, az angol, a román és a magyar. A németben az *ich werde singen* szerkezetben a *werden* segédige eredeti jelentése ‘valamivé válni’, tehát ‘én éneklővé válok’. Az angolban az *I shall sing* szerkezetben a *shall* segédige eredeti jelentése ‘kell, bizonyára’, tehát ‘nekem énekelnem kell, én bizonyára éneklek’. Az angolban azonban használják a *will* segédigét is a jövő kifejezésére (*I will sing*), melynek eredeti jelentése ‘akar’. A románban ugyanez így hangzik: *voi cânta*, ahol a *voi* segédige szintén eredetileg ‘akar’ értelmű (a latin *volo* ‘akarok’ ige leszármazottja), vagyis a román hasonlóképpen szerkeszt, mint az angol *will*-lel való jövőkifejezés.

A magyarban megint egy más metaforát találunk: *énekelni fogok* – itt a *fog* alapjelentése az – egyébként ma is élő – ‘megragad, kézbevesz’ jelentés, melyből a jövő idejű jelentés a ‘hozzáfog’-féle jelentésárnyalaton át vezetett. Az *énekelni fogok* tehát olyasmit fejezett ki eredetileg, hogy ‘hozzáfogok az énekléshez, belefogok az éneklésbe’.

Mint látjuk, a segédigék többnyire eredetileg rendes igék voltak, s a használat jelölte ki őket a sajátos segédigei szerepre. Az már nyelvenként, esetenként változó, hogy ezek a szavak megőrzik-e eredeti igei jelentésüket is, avagy már csak segédigeként használhatóságok. Az angol *will* és *shall*, a román *voi* csakis segédigeként él ma már, azaz nem használható anélkül, hogy valamely rendes ige – melyet ilyenkor **főigének** nevezünk – ne állna mellette. A német *werden* nem ilyen, mert az működik eredeti ‘valamilyenné válik’ jelentésében főige nélkül, például *ich werde blass* ‘én elsápadok’. A magyarban sincs egyetlen segédige sem, mely csak és kizárólag segédigei funkciót tölthetne be. A *fog* vidáman él rendes igeiként, aminek legjobb bizonyítéka, hogy önmaga segédigéjeként is használható, például *halat fogok fogni*. Az angolban a *do* ige mutat ilyen kettős viselkedést: segédige is lehet, de főige is, akár ugyanabban a szerkezetben: *do they do this?* ‘csinálják ezt?’ ‘teszik ennek tevését?’

Autonóm szintaxis?

Azok a nyelvészek, akik a nyelv ún. **moduláris** felfogását vallják, vagyis azt, hogy nyelvi képességünk sok apró modul együttműködésén alapul, függetlennek tekintik a mondatok nyelvtani megszerkesztettségét az értelmességüktől. Noam Chomsky, a nagy amerikai nyelvész például kezdettől fogva ezt a nézetet hangoztatta. Tőle származik ez az állandón idézett példa a nyelvtanilag jól szerkesztett, mégis értelmetlen mondatokra:

Színtelen zöld eszmék dühödten alszanak.

Persze sokan vitatják, hogy ez a mondat értelmetlen volna, mondván, hogy inkább „ellentmondásosnak” kellene neveznünk (ami *színtelen*, nem lehet *zöld*), meg persze „furcsának”, de például irodalmi szövegben könnyen lehet olyan szövegösszefüggésbe helyezni, amiben teljesen értelmes.

A moduláris felfogás másik következménye, hogy kellene lenniük olyan mondatoknak, amik teljesen értelmeseek, viszont nyelvtanilag helytelenek. Próbálkozzunk meg ezzel:

Vidáman pipáznak a kövér paraszt.

Ez a mondat rossz, adott esetben mégis teljesen értelmes lehet, sőt, meglepően sok hasonlóan rossz mondat el is hangzik anyanyelvi beszélők szájából. Mikor értelmezhető az ilyen mondat? Például akkor, ha teljesen világos, hogy a beszélő egy, vagy több parasztról kívánt-e beszélni. Ha egyről, akkor *pipázik* helyett mondott *pipáznak*-ot; ha többről, akkor *parasztok* helyett mondott *paraszt*-ot.

Igen ám, de ha pontosan tudjuk, hogy a másik mit akar mondani, akkor akár szavak nélkül is megérthetjük. Tehát az, hogy meg tudjuk sejteni, hogy mit szándékozik a beszélő közölni, semmit se mond például a mondatban és a jelentéstan állítólagos függetlenségéről.

Mondhatná valaki, hogy az előbbi, pipázós példamondat nem elég értelmes (például mert nem lehet tudni, hogy hány parasztról van benne szó). Próbálkozzunk akkor csak a mondatnyi szabályok megsértésével:

Paraszt a pipa szív öreg vidám.

Ebben a mondatban nincs baj az alany és az állítmány egyeztetésével, és könnyen tudunk neki értelmet tulajdonítani: Nyilván annak a mondatnak a szavait keverte össze a beszélő, hogy

Vidáman szívja az öreg paraszt a pipát.

Akkor ez valóban példa lenne arra, hogy nyelvtanilag helytelen mondatok értelmeseek lehetnek? Aligha. Ha kevésbé világos is, mint az előző példánál, ezt a mondatot sem csak egyféleképpen lehet kijavítani. Például nemcsak az „helyes változata” ennek a példának, hogy *Vidáman szívja az öreg paraszt a pipát*, hanem az is, hogy

Az öreg paraszt szívja vidáman a pipát,

meg az is, hogy

A vidám öreg paraszt szívja a pipát,

meg az is, hogy

Öreg pipát szív a vidám paraszt.

Mindezek a példák arra utalnak, hogy a jól-szerkesztettség nem független az értelmességtől.

Szóval nyelvi szempontból legalábbis kétséges, hogy lehet-e a nyelvtant a jelentéstantól független „modulnak” tekinteni a nyelvi képességek összességén belül.

A jelentések tartománya

Szemantika és logika

Bár ma a **jelentéstanról** fogok beszélni, először egy pár szót kell szólnom a **logika** mibenlétéről. A logikát néha úgy határozzák meg, mint „a helyes következtetések tudományát”. Lehet, hogy ez a meghatározás pontatlan: sokan vitatják azt a lélekteni szemléletet, hogy a logikának az emberi következtetés törvényszerűségeit kellene leírnia. Akárhogy is áll a dolog, a logikának az ókor óta van egy olyan vonulata, amely a különböző mondatfajtáknak az érvelésben játszott szerepéről szól. Az egyik legegyszerűbb következtetési szabály, úgynevezett **szillogizmus** például a következő:

$$\begin{array}{l} \text{Ha minden } A B, \text{ és} \\ \text{minden } B C, \text{ akkor} \\ \hline \text{minden } A C. \end{array}$$

Például így használhatjuk ezt a sémát:

$$\begin{array}{l} \text{Minden rágcsáló emlős,} \\ \text{minden emlős gerinces,} \\ \hline \text{tehát minden rágcsáló gerinces.} \end{array}$$

Mármost, ha úgy vesszük, ez a következtetési szabály nem másról szól, mint a *minden* szó jelentéséről. Nem mondja ugyan meg, hogy mit jelent a *minden* szó, de legalábbis az egyik lehetséges használatáról beszámol: az olyan mondatokból, amelyekben az alany *Minden A* alakú, olyan következtetéseket lehet felépíteni, amilyen az előbbi. Láthatjuk tehát, hogy az a fajta ókori és középkori logika, amely az ilyen következtetési szabályok kimerítő felsorolására törekedett, voltaképpen **jelentéstan** volt. Azoknak a szavaknak, mondatstruktúráknak a jelentését próbálta közvetett úton jellemezni, amiket egyáltalán megengedettnek tartott az ilyen következtetéseken.

Ugyanakkor voltak olyan mondatfajták, amelyek „ki voltak tiltva” a szillogizmusokból, a helyes következtetési sémákból. Például a *Ha p, akkor q* alakú mondatok egészen a 18. századig nem szerepelhettek a logikailag helyesnek tartott következtetéseken, ami azt jelenti, hogy jelentésükkel kapcsolatban nem volt egyetértés. Pedig az ilyen mondatok nagyon hasonlítanak a *Minden A B* alakú mondatokra:

$$\begin{array}{l} \text{Ha valami rágcsáló, akkor az illető emlős.} \\ \text{Ha valami emlős, akkor gerinces.} \\ \hline \end{array}$$

Tehát: *Ha valami rágcsáló, akkor gerinces.*

Igen ám, de a *ha... akkor...* alakú mondatoknak mindenféle más használata is van, például időbeli kapcsolatra is utalhatnak (*Ha majd megjössz, megmutatom a könyvet*), feltételes mondatok is lehetnek (*Ha lenne autóm, kölcsönadnám*), és így tovább. Ezért van az, hogy sokáig nem minősültek „tisztá eseteknek” a logikusok

számára. Néha a legegyszerűbb *ha... akkor...*-os következtetések is gyanúsak:

*Ha valami pingvin, akkor az illető madár.
Ha valami madár, akkor lehet, hogy repül.*

Tehát: *Ha valami pingvin, akkor lehet, hogy repül.*

Bár a kiinduló feltételek, a **premisszák** kétségtelenül igazak, hiszen a pingvin egy madárfajta (*Ha valami pingvin, akkor madár*), és vannak repülő madarak (*Ha valami madár, akkor lehet, hogy repül*), a következtetés vitatható, mert a pingvinek sosem repülnek (nem igaz, hogy *Ha valami pingvin, akkor lehet, hogy repül*). Persze mondhatjuk, hogy itt a *lehet* jelentésével van a baj. De maga a lehetőség, hogy a *ha... akkor...* alakú mondatok ilyenkor helytelen következtetéshez vezethetnek, óvatosságra int.

A mai logika általában már nem ilyen problémákkal foglalkozik. Ma a nyelvészetben belül, a **jelentéstanban (szemantikában)** van az ilyen problémák helye. De a jelentéstan eszközei ma is logikai jellegűek. A *Minden A B* alakú mondatok jelentését például úgy szokták jellemezni, hogy azok **tartalmazást** fejeznek ki. Az a mondat, hogy *Minden rágcsáló emlős*, azt fejezi ki, hogy 'a rágcsálók emlősök', vagyis hogy a rágcsálók halmaza benne van az emlősök halmazában. Ugyanígy jellemzik a logikusok a hasonló (például matematikai természetű) állítások jelentését. De a *Ha... akkor...* alakú mondatok még ma is sok fejtörést okoznak a nyelvészeknek. Jelentésük pontos megragadására egyelőre nincs elfogadott módszer. De a nyelvészek nem tehetik meg azt, amit a logikusok, hogy egyszerűen kizárják őket a vizsgálatból. Mint láttuk, a problémák az idő, a feltételes mondatok, a lehetőség kifejezésével is kapcsolatosak, és ezeknek az összefüggése logikailag is, nyelviileg is nagyon bonyolult.

Cselekvés? Létezés?

Egy negyedik kisiskolás azt a feladatot kapta, hogy gyűjtse ki egy olvasmányból az igéket, aszerint, hogy cselekvést, létezést, vagy történést fejeznek-e ki. A „hivatalos”, akadémiai nyelvtan ezeken kívül még állapotot jelentő igékről is beszél, de szerencsére ilyenek nem voltak az olvasmányban. Így is elég nehéz, mondhatnám: lehetetlen volt megoldani a feladatot. Pontosabban: teljesen hibásan volt feltéve a kérdés.

Eleve már az sem világos, hogy milyen *igealakokat* kellett volna kigyűjteni. Talán a személyragozott igealakokra kellett volna korlátozni a keresést, mert különben például nem világos, hogy bekerüljenek-e a főnévi igenevek, mint például az *eldönteni*, a listába. De még ez sem a legnagyobb baj.

Azt is lehet vitatni, hogy mi tartozik hozzá az egyes igékhez. „Az igekötők” – hangozhat az elsietett válasz. De hogy mi az igekötő, és mi nem, arra nincs elfogadott válasz, legalábbis olyan nincs, ami – akár egy kisiskolás, akár egy profi nyelvész számára – érthető és indokolt volna. Tessék megmondani, miért nem igekötő a *tönkre* abban, hogy *tönkretesz!*

De a feketeleves még csak most jön. Számptalan ige van, ami se cselekvést, se történést, se létezést, se állapotot nem jelent. Sok más lehetőség is van. Például az

elbír képességet, a *szere*t érzelmet (nem feltétlenül érzelmi állapotot), a *lát* érzékelést, a *hiányzik* pedig Isten tudja mit jelent. Ezek és még sok más ige nem sorolhatók be a cselekvés/történes/létezés/állapot osztályozásba. Nem is biztos, hogy szükség van rá: az iskolai és akadémiai magyar nyelvtan sehol máshol (például a mondat-tanban) nem hivatkozik ezekre a fogalmakra. Ez azt jelenti, hogy a különböző ige-k viselkedését úgysem lehetne ebből a besorolásból megérteni.

További probléma, hogy egy csomó ige önmagában se ilyen, se olyan. A *hoz* például általában cselekvést jelent, de ha egy vállalkozás *hasznot hoz*, vagy ha egy fa *gyümölcsöt hoz*, ezek nem akaratlagos dolgok, nem cselekvések. A **segédige**-féle dolgoknál mindig az infinitívusz határozza meg, hogy mit jelent az egész szerkezet: a *kezd* vagy a *fog* önmagában nem utal arra, hogy cselekvésről, történesről, vagy miről van szó. Az *írni kezd* cselekvés, a *rohadni kezd* történes, és így tovább.

Végül a legtöbb ige különböző használataiban különböző dolgokat jelent. Az *el-száll* ige cselekvést jelent, ha madárról mondjuk (már amennyire egy madárnak saját akarata lehet), de történes, ha egy papírdarabról, amire ráfűjtünk. A *bemegy* ige jelenthet cselekvést (*Jani bement a boltba*), történes (*A szög bement a fába*), de képességet is (*Az asztal bemegy, vagyis belefér a kocsiba*), és így tovább.

Mi mindebből a tanulság? Amit már másutt is elmondtam, hogy az iskolában sem szabad egyszerűbbnek feltüntetni a dolgokat, mint amilyenek, és hogy ha már butaságokat tanítunk az iskolában, legalább ne akkora butaság legyen, ami egy nyolcéves gyereknek is feltűnik.

Anyagnevek

Sok nyelvben nyelvtani különbség van a **megszámlálható dolgokat** és az **anyagokat** jelentő szavak között. Például az anyagnévként használt szavaknak általában nincsen többes száma. A *bor* szót a legtöbbször anyagnévként használjuk, ami azt jelenti, hogy hiába szaporítjuk a bort, az csak *bor* marad, akárcsak egyetlen cseppje. A *borok* borfajtákat vagy boradagokat jelent, nem pedig sok bort. A megszámlálható dolgok között viszont megkülönböztetjük az egy darabot a sok darabtól. Ha egy autónál több autót látunk, akkor *autóK*-ról beszélünk, tehát nem úgy áll a dolog, mint a borral, hanem van egy minimális mennyiség, ami az egyes számnak felel meg, és ha annál több van belőle, akkor többes számot kell használni.

Ez a különbség a magyarban sem csak abban áll, hogy az anyagnévként használt szónak nincsen többes számú alakja. Például a *hány* kérdő névmás nem alkalmazható anyagnevekre: az, hogy *Hány bort vettél?*, csak borosüvegekre (vagy borfajtákra) vonatkozhat. A bor mennyiségére csak így kérdezhetünk rá: *mennyi bor?* Más nyelvekben még egyéb különbségek is vannak. Például az angolul tanulóknak gondot okoz, hogy a 'sok' szónak két megfelelője van, a *many* és a *much*. A *many* csak megszámlálható (és többes számban álló) szavakra alkalmazható (*many books* annyit tesz: 'sok könyv'), míg a *much* csak anyagnevekre (*much wine* azt jelenti: 'sok bor'), s ezek értelemszerűen egyes számban állnak. Ugyanígy a *how many* és a *how much* egyaránt a magyar *hány/mennyi* szavaknak felel meg, de a *how many* csak megszámlálható dolgokra használható (vagyis körülbelül azt jelenti, amit a 'hány'), míg

a *how much* csak anyagnevekre alkalmazható: *how many books* ‘hány könyv’, de *how much wine* ‘mennyi bor’.

Az, hogy egy szó anyagnévként használatos-e, vagy pedig megszámlálhatóként, nem mindig esik egybe azzal, hogy a dolgok hogy állnak a valóságos világban. Ezért nyelvenként változhat az, hogy mi anyagnév, és mi megszámlálható. Például a magyarban vagy a franciában az *információ* vagy *felvilágosítás* szavak (*information, renseignement*) nem anyagnevek, többes számuk is van, míg az angol *information* szó nem létezik többes számban. Az *information* az angolban egyszerűen anyagnév, és azt, hogy ‘egy felvilágosítás’, csak úgy lehet kifejezni, hogy ‘egy darab információ’ (*a piece of information*), ahogy az anyagneveknél is csak mértékegységekkel lehet mennyiséget megjelölni (pl. *egy liter bor*). Ezzel is sok bajuk van az angolul tanuló magyaroknak és franciáknak.

Az angolban az anyagneveket csak nagyon kivételes esetben lehet többes számba tenni (az *information* szót például egyáltalán nem). A magyarban kevésbé szigorú a szabály. Bármikor használhatjuk a többes számot, ha fajtákról vagy adagokról beszélünk: *borok, pénzek*. Ezért a magyarban aligha mondhatjuk, hogy az anyagnév **szófaj**, hiszen ugyanaz a szó általában használható anyagnévként is, meg megszámlálhatóként is. A *vas* jelentése alapján tipikusan anyagnév, mégis természetes *vasak*-ról beszélni, ha vasdarabokra utalunk. Viszont mondhatjuk, hogy ez a társaság *tele van fizikussal*, ami, akárhogy is nézzük, azt jelenti, hogy a *fizikus* szót kiválóan lehet alkalmilag anyagnévként használni.

Hát akkor mi lehet ez a megkülönböztetés, ha nem szófaj kérdése, hogy valami anyagnév-e? Mi az, hogy „anyagnévi szerep”, „megszámlálható használat”? A hagyományos nyelvtan nem ad választ erre a kérdésre. Valószínűleg bonyolult jelentéstani elemzésre lenne szükség a pontos válaszhoz, és ebbe nem akarok belebonyolódni. Azért azt megkockáztatom, hogy az anyagnevek – és ez nemcsak a magyarra igaz – úgy viselkednek, mintha eleve többes számban lennének (ezért nem lehet őket többes számba tenni), kivéve persze azt, hogy az ige nem áll utánuk többes számban: *A víz 100 °C-on forr*. A megszámlálható szó és az anyagnév különbsége eszerint olyasmi lehet, mint az egyes és a többes szám közötti különbség, ami szintén nem szófaji különbség. De ahogy lehetnek csak többes számban létező szavak, mint amilyen a *valakinek a hamvai*, vagy éppen a *Lővérek*, az *Alpok*, a *Beszkidék* és a hasonló, vannak olyan szavak is, amiket csak anyagnévként lehet használni. Ahogy a magyarban ritkák a *hamvai*-féle szavak, úgy ritkák az angolban az *information*-féle szavak is, amik csak anyagnevek lehetnek.

Kollektív és disztributív

Érdekes jelenség, hogy amikor több dologról beszélünk, akkor néha egyetlen csoportként gondolkozunk róluk, máskor pedig különálló egyedekként. Például az a mondat, hogy

A diákok felhívták a tanárt,

kétértelmű, mert jelentheti egyrészt azt, hogy a tanár egyetlen telefonhívást kapott a diákoktól (és, mondjuk, egy-két diák beszélt vele a többiek nevében is), de jelentheti

azt is, hogy annyi telefonhívás volt, ahány diák, vagyis a diákok egyenként telefonáltak. Az első esetben, amikor a diákok egyetlen egyenként viselkednek, szoktak a mondat **kollektív** olvasatáról beszélni, a második jelentést pedig **disztributív** szokták nevezni.

Az biztos, hogy a kétféle jelentés amiatt van, hogy a mondatban többes számú főnév szerepel (*diákok*), és hogy az állítmány (*felhívták a tanárt*) olyan cselekvést fejez ki, amit külön-külön és együtt is el lehet végezni. Például az a mondat, hogy

A diákok szeretik a tanárt

nem kétértelmű, mert nem lehet különbséget tenni a kollektív és az egyénekenkénti szeretet között. Viszont mindegy, hogy a többes számú főnév az alany-e, vagy az állítmány része: Az a mondat, hogy

A tanár felhívta a diákokat

szintén kétértelmű, mert azt is jelentheti, hogy a diákok valahol együtt voltak, és a tanár felhívta őket (esetleg egy képviselőjüket hívta fel), de azt is, hogy egyenként felhívta őket.

A nagy kérdés az, hogy vajon kétértelműek-e a többes számú főnevek, vagyis úgy kell-e magyaráznunk a jelenséget, hogy a *diákok* szó jelentheti a diákokat mint kollektívát, amikor mintha egyetlen személyként viselkednének, és jelentheti a diákokat egyenként. Sokan így magyarázzák a dolgot. De van egy más lehetőség is. Lehet, hogy nem a többes számú főnevek többértelműek, hanem az **igék**, amelyek csak nagyon kevés nyelvben utalnak arra, hogy egyetlen eseményre, vagy többre vonatkoznak-e. Amikor disztributíve értelmezzük az eddigi példamondatainkat, vagyis úgy, hogy 'a diákok egyenként felhívták a tanárt', illetve hogy 'a tanár egyenként felhívta a diákokat', akkor több telefonhívás történt, míg a kollektív olvasatok esetén csak egy hívás volt. A ragozott ige alakja azonban ezt nem mutatja, innen is származhat a többértelműség. Az igéknek a magyarban nincsen ilyen értelemben „többes számuk”, vagyis az egyetlen eseményt a több hasonló eseménytől nem különböztetjük meg nyelvtani eszközökkel, míg az egy dolgot a több hasonló dologtól igen.

Melyik megoldás a helyes? Hogyan ellenőrizhetjük ezt? Azt kellene megvizsgálni, hogy más esetekben azt figyelhetjük-e meg, hogy a többes számú főnevek kétértelműek, vagy pedig azt, hogy a ragozott igék jelölhetnek egy és több eseményt is. Ha azt tapasztaljuk, hogy a többes számú főnevek azok, amik más esetekben is többértelműek, akkor megmaradhatunk annál az elemzésnél, hogy ezeknek a főneveknek van kollektív és disztributív értelmezésük is. Ha viszont az igéknek van más esetekben is két értelmezése, akkor nekik kell tulajdonítanunk a többértelműséget. Tegyük egy próbát: Mit jelent az, hogy *Jánosék ablakát betörték*? Ha a *Jánosék* főnév, ami több embert jelöl, kétértelmű lenne, akkor ez a mondat jelenthetné azt is, hogy 'betörték ezeknek az embereknek a közös ablakát', meg azt is, hogy 'egyenként mindegyiküknek a saját ablakát betörték'. De ezt az utóbbit nem jelenti ez a mondat. Viszont ha a ragozott ige lehet többértelmű, akkor ennek a mondatnak egyaránt kellene jelentenie azt, hogy egyszer törték be azt a bizonyos ablakot, meg azt is, hogy többször. Nos, igaz, hogy a mondatunk általában azt jelenti, hogy egyszer törték

be az ablakot, de könnyen helyezhető olyan szövegösszefüggésbe, amikor többszöri ablakbetörésre utal. Elég, ha a *sokszor* vagy a *havonta* szót belerakjuk a mondatba. Szóval a ragozott igealakok legalábbis semlegesek abból a szempontból, hogy egy, vagy több eseményre utalnak-e. Általában, ha önmagukban állnak, egyetlen eseményt jelentenek, de egy és ugyanaz az igealak jelenthet több hasonló eseményt is. Ezt a semlegességet nem figyelhetjük meg a többes számú főneveknél. Például a *Jánosék ablaka*-féle birtokos szerkezetben a *Jánosék* csak kollektív értelemben érthető, úgy, hogy csak egyetlen ablakról van szó.

Mindebből az a tanulság, hogy a mondatok kollektív és disztributív értelmezésért közvetlenül az igealakok többértelműségét, illetve semlegességét kell felelőssé tennünk, nem pedig a többes számú főnevek többértelműségét. A többes számú főneveknek az ilyen mondatokban, pl. *A tanár felhívta a diákokat* csak az a szerepük, hogy lehetővé teszik az igének azt az értelmezését, ami több eseményre utal. Azt is figyeljük meg, hogy mi volt az érvelés menete: Azt, hogy egy bizonyos mondatfajta többértelműségéért melyik részük tehető felelőssé, úgy állapítottuk meg, hogy megvizsgáltuk, vajon más szerkezetekben melyik részük viselkedik többértelműen, tehát független motivációt próbáltunk találni mindkét lehetséges elemzéshez.

Határozott névelő

A **határozott névelő** a dolog ismert, meghatározott voltát fejezi ki. Például: *Vettem egy lovat. A ló megdöglött.* Az iskolában is azt tanuljuk, hogy ha valamit először említünk, akkor a határozatlan névelőt használjuk – *vettem egy lovat* –, de már második említéskor a határozottat: *a ló megdöglött*, hiszen ekkor már tudjuk, melyik vagy milyen lóról van szó.

A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Vegyük a következő példát: *Kovácsékhoz betörték, és elloptak egy kínai vázát.* Ez jól hangzik. De már mit gondoljunk arról, hogy *Kovácsékhoz betörték, és elloptak egy fürdőkádat?* Ezt legföljebb akkor mondanánk, ha Kovácséknak vaskereskedésük volna és a raktárból loptak volna el egy fürdőkádat. Nyilván azt mondanánk inkább, hogy *ellopták a fürdőkádat* – de miért, ha egyszer még nem volt említve?

Azt szoktuk erre válaszolni, hogy azért, mert „csak egy van belőle”. Az **egyediség** teszi itt határozottá a dolgot. Hasonló példa a következő is: *Egy ismeretlen városba érkeztek, ahol a rendőrfőnök gyanakodva fogadta őket.* A rendőrfőnököt itt se említettük még, de elfogadjuk határozottnak, mert a közlés résztvevőinek tapasztalata szerint az adott körön belül csak egy van belőle. Tipikusan ilyen dolgok a király, a főváros, de bizony a fürdőkád is, mert – jóllehet a világban számos király, főváros és fürdőkád van – a maga körén belül mindegyik egyedi. Egyszerűbben szólva: az első említéskor is határozott névelőt használunk, ha nem várható, hogy a hallgató megkérdezi: *Melyiket?*

Mi van azonban akkor, ha azt mondja valaki: *Nyisd ki az ablakot!* Ha éppen egy ablak van a helyiségben, akkor a határozott névelőt persze magyarázza az iménti „egyediségi” elv. Csakhogy akkor is ezt mondjuk, ha egész sor ablak van, és voltképpen mindegy, melyiket nyitja ki. Vagy azt mondjuk: *Bekapcsolom a rádiót, hogy halljuk az időjárásjelentést.* A legtöbb helyen ma már több rádiókészülék is van. Ezek-

ben az esetekben nem valószínű, hogy a hallgató megkérdezné, hogy *Melyiket?*, pedig nem ténylegesen egyedi dologról van szó.

A beszédhelyzet ismertsége miatt tehát gyakran olyan, mintha – kimondatlanul – már említettük volna a dolgot, s így első tényleges említése másodiknak számít, háttározott névelőt igényel. A modern írók ezt gyakran felhasználják, s olyankor is háttározott névelővel indítanak, mikor ezt a logika nem indokolná, például: *Esteledett. Az öregasszony ráarakott a tűzre.* Ezzel azt az érzetet keltik, hogy már tudjuk is, kiről, miről van szó, osztozunk az író háttérismeretében, tapasztalatában.

Pragmatika

A nyelvészek már egy ideje tudatában vannak, hogy az emberek a mondatokat nem csak arra használják, amire **konvencionálisan** szolgálnak. Ha azt mondom, hogy *Otthon felejtettem a pulóveremet*, akkor a tényközlés vagy panaszkodás mellett más célom is lehet, például szeretném, ha valaki kölcsönadna egy pulóvert. De ez a mondat nem a nyelvi konvenciók miatt töltheti be a kérés szerepét, nem *jelenti* ezt. Csak éppen ilyen célra is lehet *használni*. Az ilyen használati lehetőségekkel foglalkozik az ún. **pragmatika**.

Miért tudtam a fenti mondatomat nem konvencionális értelemben használni? Azért, mert feltettem, hogy akihez beszélek, megpróbál *szándékot tulajdonítani* a közlésemnek, és ebben irányítani is tudom kicsit. (Például nem tényközlésként, hanem panaszkodva mondom.) A pragmatikai jelenségek mindig azon alapulnak, hogy a beszélő és a hallgatóság az információcserén kívül más szándékokkal is rendelkeznek.

A beszélőnek szinte mindig van valami célja a közlésen kívül is, kivéve, ha teljesen spontán tör fel belőle valami, vagy ha kifejezetten információkérő kérdésre válaszol. Így lehet megérteni az előző, pulóveres példát is: Miért mondtam volna, hogy otthonhagytam a pulóvert, ha nem akarnék ezzel valamit? És mit akarhatok? Csakis valamit, ami fázás ellen használ: kölcsönpulóvert, vagy hogy csukják be az ablakot.

A nem konvencionális, pragmatikai eszközök gyorsan konvencionálissá válhatnak. Például a kérdésekkel sokszor kérés vagy felszólítás a célunk: *Meg tudná mondani, hány óra van? Van gyufa nálad?* Az ilyen kérdések konvencionális kérő vagy felszólító értelmet is kaphatnak. Különböző nyelvekben előfordul, hogy a **kérő** mondatok alakilag **kérdő** mondatból származnak. Ha valaki angolul azt kérdezi, hogy 'Miért nem találkozunk 8-kor?' (*Why don't we meet at 8?*), az se többet, se kevesebbet nem jelent, mint 'Találkozzunk 8-kor!'. Ez már nem pragmatika, mert ha valóban azt akarjuk kérdezni angolul, hogy 'Miért nem találkozunk 8-kor?', akkor másképpen kell fogalmaznunk.

Ha pragmatikai úton akarunk üzenetet átadni a hallgatóságnak, a legbiztosabb, ha valami furcsát mondunk, ami mögött a hallgatóság kénytelen valami speciális szándékot keresni, és képes is ilyet találni. Például ha valakit a médiák szerepéről kérdeznek, és azt válaszolja, hogy semmilyen felekezettel szemben, de különösen a zsidókkal szemben nincsenek előítéletei – ahogy ez egy riportban meg is történt –, akkor ezzel azt az üzenetet adja át, hogy a két kérdés szerinte szorosan összefügg.

De hogy hogyan, azt csak a társadalmi és szövegekörnyezetből lehet sejteni. A pragmatikai üzenetek általában nem egyértelműek.

Van más veszélyes vonásuk is. Mint általában a nyelvi úton átadott üzeneteket, a pragmatikai üzeneteket is **tudattalanul, önkéntelenül** vesszük ki a hallott mondatokból. Ez eleve magában hordozza azt a lehetőséget, hogy a hallgatóságot akarta ellenére befolyásoljuk. A pragmatikai úton átadott üzenetekre viszont még az is jellemző, hogy betű szerint nincsenek benne a közlésekben. Ezért (például jogi szempontból)

nok, mint ha el sem hangzottak volna. Ez teszi őket veszélyes fegyverré ügyvédek, politikusok és más beszéddel dolgozók szájában.

Előfeltevések

Már említettem, hogy mondatokkal ki nem mondott üzeneteket is továbbíthatunk. Akkor az ún. **pragmatikai** üzenetátadásról beszéltem, aminek az a lényege, hogy a közlésünknek más célja is lehet, mint amit a használt nyelvi eszközök **konvencionális** módon lehetővé tesznek.

Ki nem mondott üzeneteket azonban konvencionális úton is lehet továbbítani. Ha azt mondom, hogy valaki *Szegény, de becsületes*, akkor eleve adottnak veszem, de nem mondom ki, hogy 'a szegénység általában becstelenséggel jár', tehát váratlan, hogy az illető szegénysége ellenére becsületes. Ez a *de* szó konvencionális jelentéséből adódik, nem pedig valamiféle „visszaélés” a *de* jelentésével, ezért nem pragmatikai üzenetközlésről van szó, hanem ún. **előfeltevésről (preszuppozícióról)**.

Hasonlóképpen, ha azt mondom, hogy *Még Mátyás sem ment el a gyűlésre*, akkor valami olyasmit előfeltételezek, preszupponálok, hogy 'pedig tőle igazán várhattuk volna, hogy elmegy', például, mert 'ő a legtöbb ilyen gyűlésen ott van', vagy mert 'hasonló gyűléseken részt vett'. Tehát ugyanúgy, mint a pragmatikai üzeneteknél, az előfeltevéseknél sem mindig teljesen egyértelmű, hogy mi az üzenet tartalma. Ha ki kellene mondanunk, lehet, hogy csak egyértelműbben tudnánk fogalmazni. Az előfeltevés tehát szintén a kódosítás, a ki nem fejtett vélekedések eszközévé válhat.

De a preszuppozíció a legtöbbször egyszerűen a tömörebb kifejezés eszköze. Csak akkor mondhatom, hogy *Pista nővére nagyon okos*, ha adottnak veszem, előfeltételezem, hogy 'Pistának van nővére'. Ugyanígy az, hogy *Jóska elutazott Párizsból*, preszupponálja, hogy 'Jóska előzőleg Párizsban volt'. Az ilyen előfeltevés egyértelmű, nem homályos. Ezért is felesleges, sőt, furcsa, ha nyíltan ki is mondjuk: Ahelyett, hogy *Azelőtt dohányoztam, aztán leszoktam a dohányzásról*, csak annyit érdemes mondani, hogy *Leszoktam a dohányzásról*.

Van olyan eset is, amikor a mondat olyasvalamit preszupponál, ami szó szerint benne is van. Például csak akkor mondhatom, hogy *Sajnálom, hogy Gyula beteg*, ha adottnak veszem, preszupponálok, hogy 'Gyula beteg'. Sajnálni csak olyasvalamit lehet, amit az ember igaznak gondol, ugyanúgy, ahogy leszokni csak olyasvalamiről lehet, ami azelőtt az ember szokása volt.

Mindenfajta előfeltevésnek az a sajátossága, hogy nem ő a mondat **fő állítása**, valahogy másodlagos szerepet játszik, hiszen eleve adottnak tekintjük, nem pedig

éppen állítjuk. Abban, hogy *Leszoktam a dohányzásról*, nem az a fő állítás, hogy ‘azelőtt dohányoztam’, hanem az, hogy ‘leszoktam róla’. A preszuppozíciónak ez a másodlagos szerepe felhasználható arra, hogy mellékesen, mintegy „fű alatt” tegyünk állításokat. Ezzel is vissza lehet élni, mert bizonyos helyzetekben beszélgetőtársunknak csak a fő állításokat van módja megkérdőjelezni. Például a riporterek gyakran rákérdeznek a riportalany fő állítására, de nem akarják a hallgatóságot azzal terhelni, hogy utólag még korábbi preszuppozíciókra is visszatérjenek. Vagy éppen a preszuppozíciókra kérdeznek rá, és a fő állítás fölött siklanak el. Ha a riportalany ügyes, akkor megúszhat kellemetlen kérdéseket azokkal a dolgokkal kapcsolatban, amiket eleve adottnak vesz.

Nyitó- és folytatómondatok

A legtöbb mondatot kimondhatjuk minden előzmény nélkül, például: *Találtam egy zöld gombot*, vagy *Milyen mély a víz?*, vagy *Kérem, jöjjenek be*. Ezek tehát **nyitómondatokként** is szerepelhetnek.

Vannak viszont mondatok, melyeket nem lehet minden előzmény nélkül mondani, vagyis amelyek csak **folytatómondatok** lehetnek. E tulajdonság többnyire nem meglepő, például: *Megtaláltam a gombot*, vagy *A másik hol van?*, vagy *Adjátok vissza neki*. Ezekben utalás történik olyasmire, ami már elhangzott (például volt már szó egy gombról), vagy olyasmire, ami a környezetben, tehát a nem nyelvi kontextusban adva van (például az *Adjátok vissza neki!* mondat elhangozhat előzetes beszéd nélkül, ha a játszótéren vagyunk, és elvették az egyik gyerektől a labdát). A szövegyszerű visszaulást **anaforának** nevezzük (pl. *Láttam Jenőt, de nem szóltam neki*), a beszédhelyzet elemeire való utalást pedig „rámutatásnak”, görögösen **deixisnek** (pl. *Adjátok vissza neki!*).

Vannak azonban olyan mondatok, melyek ugyancsak nem lehetnek nyitómondatok, de ezt se anafora, se deixis nem indokolja. Hasonlítsuk össze a következő mondatokat: *Milyen mély a víz?* és *Milyen sekély a víz?*. Mindkettő helyes magyar mondat, de az utóbbit csak korlátozottan lehet használni. Azt, hogy *Milyen mély a víz?*, minden előzmény nélkül mondhatom. (Pontosabban csak a szokásos előzmények kellene, hiszen magára a vízre a mondat – anaforikusan vagy deiktikusan – utal.) Válaszul kaphatom azt, hogy *Jaj, nagyon mély*, de azt is, hogy *Ó, egészen sekély*. Azaz a *Milyen mély?* kérdéssel nem **előfeltételeztem**, hogy a víz mély volna. Ha viszont azt kérdezem: *Milyen sekély a víz?*, ehhez már előfeltevés kell a részemről: én már tudom, hogy a víz sekély, és most ennek mértékére kérdezek.

Különös aránytalanság van a *mély–sekély* szavak között, s ezt az is mutatja, hogy a *mélység* szó a ‘sekélységet’ is magába foglalja: *A víz mélysége 8 centiméter*, nem pedig a *sekélysege*, pedig a nyolc centis víz elég sekély. A *sekélység* szó csak olyan környezetben jelenhet meg, hogy például *A víz sekélysege miatt nem lehet úszni*. A *mélység* tehát a ‘sekélységet’ is magában foglalja, de fordítva nem. A ‘sekélység’ nem más, mint a ‘mélység’ egy sajátos, szélsőséges esete. Azaz nem megnyugtató az az általános vélekedés, hogy a *mély* ellentéte a *sekély*; viszonyuk nem kölcsönös.

Ugyanez igaz még sok más szópárra, és igaz a legtöbb nyelvre is – mindenütt különösen hangzananak a következők: *Milyen könnyű ez a bőrönd?* *Milyen alacsony*

a hegy? Az infláció kicsisége 3 %. De most már befejezem, mert műsorom rövidegsége mindössze 3 perc.

Konnotáció

A logikus gondolkodás szempontjából teljesen mindegy, hogy milyen fogalmat milyen kifejezéssel jelölünk. Akár azt tudjuk valakiről, hogy *várandós*, akár azt, hogy *terhes*, vagy hogy *állapotos*, az ebből adódó következtetés ugyanaz, hogy tudniillik az illető gyereket vár. Ezért aztán akármi is az anyanyelvünk, egyformán okoskodunk. Akármilyen nyelven tudjuk valakiről, hogy *terhes*, ugyanarra a következtetésre jutunk az illetővel kapcsolatban. Ha viszont nem az okoskodást, hanem a szabad asszociációkat tekintjük, azt, hogy spontán módon miről mi jut az eszünkbe, abból a szempontból a kifejezések alakja sem elhanyagolható. Márpedig a képzettársítások, ha az okoskodásban nem segítenek is sokat, nagyban hozzájárulnak a mondatok stílusértékéhez, hangulatához, így mondandójához is.

Például a *hadügy* sokkal baljósabban hangzik, mint a *honvédelem*, pedig ezek kétségtelenül ugyanazt jelentik. Még csak stílusbeli különbség sincs közöttük. Formai okokból mégis egészen mások a **konnotációik**. A *hadügy* a harcias *had* szót tartalmazza, ugyanazt, amit a *hadsereg* és a *hadvezér*, míg a *honvédelem* a magasztos *hon* szóból és a szelíd *védelem*-ből van összerakva. Ha már a *hadvezér*-nél tartunk, a *bankvezér* is sokkal harciasabb és negatívabb hangulatú, mint a *bankvezető*, ugyanazért, amiért a *hadügy* harciasabb a *honvédelemnél*.

A nyelvek közötti **fordításnak** is az az egyik legnagyobb nehézsége, hogy a lefordítandó kifejezéseknek nemcsak a jelentésbeli megfelelőjét kell megtalálni, hanem a hangulatbelit is. Például a magyarban a *hegedűn játszik* kifejezés, akár akarjuk, akár nem, hordoz valamit a *játszik* hangulatából, pusztán az alakja miatt. Tartalmazza a *játszik* szót. Spanyolul ez az asszociáció nem adható vissza, mert ott a *tocar*, 'hozzányúl' igével kell a hangszeres játékot kifejezni. Szerbül sem ugyanúgy mondják a játékot és a hangszeres előadást (*igrati* és *svirati*), viszont a táncolást és a játékot ugyanazzal az igével fejezik ki (*igrati*); tehát ha szerbről magyarra fordítunk, a tánc játékos konnotációja vész el.

A konnotációknak nemcsak az irodalomban, hanem a politika nyelvi fegyvertárában is nagy a szerepük. Ha egy politikus úgy dönt, hogy *külföldiek* helyett *idegeneket* említ, akkor számolhat a negatív kicsengés hatásával. A *külföldi* szó tárgyilagosa, semmi különös „asszociációs mezője” nincs, míg az *idegen* természetes negatív konnotációkkal rendelkezik. Elég, ha az *idegenkedik valamitől* igére gondolunk: az *idegen* furcsát, ellenségést is jelent, mert az emberi természetnek nemcsak az idegen dolgok iránti kíváncsiság, hanem a tőlük való idegenkedés is része. Ha tehát a politikus a *külföldi* szó helyett ezt használja, azzal azt üzeni, hogy helyénvaló a bizalmatlanság az illető „idegenekkel” kapcsolatban. Így anélkül, hogy **pejoratív** kifejezést használna (pl. azt, hogy *jöttment*), az üzenete mégis rosszálló lehet.

Három a latin igazság?

A gimnáziumban latintanárnak az egyik első órán elmagyarázta: minden latin szónak három jelentése van. Példának mindjárt a *terra* szót hozta: 'föld, vidék, ország'.

Álmélkodva hallgattam. Milyen gazdag nyelv a latin! És milyen titokzatos törvényszerűség, hogy mindig éppen három jelentés van! Meg is követelte Gergely tanár úr, hogy mindegyik szóhoz a három jelentést megtanuljuk: *virgo* magyarul 'szűz, leány, hajadon', *fluens* 'folyékony, folytonos, egyhangú', *curare* 'gondoskodik, elintéz, gyógyít'. És így tovább.

Aztán gyanús kezdett lenni a dolog. Felelés közben az öreg mindig megkövetelte a három jelentést, de ahogy telt az idő, elkezdtünk improvizálni, és ő nem szólt bele. Egyik órán valaki a *domus* szó jelentéseit így adta meg: 'ház, lakás, otthon', de a következő órán egy másik gyerek azt mondta a *domus*-ra, hogy: 'ház, hajlék, hon' – s a tanár nem javította ki. Na most akkor mi is a *domus* három jelentése... ?

Semmi kétség: Gergely tanár úr – Isten nyugosztalja – hazudott. Hazudott a szó legszebb pedagógiai értelmében, amikor a tanár eltúloz vagy letagad valamit azért, hogy tanítványait a kívánt útra terelje. Erre sok évvel később jöttem rá, amikor egy barátom elmesélte, hogy az ő angoltanára azt mondta nekik, hogy minden angol szónak három jelentése van. Például: *to work* 'dolgozik, működik, hat'.

A csalás ott van, hogy a jelentés fogalmát azonosítják a „más nyelvi megfelelő” fogalmával. Abból, hogy a latin *domus* egy másik nyelven, például magyarul többféle szóval adható vissza – *ház, hajlék, otthon* stb. – még nem következik, hogy a *domus*-nak több jelentése volna. Ahogyan ugyanarról a személyről sokféle fénykép, sőt festmény, rajz is készíthető, s ebből mégsem következik, hogy az illetőnek több arca volna. Igaz, szoktuk azt mondani: *X*-nek sok arca van, vagy hogy ez a festmény *X*-nek egy egészen más arcát tárja elénk – csak hogy ez metafora, ettől még anatómiai értelemben csak egy arca marad. A nyelvészet jobban hasonlít az anatómiára, mint a költészetre. A latin *domus*-nak, az angol *to work*-nek csak egy jelentése van, még akkor is, ha magyarra hol így, hol úgy fordítjuk.

A régi jó tanárok azért csaptak be minket, hogy elérjék: mindenre azonnal tudjunk három magyar szinonimát kínálni. Alapvetően tehát az anyanyelvi hajlékonyságunkat, érzékenységünket kívánták ápolni – ami a latin- és általában az idegennyelvtanításnak máig fontos célja.

Perspektíva

Gondolom, minden nyelvben sok példa van arra, hogy egy bizonyos valóságbeli helyzetet többféle szemszögből is ki tudunk fejezni. Ilyen eset például a magyarban (de sok más nyelvben is), hogy bizonyos egyszerű cselekvéseket, mint például egy nyílveszőnek egy vadra való kilövését, úgy is felfoghatunk, mint ami az eszközre (a nyílveszőre) irányul (*kilövi a nyílveszőt a vadra*), meg úgy is, mint ami a volta-képpen célpontra (a vadra) irányul (*meglövi a vadat a nyílveszővel*). Ez a legtöbb eszközzel végzett, valamilyen célpontra irányuló cselekvésnél így van: *trágyát rak a szekérrre*, vagy *megrakja trágyával a szekeret*, *vajat ken a kenyérre*, vagy *keni a kenyeret vajjal*, stb.

Ha belegondolunk, van abban valami furcsa, hogy ugyanarra a tevékenységre utal, hogy *a kenyérre vajat kenünk* és hogy *vajjal kenjük a kenyeret*, mégis valahogy érezzük, hogy ezek nem egészen ugyanazt jelentik. Valahogy más-más szemszögből mutatják be ugyanazt a tevékenységet. Az egyik esetben a vajjal történik valami (a kenyérre kerül), a másikban meg a kenyérral történik valami (vajjas lesz). De ha tényleg különbözik a két szerkezet jelentése, akkor kellene tudnunk olyan esetet is találni, amikor az egyiknek a használata sokkal szerencsésebb, mint a másiknak, sőt, esetleg valamelyiket egyáltalán nem lehet használni.

Erre tulajdonképpen van is mód. Olyan helyzetet kell találnunk, ahol nem pusztán a tevékenység mibenléte a lényeges, hanem az is, hogy hogy fejeződik be, mikor tekintjük bevégezettnek a tevékenységet. Ha már *rakentük a vajat a kenyérre*, akkor el kellett fogynia annak a bizonyos vajmennyiségnek, attól függetlenül, hogy a kenyér elég vajjas lett-e; ha már *rálóttuk a nyílveszőt a vadra*, akkor annak ki kellett röpülnie, attól függetlenül, hogy eltaláltuk-e vele a vadat. Ha viszont *megkentük a kenyeret vajjal*, akkor a kenyérnek kell elég vajjasnak lennie, attól függetlenül, hogy elfogyott-e a vaj, és ha *meglóttuk a vadat a nyílveszővel*, akkor el kellett találnunk (amihez persze ki kellett lőnünk a nyílveszőt).

Arra a következtetésre kell tehát jutnunk, hogy az olyan kifejezések, mint *vajat ken a kenyérre*, nem pusztán egy bizonyos tevékenységre utalnak, hanem annak a szándékolt végpontjára is, hogy ti. a vaj rajta legyen a kenyéren. Ugyanígy az, hogy *keni vajjal a kenyeret*, valahogy utal arra, hogy a szándékolt cél az, hogy a kenyér vajjas legyen.

Azt találtuk tehát, hogy az a homályos fogalom, hogy mondatok más-más „szemszögből” ábrázolják ugyanazt a dolgot, pontos értelemmel tölthető meg. Arról van szó, hogy ezek a mondatok más-más szándékolt végpontot társítanak az illető tevékenységhez.

Csak még egy egyszerű példát említek a „szemszögváltásra” a magyarban. Ha azt mondom, hogy *beleteszem az olajat az autóba*, az azt szokta jelenteni, hogy beöntöm az olajat a motorba, feltöltöm olajjal az autót. Ha viszont azt mondom, hogy *beteszem az olajat az autóba*, akkor ez azt jelenti, hogy berakom az olajoskannát például a csomagtartóba. Általában a *bele* azt szokta kifejezni, hogy a célpont az a dolog, „ahová” a tevékenység irányul (példánkban az autó, amit például így járóképesse teszünk), míg a *be* arra szokott utalni, hogy maga a mozgó tárgy a célpont (példánkban az olaj, amit így biztonságba helyezünk vagy elhelyezünk): ezek határozzák meg az esemény végpontját.

Tehát megint azt találtuk, hogy a tevékenység célja az a tényező, ami a különböző „szemszögű” mondatokban eltér. Az olyan mondatokban, amik nem célra irányuló folyamatokat jelölnek, ezért nem is lehetséges „szemszögváltás”. Például ahelyett, hogy *hó lepté be az utat*, lehet azt mondani, hogy *az út hóval van belepve*, de azt nem, hogy **Hó lepődött az útra*.

Metonímia

A **metonímiát** („névátvitelt”) a stilisztikai eszközök között szokták említeni. Más-képpen szóhelyettesítésnek hívják. Azt jelenti, hogy egy szó helyett egy másikat

használunk, például a *brit korona* használható a 'brit birodalom' értelemben. Való igaz: azt a mondatot, hogy *felébredt a város*, lehet metonimikusan érteni, tehát úgy hogy 'felébredtek a város lakói', de a költészetben az ilyesmit nem metonímiának szánják (nem *a város lakói* helyett mondják, hogy *a város*), hanem inkább megszemélyesítésnek, ha egyáltalán ezzel az elcsépelte fordulattal élnek. Valójában a metonímia a legközönségesebb hétköznapi beszédben a leggyakoribb, annyira hogy minden nyelvben rengeteg állandósult metonimikus fordulat is van, mint például: *ott volt az egész falu*, vagyis 'a falu minden lakója'.

Akármilyen meglepő, szinte nehéz olyan példát találni, amiben ne lenne metonímia. Csak körül kell nézni: *ég a lámpa* (nem pedig a lámpában a körte, pontosabban benne az izzószál), *kitört az ablak* (nem pedig az ablak üvege). Mondanánk valaha is azt, hogy *Láttam Mari fejét a tévében* vagy *Hallottam Mari hangját a rádióban* ahelyett, hogy *láttam Marit a tévében*, illetve *hallottam Marit a rádióban*? Az is furcsa lenne, ha valaki nem azt mondaná, hogy *Megettem a narancsot*, *Megettem a csirkét*, hanem azt, hogy *Megettem a narancs belsejét*, *Megettem a csirke húsát*, pedig legtöbbször valóban csak az ehető részét esszük meg a dolgoknak.

Ezekből a példákból is látszik, hogy a metonímia a tömör kifejezés eszköze, egyfajta rövidítés vagy kihagyás. Az, hogy *Hallottam Marit a rádióban*, a teljesebb változat helyett áll, ahelyett, hogy *Hallottam Mari hangját a rádióban*. A nyelvben a metonímia ugyanúgy viselkedik, mint általában a kihagyások: a hallgató észleli a hiányt, és kooperatív módon próbálja kitölteni, megfejteni, hogy mire gondolt a beszélő. Tehát azt hallva, hogy *hallottam Marit*, ki kell gondolnia, hogy mi lehet, ami Mariból hallható. A beszédkörnyezettől függően lehet ez hallható dolog, például Mari lépteinek a zaja is; ha a mondat úgy hangzik, hogy *Hallottam Marit a rádióban*, akkor nyilván Mari beszédéről vagy énekéről, vagyis Mari hangjáról van szó. Ugyanezt a módszert alkalmazzuk például akkor is, ha mondatok közötti hiányzó logikai kapcsolatot kell rekonstruálnunk. Például ezt halljuk: *Pista leesett a szakadékba. Elszakadt a kötele*. A hiányzó kapocs nyilván **oksági**, hiszen a kötél elszakadása okozhatja, hogy valaki leesik a hegyről, más értelmes kapcsolatot pedig nem nagyon találhatunk a két mondat között.

A metonímia nagyon gyakran nem egyszeri képződmény, hanem egyszer s mindenkorra rögződik a nyelvben. Ilyen az a példa, amit már említettem, hogy a település neve a lakóinak a neve helyett állhat: *Ott volt egész Miskolc*. Ilyen az is, amikor azt mondjuk, hogy *ég a lámpa*: ha valaki magyarul tanul, meg kell tanulnia, hogy ezt így szokás mondani, ilyen metonimikus formában. De vannak nyelvtani *szervezetek* is, amelyek így álltak elő. Például vegyük azt a mondatot, hogy *Megfőztem a búzadarát*. Ebben nincs metonímia vagy hiány, azt jelenti, hogy beleöntöttem a darát a vízbe vagy tejbe, és felforraltam. A *búzadara* nyelvtani szerepe a mondatban a **tárgy**. Közelebbről **iránytárgynak** szokták nevezni, mert közvetlenül rá irányul a cselekvés. De most nézzük ezt a mondatot: *Megfőztem a tejbegrízt*. Ugyanezt az igét használtam, mint az előbb, és megint egy tárgyesetű főnevet tettem mellé, mégis egészen más a kettő közötti viszony, mint az előbb. Nem arról van szó, hogy a tejbegrízt beleöntöttem a vízbe vagy tejbe és felforraltam. Ezt a butaságot is jelenthetné, de általában nem így szoktuk érteni. Azt jelenti, hogy 'főzéssel létrehoztam a tejbegrízt'. Ezt a fajta tárgyat **eredménytárgynak** szokták nevezni, gondolom, vilá-

gos, hogy miért. De az eredménytárgy mint nyelvtani jelenség valójában metonímia, hiszen az a mondat, hogy *Megfőztem a tejbegrízt*, valójában valami olyasmit jelent, hogy *Megfőztem a darát, hogy tejbegríz legyen belőle*. Az eredménytárgyas szerkezet tehát egy nyelvtanilag rögzült, állandósult metonímia, amit a nyelvtan „készen szállít” a beszélők számára, akik számtalan igével használhatják.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a metonímia nem stilisztikai fogás, hanem valóságos nyelvalkotó módszer, annyira, hogy még a nyelvtanban meg a szójelentésekben is maradandó nyoma van. Ennyiben a metaforára hasonlít. Vannak olyan nyelvészek, akik egyenesen ezeket tartják a nyelv fő vagy akár egyedüli alakítóinak, ezekből eredeztetik az artikulált, nyelvtani szerkezettel rendelkező emberi nyelvek létrejöttét. Nem tudom, ez így tartható-e. De azt nem tagadhatjuk, hogy a metafora és a metonímia az emberi nyelvek történetének főszereplői között vannak.

Anakoluthon vagy nyelvváltozás?

Azt mondta a múltkor valaki a rádióban: *már fiatalon érdeklődéssel fordult a számítástechnika és az ezzel kapcsolatos elméleti kérdések iránt*. Az ilyenfajta téves szerkesztést a beszélő a nyelvi szereplés során olyankor követi el, amikor a szerkezet elég hosszú, és az egymással kapcsolatban lévő elemek közé más, e szempontból semleges elemek ékelődnek. Egyszerűbben szólva: a közbeékelt elemek kimondása során elfelejti, hogy milyen szerkezetet kezdett, és egy másik hasonló – de az elkezdettel össze nem simítható – szerkezetként fejezi be a mondatot. Az ilyet hagyományos görög szóval **anakoluthonnak** nevezik.

Példánkban a beszélő két olyan szerkezetet mosott egybe, melyek egyaránt tartalmazzák az *érdeklődés, érdeklődik* szót. Az egyik az *érdeklődik valami iránt*, a másik az *érdeklődéssel fordul valami felé*. A mondat tehát – ha beszélőnknek van ideje átgondolni a mondókáját, vagy ha például nem szóban, hanem írásban nyilatkozik meg, ahol vissza tud menni ellenőrizni, hogy hogyan is kezdte a mondatot – úgy hangozhatott volna, hogy *már fiatalon érdeklődéssel fordult a számítástechnika és az ezzel kapcsolatos elméleti kérdések felé*, vagy úgy, hogy *már fiatalon érdeklődött a számítástechnika és az ezzel kapcsolatos elméleti kérdések iránt*.

Az ilyen anakoluthon – azaz következtelen mondatalkotás – lélektani alapja a két összevegyített szerkezet közti különbség. Fontos jellemzője, hogy a beszélő nem veszi észre, mit csinál, és ha rákérdezőnk vagy megállítjuk, akkor kiigazítja a következtelenséget. Jellemző példa erre a következő mondat: *ő az egyik legnagyobb ma élő írók egyike*. Nyilván senki sem mond szándékosan ilyet.

Egészen más a nyelvészeti megítélése az olyan eseteknek, amikor a beszélők következetesen, ismételten, és előre megfontoltan mondanak olyasmit, ami történeti vagy logikai szempontból anakoluthonnak volna tekinthető. Például: *Nagyon nehéz dió lesz a új iskola elhelyezése vagy ezzel a kirúgással az igazgató csúnya hibát vétett*. A *nehéz dió, hibát vét* kifejezések eredete anakoluthon: a *kemény dió* és *nehéz munka*, illetve a *hibát követ el* és *nagyot vét* kifejezések elegyítéséből származnak. Mivel azonban a beszélők a *nehéz dió, hibát vét* szerkezeteket már nem érzik a fentiekhez hasonló nyelvbtlásnak, a nyelvész megállapítja, hogy ezek a mai magyarban intéz-

ményesültek. Így nem tekinthetők többé hibának, hiszen a nyelv nem azonos sem a történelemmel, sem a logikával.

Hogyan teremtsünk világot?

Az úgynevezett kognitív nyelvtanról fogok ma beszélni, de ahelyett, hogy szárazon elmagyaráznám, mi is ez a nyelvészeti irányzat, inkább egy most megjelent könyvet, Szilágyi N. Sándor *Hogyan teremtsünk világot?* című írását fogom ismertetni. Az a könyv ugyanis olyan érzékletesen, annyi szemléletes példával vezet be a kognitivisták felfogásba, hogy akár középiskolai szintű segédkönyv is lehetne, ha témájában nem térne el annyira attól, amit a középiskolákban tanítanak. Pedig azok a dolgok, amikről ez a könyv szól, sokkal jobban érdekelnék a középiskolás korosztályt, és több hasznát is látná, mint a jelenlegi tananyag, ami az általános iskolai nyelvtan részletesebb és bornírtabb súlykolásából áll.

A kognitív nyelvtannak az a lényege, hogy nem fogadja el azt az Arisztotelésztől származó felfogást, hogy a nyelv a valóság tükrözésére szolgálna. A könyv címe is erre utal: A való világ mellett van számtalan másik, emberek által teremtett világ, amiket **nyelvi világoknak** nevezhetünk. Nyelvenként, de akár egyénenként is változik ez a világ. A szavak nem a valóságos, külső világra utalnak, hanem a nyelvileg kategorizált szellemi világra.

Mindjárt egy példát is mondok. Másutt beszélek róla – és az ötletet Szilágyitól kaptam –, hogy mi mindent fejezhet ki a *fel* igekötő. A *fel* használatát csak úgy írhatjuk le, ha valahogy elismerjük, hogy nyelvileg nemcsak az van „magasabban”, ami a Föld középpontjától távolabb van, hanem még számtalan más dolog is: ami aktívabb (*fellázad*), ami melegebb (*felmelegszik*), ami nagyobb vagy hangosabb (*felerősít*), a hierarchiában fontosabb (*feltelefonál a minisztériumba*), és így tovább. Mindezek a viszonyok a nyelvi világ térbeli elrendezésére utalnak, és nem sok közük van a valóságos világhoz és a gravitációhoz. A kifejezésekből kibogozható, hogy milyen nyelvi világ áll mögöttük, és ez nyelvenként különbözhet (bár éppen a „fent” és a „lent” fogalma feltűnően sok nyelvben kapcsolódik éppen azokhoz a képzetekhez, mint a magyarban).

De Szilágyi N. Sándor könyve nemcsak erről szól. A második részben például elemzi a metafora fogalmát is, kimutatva, hogy mennyire alapvető az a nyelvhasználatában. A metafora éppen az a folyamat, amiben a nyelvi világbeli osztályok felülkerekednek az „igazi”, a külső valóság osztályain, például amikor a *fel* szót nem az „eredeti” jelentésében használjuk. A kognitív nyelvészet szempontjából ezért a metafora nem valami különleges szónoki fogás, hanem a nyelv működésének a lényege.

Végül Szilágyi arról is mesél (azt hiszem, ez a szó illik legjobban erre az olvasmányos stílusra), hogy a nyelvtani viszonyok, például az alany–állítmány viszony is jelentést hordoznak. Méghozzá ezek is a nyelvi világ dolgaira utalnak, mint a szavak. Az alany–állítmány viszonyra például az az alapjelentése, hogy egy „viselkedő”, azaz ember vagy állat egy „nem viselkedőre”, tehát tárgyra hatást gyakorol. Az alany–állítmány kapcsolatot nem arra használjuk, ami a külső világban valahogy hatásgyakorlásnak minősül, hanem arra, amit a nyelvi világunkban ilyennek látunk.

Így például az, hogy *A rozsdá megeszi a vasat*, nemcsak abban metaforikus, hogy ezt a folyamatot az evés nyelvi kategóriájába sorolja, hanem eleve abban is, hogy a rozsdá és a vas viszonyát alany–állítmány viszonyként ragadja meg.

A jelentés és a dolgok

Mai gondolatmenetemet is Szilágyi N. Sándor könyvéből, a *Hogyan teremtsünk világot?* címűből merítettem. Kicsit filozofálni fogunk, azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy mi a **jelentés**.

Az ilyenfajta kérdések mindig gyanúsak. Mi a cél? Egy hétköznapi életből ismert, nyilvánvalóan sokféleképpen használt szó pontos meghatározása? Aligha. Egy új műszó, vagyis terminus technicus megalkotása? Ez már közelebb áll az igazsághoz, de egy kicsit többről van szó. Ha csak egyszerűen egy új műszót akarnánk bevezetni, az nem igényelne hosszabb tárgyalást, elég lenne megadni a meghatározást, és kész. Akkor miért vitatkoznak évszázadok óta a filozófusok a jelentés mibenlétéről?

Szerintem azért, mert nem maga az a tény érdekes, hogy legyen egy meghatározásunk, hanem az, hogy egy ilyen fontos fogalom bevezetésekor mit tartunk érdemesnek arra, hogy a meghatározásba bevegünk, ezzel kijelölve a lehetséges kutatások irányait is. A kérdést tehát nem is úgy kéne feltenni, hogy „Mi a jelentés?”, hanem úgy, hogy „Mit érdemes vizsgálni a jelentésekkel kapcsolatban?”.

A jelentés legtöbb meghatározása Arisztotelész óta valahogy a jelek (a szavak) és a megjelölt valóságbeli dolgok viszonyát tartja fontosnak. A legegyszerűbb meghatározások magát ezt a viszonyt tartják csak említésre méltónak: a *kocsi* szó jelentése az a viszony, amit e szó és a valóságbeli, guruló járművek, a kocsik között megfigyelhetünk. Más meghatározások, az úgynevezett **funkcionális** meghatározások még a jel használóját, az embert is beveszik a fontos dolgok közé. Ezek azt mondják, hogy a *kocsi* jelentése az a tudásunk, hogy milyen dolgokra alkalmazható ez a szó (tudniillik azokra a bizonyos guruló járművekre). Szóval ezek szerint a jelentés (tehát a tanulmányozásra érdemes dolog) a szavak **használati szabálya**.

Szilágyi N. Sándor azt javasolja, hogy változtassuk meg ezt a fajta szemléletet, nézzük a dolgokat az ellenkező oldalról. Nem az a fontos, hogy a szavaknak jelentése van (tehát dolgokra utalnak, illetve használati szabályuk van), hanem az, hogy a dolgoknak (legalábbis, ahogy az emberek látják őket) nevük van. Szerinte tehát az a fontos dolog (függetlenül most attól, hogy pontosan hogyan határozzuk meg a jelentés fogalmát), hogy az emberek hogyan látják a világot a maga nyelvi kategorizáltságában, milyen dolgokat látnak egyformának (értsd: egyforma nevűnek). Ebből a nézőpontból az, amikor jelentéseket megtanulunk, nem azt jelenti, hogy megtanuljuk helyesen használni a szavakat, hanem azt, hogy megtanuljuk helyesen (vagyis az anyanyelvünknek megfelelően) látni a világot. Ez közelebből azt jelenti, hogy meg kell tanulnunk például azokat az észlelési feltételeket, azokat az ismérveket, amik az anyanyelvünk szerint egy bizonyos dolgot *kocsi* nevűvé tesznek. Ez közel áll ahhoz a meghatározáshoz, hogy a jelentés a szó használati szabálya, csak éppen a jelölt dolgok oldaláról közelíti meg a kérdést: a jelentések a dolgok megnevezési szabályait írják le.

Világos ezek szerint, hogy a nyomtatott szótárak nem a szavak jelentéséről szólnak. Nem a megnevezés ismérveit sorolják fel, hanem azokat a konkrét, valóságbeli dolgokat próbálják akkurátusan leírni, amikre egy illető szót használunk. Például a *kocsi* szó címszavánál találunk egy rövid leírást a kocsiról mint ló vontatta járműről, egy másikat a kocsiról mint automobilról, egyet a kocsiról mint az írógép alkatrészéről, és így tovább. Persze minden beszélő tudja, hogy az „igazi” kocsi az, amelyik motorral megy (bár a *kocsi* nemrég még elsősorban a lovas kocsit jelentette), az írógép alkatrésze csak azért kapta a *kocsi* nevet, mert szintén gurulva közlekedik. De Szilágyi N. Sándor éppen ezt hozza fel példaként arra, hogy a jelentésnél nem a szó használati szabálya, hanem a tárgyak osztályozása a lényeges. Azzal kapcsolatban, hogy az írógép alkatrészét *kocsi*-nak hívják, az emberek semmi furcsát nem találnak a szó használatában. Éppen ellenkezőleg, teljesen természetesnek veszik. A furcsaságot magának a tárgynak tulajdonítják: „Ez is kocsi, csak nem igazi”. A baj a kocsival van, nem a szóval.

Én meggyőzőnek tartom, hogy a jelentésekkel kapcsolatban a világ dolgainak a megnevezésük szerinti osztályozása a legfontosabb. Az más kérdés, hogy nem minden elnevezés jár együtt kategorizálással. Nem csodálkozunk ugyan azon, hogy az írógép alkatrészét *kocsi*-nak hívják, de azon se csodálkoznánk, ha másképpen hívnák, például *vetélő*-nek vagy *csillé*-nek. Vagyis más kategóriába is sorolhatnánk ezt az alkatrészt, mégis csak egy elnevezése van, és ez történeti véletlen. Másrészt igenis vannak olyan elnevezések, mint például a pisztoly *kakasa*, amire azért az emberek inkább ezt mondanák: „Fogalmam sincs, miért hívják ezt az izét *kakas*-nak.” Hiába a *kakas* név, ezt az alkatrészt nem érzékeljük kakasként, az elnevezés megint csak önkényes, történeti véletlen következménye.

Maga röhögni fog!

A nevetést, viccet kifejező szavak gyakran olyan kifejezésekben jelennek meg, melyek inkább szorongást, szégyent, ijedtséget fejeznek ki, mint vidámságot. Gondoljunk mindjárt a *nevetséges* szóra – ez a *nevet* igéből van képezve, de hallatán inkább zavart érzünk. Az angolban a *funny* szó jelentése alapvetően ‘mulatságos, vicces’; lehet is így használni, pl. *He is a funny person* ‘ő vicces, mulatságos ember’. Gyakran azonban a *funny* szót olyan értelemben használjuk, hogy ‘különös, nyugtalanító’ – például a *very funny idea* elsősorban úgy értődik, hogy ‘szokatlan, zavaró ötlet’. A németben ilyen a *komisch* szónak a használata: alapjelentése ‘komikus’, de ma inkább csak ‘furcsa, szokatlan, szabálytalan’ értelemben mondják. És végül vegyük észre: a magyarban a *komikus* szót is így használjuk, vagyis nem szoktuk olyasmire mondani, ami felhőtlenül vidám vagy mulatságos – a komikus dologban van valami keserű, kellemetlen, zavarbaejtő, valami kicsit nevetséges vagy méltatlan. Ilyen mondatokra gondolok: *Ne haragudjon ügyvéd úr, de micsoda komikus ötlet, hogy én fizessem meg a mások adóját?!* stb.

És végül még egy példa arra, hogy a nevetés kifejezései gyakran nem a vidámságot, hanem a bosszúságot fejezik ki – ez pedig a *maga röhögni fog* kifejezés. Használatukor egyáltalán nem gondoljuk, hogy az illető nevetni (vagy pláne röhögni) fog.

Például azt mondja valaki: *Mit szólnak a szomszédok ahhoz, hogy Gabinak tizenöt kutyája van?* – Válasz: *Te röhögni fogsz, már föl is jelentették csendháborításért.*

A *maga röhögni fog* (vagy *te röhögni fogsz*) kifejezést olyankor használjuk, amikor úgy véljük: közlésünk nyomán a másik rá fog ébredni valamire, amit (szerintünk) magától is kitalálhatott volna. Egyfajta keserű meglepetést helyezünk tehát kilátásba neki. A szólást legjobban az alábbi vicc világítja meg:

Egy ember vakbélműtéttel kórházba kerül, műtétje jól sikerül, és szép kétágyas szobában találja magát. Egy dolog zavarja csak: a szobatársra igen súlyos állapotban van, és az éjszaka folyamán meg is hal. Emberünk persze le se tudja húyni a szemét. Másnap új szobatárs jön, aki szintén a végét járja, hörög, zihál, és éjjel ez is kileheli lelkét. A harmadik nap ismét új szobatárs jön, csont és bőr; éjjel jajgatni és agonizálni kezd. Emberünk nem bírja tovább, és egy nyugodtabb pillanatban megkérdezi:

– Ne haragudjon már, de miért rakják magukat ide? Nincs ebben a kórházban egy szoba, ahová a haldoklókat szokták tenni?

– Maga röhögni fog – feleli a haldokló –, ez az a szoba.

A nyelvek sokfélesége

Hasonlóság és különbözőség

Gondolkodás és nyelv

Egy népszerű elképzelés szerint a különböző anyanyelvűek különbözőképpen gondolkodnak. Eszerint az anyanyelvünk egy bizonyos gondolkodásmódot kényszerít ránk.

Ahhoz, hogy eldöntsük, igaz lehet-e ez, nézzük meg, hogy milyen „gondolkodásmódbeli” különbségek vannak a nyelvek között.

A nyelvek különböznek abban, hogy milyen dolgok között tesznek különbséget. Például a magyar egyaránt azt mondja, hogy *a fák között*, ebben a két mondatban: *A fiú a fák között áll*, és *A fák között van egy bükk is*. A franciában az első esetben az *entre*, a másodikban a *parmi* szóval kell kifejezni azt, hogy *között*. A magyarban *fának* hívjuk a fát mint növényt és mint anyagot, a németben viszont a növény *Baum*, az anyag pedig *Holz*. Világos, hogy az ilyen különbségnek semmi köze a gondolkodáshoz. Amikor azt mondjuk, hogy *fa*, vagy arra gondolunk, amit a *Baum* jelent, vagy arra, amit a *Holz* jelent, nem pedig valami harmadik dologra.

Sok fogalmat más-más szófajjal fejeznek ki a nyelvek. A magyarban a *szédül* ige, az angolban viszont ezt a *dizzy* melléknévvel fejezik ki. Az ilyenfajta különbségek sem lehetnek jelentősek, hiszen a *szédülök* és az *I feel dizzy* (vagyis ‘szédülőnek érzem magam’) ugyanarra az állapotra utalnak, ugyanannak a fogalomnak felelnek meg, bármelyiket mondjuk, ugyanarra gondolunk.

A leglátványosabb jelentésbeli különbségek a nyelvek között az ún. **idiómákban** (rögzült kifejezésekben) és a **képes (metaforikus) kifejezésekben** vannak. Például azt, amit magyarul tréfásan úgy mondunk, hogy *beadja a kulcsot*, vagy *feldobja a talpát* (vagyis ‘meghal’), az angolul *kick the bucket* (vagyis ‘felrúgja a vödört’). Ez már komoly különbség, de gondolkodásbeli különbséghez nem vezethet: mindezek a kifejezések a bennük szereplő szavaktól függetlenül nagyjából ugyanazt jelentik.

A képes kifejezések jelentése viszont nem egészen független a bennük szereplő szavaktól. Például *a vállalat feje* nem véletlenül tartalmazza a *fej* szót, hiszen valahogy az igazgató is „felül van”, mint az emberek feje, és szintén irányító szerepet lát el. Ez nagyon sok nyelvben ugyanígy van. De ha valamelyikben mégsem, akkor vajon milyen hatása van ennek a beszélők gondolkodására? Ahol ilyen nyelvet be-

szélnek, az igazgató ott is ugyanazt az irányító szerepet tölti be. A beszélők a saját érdekükben ott sem gondolkodnak másképp az igazgatókról, mint itt.

Még több különbség van a nyelvek között az elvontabb viszonyok képes kifejezései között. Például a helyviszonyokat mindenütt a beszélőhöz képest (*előttem, mögöttem* stb.) vagy egy kijelölt tárgyhoz képest (*rajta, benne* stb.) fejezik ki. Abban viszont nagy különbségek vannak, hogy több viszonyítási pont esetén hogyan jelölünk ki helyeket. Például abban a mondatban, hogy *a fa a hegy mögött van*, a fa helyét egyszerre viszonyítjuk a hegy és a beszélő helyzetéhez (a fa a beszélő felől nézve a hegyen túl van). A Nigériában beszélt hausza nyelvben (amely a csádi nyelvcsaládba tartozik) ilyenkor azt mondanák, hogy 'a fa a hegy előtt van'. E szerint a kép szerint a hegy nem „felénk fordulva”, hanem „nekünk háttal” áll, tehát ha a fa a hegyen túl van, akkor a hegy a fa felé fordulva áll, tehát a fa „előtte” van.

Az európai gondolkodás szerint tehát a hegyek mindig a beszélő felé fordulva állnak. Kedves hallgató, Ön így gondolkodik a hegyekről? Nyilván nem, ahogy a nigériaiak is meglepődnének, ha hallanák, hogy szerintük a hegyek mindig hátat fordítanak nekik.

Honnan lehet sejteni, hogy a nigériaiak ugyanúgy gondolkodnak a hegyekről, mint mi? Onnan, hogy ha a fa a hegyen túl van (tehát „mögötte” vagy „előtte”, ahogy tetszik), akkor innen nem látszik, akár Európában vagyunk, akár Nigériában. Vagyis: akárhogy fejezik is ki magukat a hausza anyanyelvűek, ugyanazokból a tényekből ugyanazokra a következtetésekre jutnak, mint mi. Ha mégsem, akkor az nem az anyanyelvüknek, hanem az ő hiedelmeik és a mi hiedelmeink közötti különbségnek köszönhető.

Logikus-e a nyelv?

Abból, hogy a nyelvnek szabályai vannak, nem következik, hogy a nyelv tükrözné valami másnak – például a külvilágnak, vagy a logikának – a szabályait. A nyelv szabályai immanensek, csak a nyelvből magából magyarázhatók.

A külvilág szabályszerűségeit ugyanis vagy tükrözi a nyelv, vagy nem: például biológiai szabályszerűség, hogy az emberek vagy férfiak, vagy nők – ezt a német nyelv tükrözi (az *er*, illetve *sie* személyes névmások használatával), a magyar nem, hiszen a névmás itt mindig *ő*. A logikában szabály, hogy a kétszeres tagadás az állítással egyenlő: ezt az angol tükrözi, a magyar nem. Angolul ugyanis a *Nobody came* – szó szerint: 'Senki jött' – mondat éppen a tagadást fejezi ki, de magyarul a *Senki nem jött* mondat ugyanazt jelenti, pedig ennek a logika szabályai szerint azt kéne jelentenie: 'Mindenki jött'.

A matematikában szabály, hogy egy operátort a hatókörén belül csak egyszer kell megjeleníteni – magyarul, ha egy kifejezés például négyzetgyök alatt van, akkor nem szabad minden tagja elé újra és újra odaírni a négyzetgyököt, hanem egy nagy négyzetgyök alá kell venni az egészet. A magyar ehhez tartja is magát: a *három kis zöld gyümölcs* kifejezésben a többesszámúságot a *három* kellőképpen jelzi, azt a kifejezés további tagjain már nem jelöljük. Ugyanez németül *drei kleine grüne Früchte*, szó szerint 'három kicsik zöldek gyümölcsök', azaz a német nem követi a matemati-

ka fenti szabályát, hanem a kifejezés minden tagján megismétli a többszámúság információját.

Nehezen fogadja el az ember, hogy a nyelv ne idomulna valahogyan az általa közvetített dolgokhoz: a természethez, az emberi logikához. Pedig nem idomul; illetve hol idomul, hol nem – mint a fenti példából láttuk. Márpedig a tudományban ha valami hol összefügg, hol nem, arra azt kell mondanunk: nem függ össze. A nyelv tehát ilyen értelemben nem függ össze a természet törvényeivel vagy a gondolkodás szabályaival. Ez már csak abból is világos, hogy a nyelvek egymásnak sok ilyen kérdésben ellentmondanak.

A nyelv nem tükrözési, hanem jeltovábbítási eszköz – azaz nem olyan, mint a telefax, melyből az eredetire emlékeztető rajzolat jön ki, hanem inkább olyan, mint a morzeszalag: egyáltalán nem „hasonlít” az eredeti szövegre, hanem azt saját kódja szerint átkódolja: ti-ti-ti és tá-tá-tá.

Nézetek a nyelvről és a gondolkodásról

Sokat írtak és vitatkoztak már azon, vajon nyelv és gondolkodás mennyire befolyásolják egymást. A hagyományos elképzelés az volt, hogy a gondolkodás befolyásolja a nyelvet, tehát a nyelv azért olyan, amilyen, mert az emberi gondolkodást szolgálja ki, annak műveleteit, törvényszerűségeit igyekszik megvalósítani. Például gondolatainkban ötféle mondat képzelhető el – kijelentő, kérdő, felkiáltó, felszólító és óhajtó –, s így joggal várhatjuk, hogy a nyelv ilyen mondattípusokat „szállítson”. Ez az okfejtés a középkortól egészen a felvilágosodásig uralkodó volt. Figyeljük meg, hogy itt nem *a nyelvek*, hanem *a nyelv* kifejezést használtuk: ez a megközelítés a nyelvek alapvető – vagyis szubsztanciális – azonosságát kénytelen hirdetni, melyhez képest a különbségek csak felszíniek, akcidentálisak.

A francia és a török ember tehát egyformán gondolkodik, hirdették, hiszen a gondolkodásnak logikai, racionális szabályai vannak – nem lehet kétféleképpen gondolkodni, mert akkor valamelyikük nem gondolkodik, hanem csak zagyva képzeteket halmoz, mintha összefüggéstelen szavakat kiáltozna. Márpedig ha egyformán gondolkodnak, akkor a francia és a török nyelvnek szubsztanciálisan egyformának kell lennie: az a látszólag óriási különbség, amit közöttük tapasztalunk, akcidentális, mint a delfin és a kutya között, melyek pedig mindketten emlősök. Ez a klasszikus felfogás, a **nyelvi univerzalizmus** felelt meg a nagy térítő vallások – például a kereszténység, az iszlám – felfogásának, melyek ugyancsak azt hirdették (sőt hirdetik), hogy szent irataik fordításai pontosan ugyanazt tartalmazzák, mint az eredeti, hiszen a fordítás csak az akcidentálisat, a külső nyelvi köntöst változtatja meg, míg a szubsztanciát érintetlenül hagyja.

A romantika ehhez képest 180 fokos fordulatot hozott. Eleve tagadta, hogy mindenki egyformán gondolkozna, és tagadta, hogy csak logikus-racionális műveletekkel, ellenőrizhető lépések sorában lehetne gondolkodni. Nem – hirdette a romantika –, a gondolat (és melleseleg ugyanígy a műalkotás is) gomolygó egészként, intuitív megérzések és meglátások eredményeként pattan ki az emberből. Nem a nyelv tükrözi a gondolatot, hanem éppen fordítva: a gondolkodás tükrözi a nyelvet! A török és a francia ember sohasem fog egyformán gondolkodni, éppen azért,

mert egyikük a török, másikuk a francia nyelven át ismerte meg a világot, tanulta meg képzettársításait. A gondolkodást tehát az anyanyelv determinálja, mondja ez a nézet, melyet **nyelvi determinizmusnak** nevezünk.

Érdekes, hogy napjaink posztmodern, holisztikus érzésvilágának mennyivel jobban megfelel a nyelvi determinizmus romantikus tana, mint az univerzalizmus racionális fegyelme.

A romantika a nyelvről

A romantikus nacionalizmus, a múlt század elejének uralkodó eszmeisége ma is jelen van az átlagembernek a nyelvről való gondolkodásában. Jó példa erre az idegen eredetű szavak megítélése: ma is úgy véli a legtöbb laikus, hogy az idegen eredetű szavak kevésbé „jó”, kevésbé szépek, használatuk kerülendő. Azok a nyelvek az igazán stramm, életrevaló nyelvek, melyek – úgymond – nem kényszerülnek idegen szavakat kölcsönvenni mondanivalójuk kifejezésére, hanem saját anyagukból is meg tudják alkotni a közleményeiket.

Sietek leszögezni, hogy a nyelvtudomány nem foglal állást ilyen kérdésekben, minthogy e vélekedések értékítéletet tartalmaznak, s nem a nyelv működésére vonatkoznak. A nyelvészet csak azt vizsgálja, hogy a nyelv – mint a kommunikáció eszköze – hogyan látja el az információátadás feladatát. Ha *az autó felborult* mondat ugyanúgy képes továbbítani az információt, mint az, hogy *a gépkocsi felborult*, akkor a nyelvész a kettőt egyenértékűnek tekinti, s a további különbségtételt a stilisztikába vagy a nyelvtörténetbe utalja.

A romantikus gondolkodást meghatározta az úgynevezett **organikus szemlélet**, azaz hogy minden szervesen fejlődik a maga sajátos, egyéni természete vagy hajlami szerint. Minden személy, minden irodalmi mű vagy épület, minden nemzet és ugyanígy minden nyelv is megismételhetetlen, megmagyarázhatatlan, öntörvényű egység. A romantika a pedáns francia kert helyett az elvadult, romokkal is tarkított angolparkot kedvelte, vagy méginkább a senki által nem gondozott, úgynevezett romlatlan természetet. Ennek folyománya volt az a nézet, hogy minden külső hatás, minden keveredés (tehát minden kölcsönzés is) ront az illető kultúra vagy nyelv „organikus”, spontán fejlődésén. Nem kell a dolgokat nyirbálni, idomítani, preconcepciók kalodájába szorítani.

A kis nemzeteknél ezen felül működött a kisebbségi érzésből származó nemzeti büszkeség, olykor nemzeti gőg is. „Nem szorulunk rá a mások javaira!” – sugallta a nyelvújítás, amikor kitalálta és bevezette a *státus* helyett az *álladalom* (később *állam*), vagy a *klavír* helyett a *zongora* szavakat. Tény, hogy a korai nacionalizmus sokat segített a kis népek nemzetté válásában, azonosságtudatuk megteremtésében: eszköze volt ennek többek között az eredet- és őskutatás, a népzene felkarolása és a nyelvújítás.

Mára mindezek a szempontok elévültek, s az idegen szavak kerülése inkább csak nemes és illendő hagyomány, mint parancsoló szükségszerűség. Egy valamire természetesen mindig mindenkinek vigyáznia kell: ne használjon idegen szavakat olyanok előtt, akik azokat nem ismerik, nem értik. Ez ugyanis kevélység és fennhéjázás – melyek viszont nem nyelvészeti, hanem erkölcsi kategóriák.

„Fejlettebb” és „kevésbé fejlett” nyelvek

Sokan azt hiszik, hogy vannak „fejlettebb” és „kevésbé fejlett” nyelvek. Biztos, hogy a pilóták jelrendszere (amelyben minden „mondat” három betűből áll) tényleg fejlettebb, mint, mondjuk, a magyar. Nem is próbálná senki drámaírássra, de még családi veszekedésre se használni, csak arra, amire kitalálták – a légiirányítással való üzenetváltásra. Azok a nyelvek viszont, amiket egy közösség nemzedékről nemzedékre átad egymásnak, mai tudásunk szerint egyformán fejlettek. Bármilyen élethelyzetben, ismeretlen helyzetekben is egyformán alkalmazhatók.

Nincs olyan értelmes szempont, amivel különbséget lehetne tenni, mondjuk, az úrkutatásban élenjáró országok hivatalos nyelvei és a halászó-vadászó életmódot folytató törzsek nyelvei között „fejlettség” vonatkozásában.

Persze a kulturális különbségek nyelvi különbségekkel járnak, főleg szókincsbeliakkal. A magyarban van szó az ‘úrhajóra’, míg egy ausztráliai bennszülött esetleg nem egykönnyen tudná megértetni ezt a fogalmat a törzsébe tartozókkal. Ez azonban csak anyagi kultúránk, műveltségünk különbségét bizonyítja. Lehet, hogy egy vadászó bennszülött több növénynek és állatnak a nevét ismeri, mint egy amerikai úrhajós. Gyakran idézett példa, hogy eszkimó törzsek nyelveiben számtalan, jelentésében is különböző szó van arra, amit mi csak úgy mondunk: *hó*. De nem is ez a lényeges. Még ha egy nyelvnek jelentősen kisebb is a szókincsa, mint egy másiknak, az is csak arra utal, hogy kevesebb célra használják, mint a másikat (pl. nem használják bankban, ügyvédnél, tervezőintézetben), nem pedig arra, hogy „kevésbé fejlett”. Az úgynevezett primitív népek nyelvei is – bármily meglepő – ugyanolyan bonyolultak, mint az úgynevezett kultúrnyelvek, tehát a civilizált társadalmak nyelvei. Nincs primitív nyelv, csak primitív körülmények között élő nyelvhasználók vannak.

Annak a kérdésnek, hogy „mit lehet vagy nem lehet egy bizonyos nyelven megfogalmazni”, a nyelvészek nem tudnak szakszerű értelmet tulajdonítani. (Erről szoltunk az *Amit nem lehet nem kifejezni* c. írásban.) Nincs szakszerű mércéje annak sem, hogy mi „gazdagít” egy nyelvet jobban: a technikai, jogi és a többi műszavak sokasága, vagy például az igeidők. (Számos ún. „primitív” nyelv közismerten gazdag igeidőrendszerrel rendelkezik.) A nyelvek jellemzésére a nyelvészek szerkezeti ismérveket használnak, és ilyen szempontból nézve minden emberi nyelv egyformán bonyolult. Összehasonlíthatatlanul, végtelenül bonyolultabb, mint a pilóták kódrendszere.

„Egyszerű” és „bonyolult” a nyelvekben

Egyszerű és bonyolult egyszerre van jelen minden nyelvben. A magyar például egyszerű, mert csak három igeidőt különböztet meg: múltat, jelent és jövőt, ugyanakkor bonyolult, mert van alanyi és tárgyas ragozása. Ha a három magyar igeidőt besorozzuk kettővel – az alanyi és tárgyas változatnak megfelelően – hatféle ragozást kapunk eredményképpen. Az angolban ennél jóval több igeidő van – egyszerű és befejezett jelen, múlt és jövő, ráadásul mindez kétféle formában: általános és folyamatos alakban. Mindezek kombinációiból 12 is kijön, csak hogy voltaképpen ragozás egyikben sincs, azaz a személyek – én, te, ő, mi, ti, ők – nem különböznek, vagy csak mechanikus, ismétlődő módon különböznek egymástól. Ha a magyarnak az imént

említett hatféle ragozását besorozzuk a hat személlyel, máris 36 alaknál tartunk, ami most meg több, mint az angol 12-féle igeideje.

És folytathatnánk a méricskélést (eddig csak a cselekvő kijelentő módú alakokat számoltuk), de meg kell állapítanunk, hogy minden nyelv nagyjából ugyanazon a bonyolultsági szinten van. A latint sokan bonyolultnak tekintik, pedig nem ismerte a tegezés és a magázás közti különbséget, és egyáltalán nem használt névelőket. A cigány nyelv bonyolultabb a magyarnál, mert megkülönbözteti a hím- és nőnemet, az egyszerű és a folyamatos múltat, viszont egyszerűbb, mert nem használja ki a rövid és hosszú magánhangzók különbségét, vagyis ilyen szempontból olyan, mint az orosz vagy az olasz.

Egy ponton beszélhetünk látványos különbségről a nyelvek között, és ez a szókincs. A szókincs igen különböző lehet mennyiség és rétegzettség szempontjából. A dzsungelbeli törzs élete mindig egyazon helyszínen, egyfajta foglalatossággal telik: a megnevezendő tárgyak, helyzetek, rokonsági vagy fölérendeltségi viszonyok köre csekély, s így csekély az ezekre vonatkozó szókincs is (ld. az előző írást). Igen ám, de a nyelv nem a világ jelenségeinek lexikona, hanem használati eszköz: e törzs számára tökéletesen megfelel az általuk használt szókincs – miért is akarnák megkülönböztetni a motorkerékpárt a robogótól? A szókincs inkább olyan mennyiségi mutató, mint a növénytanban a fák leveleinek száma. A nyolcvan levelű tölgyfa ugyanúgy tölgy, mint a nyolcezer levelű: ugyanolyan bonyolult víz- és ásványház-tartása van, és ugyanúgy képes – a körülmények változása esetén – hatalmas lombkoronát növeszteni. A kicsit, a korlátozott kiterjedését nem szabad összetéveszteni a primitívvel.

„Könnyű” és „nehéz” nyelvek

Tudjuk, hogy minden emberi nyelv, amit közösségek anyanyelvükként beszélnek, egyformán bonyolult szerkezetű. A gyerekek egyforma könnyedséggel tanulják meg anyanyelvüket vagy anyanyelveiket. Mégis, ha felnőtt korunkban tanulunk idegen nyelvet, bizonyos nyelvek nagyobb nehézséget okoznak, mint mások. Hogyan lehetséges ez? Nincs itt valami ellentmondás?

Nincs. A felnőttkori nyelvtanulás egészen más, mint a gyerekkori. A gyerekek az első pillanattól használják is, amit a nyelvből elsajátítottak, mégpedig egyszerű célokra, és eszük együtt fejlődik a nyelvtudásukkal. A felnőttek viszont sokáig túrrik, hogy nem tudják rendes felnőtt-kommunikációra használni az idegen nyelvet, inkább egy darabig egyáltalán nem használják. Az a céljuk, hogy amint használni kezdik, rögtön udvarias, teljesen megformált, felnőttes mondatokat mondjanak és értsenek meg. Ehhez komoly befektetés szükséges.

A gyerekek nem tanulnak szabályokról és kivételekről. Számukra kezdetben minden kivételes és egyedi, amit tanulnak. A szabályszerűségekre vonatkozóan ráérnek később, nagyobb tudás alapján általánosításokat kialakítani. A felnőttek viszont szabályok, táblázatok és kivételek segítségével próbálják megtanulni szóalakok és szerkezetek tömkelegét. Csak hosszú gyakorlás révén jutnak el oda, hogy ne képzeletbeli táblázatkból keressék ki a megfelelő alakokat, és ne kelljen tudatosan vigyázniuk a kivételekkel.

A „táblázatok” nagysága és a kivételek, szabályok jellege viszont nyelvenként változik. Az angolban az igéknek tíznél kevesebb alakja van, a magyarban egy nagyságrenddel, a finnben pedig két nagyságrenddel több. Az angolban rendszerint teljes szóalakok kivételesek, a magyarban viszont (és a finnben még inkább) a szótövek is, a ragok is külön-külön szoktak rendellenesek lenni. Ez nagy nehézséget okoz abban a fázisban, amikor a felnőtt még tudatosan többől és ragokból állítja össze a szavakat.

Ezek miatt a különbségek miatt a különböző nyelvek a felnőttkori tanulás eltérő fázisaiban nehezebbek vagy könnyebbek. Érdekes, hogy a tanulók anyanyelve ebben nem játszik különösebb szerepet. Például a finn a magyar anyanyelvűek számára sem „könnyebb”, mint az angol anyanyelvűeknek, hacsak nem a hangállománya miatt (vagyis egy korai tanulási fázisban).

Összefoglalva: csak a felnőttkori nyelvtanulás sajátos céljaiból, módszereiből és stádiumaiból fakad az a benyomásunk, hogy egyes nyelveket nehezebb megtanulni, mint másokat.

A magyar siketek jelnyelve

Lehet, hogy első hallásra meglepő, de van Magyarországon egy nyelv, amelyet rendszerint használnak körülöttünk az ország minden táján, de nyomtatásban szinte soha nem említették még, nincs nyelvtankönyve, szótára sem. Pedig valószínűleg mindenki találkozott már vele. Hogy mi ez a nyelv? – A magyar siketek jelnyelve.

Sokan még azt sem tudják, hogy nyelv. Azt hiszik, hogy rendszertelen, ötletszerű gesztikulálás, amelyet mi, hallók is használunk, ha például egy üvegfal választ el egymástól. Pedig erről szó sincs. A siketek jelnyelve ugyanúgy nyelv, mint a hangzó nyelvek.

Az is téved, aki azt hiszi, hogy ennek a nyelvnek valami köze van a magyarhoz. Igaz, hogy sok magyar hatás érezhető benne, de mondatai nem jelekkel visszaadott magyar mondatok. Egyébként használatos egy olyan jelrendszer is, azt **jellett magyarnak** hívják, de a siketek egymás közt szinte sohasem használják. A jellett magyart főleg jeltolmácsok alkalmazzák.

A magyar siketek jelnyelvének a története a ködbe vész, rokon jelnyelveit nem ismerjük. Az egyes országokban a siketek más és más jelnyelveket használnak, és csak kevés jelnyelv rokonsági viszonyai ismeretesek.

A siketek jelnyelve minden olyan jellegzetességgel rendelkezik, mint a hangzó nyelvek. Vannak benne ragozott és képzett szóalakok, kivételes szóalakok, szó szerkezetek és mondat szerkezetek.

És vannak benne szokatlan jelenségek is, amik a jelnyelv közegéből fakadnak. Például van olyan, amikor két szó időben egyszerre jelenik meg. Így a tagadást a fejünkkel jelezzük, miközben egyidejűleg kezünkkel mutatjuk az igét, amit tagadunk. De az egyidejűség jellemző a társalgásra is. Semmi akadálya annak, hogy két társalgó fél egyszerre jeleljen.

Az emberi idegrendszer a jelnyelvek használatára éppúgy fel van készítve, mint a hangzó nyelv használatára. A siketek mindenütt a világon kialakították jelnyelveiket. Sőt, nemcsak siket közösségek használnak jelnyelvet, hanem halló közösségek is az

észak-amerikai indiánoktól az ausztrál őslakosokig, titkos nyelvként, rituális célra vagy akár hétköznapi kommunikációra.

Más bizonyíték is van arra, hogy az emberi agy számára a jelnyelv ugyanolyan, mint a hangzó nyelv. Siket szülők siket gyerekei ugyanabban az életkorban kezdenek jelekkel „gagyogni”, mint a halló gyerekek hangokkal. Bizonyos **agysérülések** pedig ugyanolyan jelelési zavarokat okoznak siketeknél, mint amilyen beszédzavarokkal járnak hallóknál.

A jelelőkkel kapcsolatos előítéletek tehát épp olyan megalapozatlanok, mint a más idegen nyelven beszélőkkel szembeniek.

Lingua franca és pidzsin

Mióta a világ világ, a kikötőkben sokféle nyelvet beszéltek. Sokféle ember fordult meg ott, talán oda is költözött, s mind hozta a maga nyelvét. Ám a kikötő elsősorban gazdasági üzem, ahol elengedhetetlen, hogy az emberek megértsék egymást, tehát kommunikálni tudjanak – legalábbis a kikötői és kereskedelmi tevékenység által megkívánt szinten és tárgykörben. Minden kikötőnek van egy ilyen közvetítő nyelve, melyen az ott tevékenykedők és az ott megfordulók egyaránt tudnak valamennyire.

Az ókorban ilyen volt a görög a Földközi-tenger keleti medencéjében, s e szerepét szinte az újkorig megőrizte. Ilyen volt később a latin, majd a spanyol, a portugál, ma pedig az angol. A világ más földrészein ilyen szerepet játszik a szuahéli, a perzsa, a maláj. Ezeket „kereskedelmi nyelvnek” nevezhetjük, hagyományos nevük *lingua franca* (ami tulajdonképpen „frank nyelv”, mert a kora középkori latint sok helyen *frank*-nak nevezték).

Előfordul az is, hogy a kikötő olyan nyelvet használ kereskedelmi nyelvként, melyet ott szinte senki sem beszél anyanyelvként, csak a megszállók vagy gyarmatosítók vagy más módon domináns kultúra tagjai hozták be. Így került az angol a Távol-Kelet kikötőibe, ahol a kereskedelem és a mindennapi élet szűk szókincsét mindenki megtanulta, de már az angol nyelv nyelvtani szabályait, kifejezésbeli finomságait nem. Így jött létre az úgynevezett **pidgin English**, úgy 1850 körül. Maga a szó, *pidgin*, csak véletlenül hasonlít az angol *pigeon* ‘galamb’ szóra, eredete egészen más. Az angol *business* ‘kereskedelem’ szóból származik, melyet a kínaiak a maguk kiejtésére formálva *pizsini*-nek mondtak, s innen terjedt el már *pidgin* formában. A *pidgin English* kifejezés tehát eredetileg azonos a *business English*-sel, s ‘kereskedelmi angolt’ jelentett.

A pidzsin nyelvek a lingua francákra hasonlítanak abban, hogy különböző anyanyelvűek harmadik, közvetítő nyelvként beszélnek. Míg azonban a lingua francák megállapodott nyelvtannal rendelkeznek, és elsősorban olyanok beszélnek, akiknek ez az anyanyelvük (így ma az angol az üzleti és tudományos élet lingua francája), addig a pidzsin nyelveket a különböző anyanyelvű beszélők más-más nyelvtannal beszélnek. Ha például pidzsin nyelven beszél egymással egy japán és egy kínai tengerész, a japán a mondat végére fogja tenni az igét (mondjuk, az angol igét), a kínai viszont az alany után. Ettől még jól megérthetik egymást, de nem biztos, hogy azt mondhatjuk, hogy valamilyen nyelven beszélnek.

A pidzsin-angolról sokáig mindenki azt mondta: szörnyű elrontott angol, ahol a 'rossz' kifejezése *nogut* (= *no good*), a 'haj' kifejezése *gras bilong hed* (vagyis 'a fejhez tartozó fű', *grass belong head*), és mindent hasonló gyermekded és hibás módon használnak. Igen ám, de a pidzsin annyira gyökeret vert Új-Guineában, hogy egyre több családban a gyerekek anyanyelvükként tanulják (hiszen a szülők a legkülönbözőbb törzsi háttérből származnak), s már sajtó, tankönyvek, és KRESZ is megjelent ezen a nyelven. A nyelvészek pedig elkezdték leírni és elemezni, mert kiderült: látszólagos primitívsege ellenére szabályokat követ, és engedelmeskedik a nyelvek általános felépítésének. Új nyelv (az ún. *tok pisin*) van tehát születőben, melynek megvan a maga bája is: a 'szakáll' például *gras bilong pes*, vagyis 'az archoz tartozó fű' (= *grass belong face*).

Pidzsin és kreol nyelvek

Azoknak a nyelveknek, amiket emberek anyanyelvükként beszélnek, egyformán bonyolult (és bizonyos vonásaikban hasonló) nyelvtani szerkezetük van. De vannak olyan nyelvek is – kérdéses, hogy ezeket helyes-e egyáltalán nyelveknek tekintünk –, amelyeket senki se beszél anyanyelveként. Persze ettől még lehet nyelvtanuk (ha nem is a mi nyelveinkhez hasonló), mint például a számítógépes programozási nyelveknek vagy a matematika nyelvének. Viszont olyan „nyelvek” is vannak, amelyeknek nincs is szigorúan vett nyelvtanuk. Ilyenek a pidzsin nyelvek.

Előfordul, hogy egy-egy pidzsin nyelv olyan elterjedtté válik, hogy egyes gyerekeknek ez lesz az anyanyelve. Ilyen például a Pápua-Új-Guineában beszélt **tok pisin** (vagyis a neve szerint 'pidzsin beszéd'), vagy a Holland-Antillákon beszélt **papiamentó**. A nyelvészek határozott különbséget tesznek a pidzsin nyelvek és ezek között: Ha egy pidzsin nyelv valakinek az anyanyelve lesz, akkor már **kreol** nyelvnek nevezzük.

Miért olyan fontos a pidzsin és a kreol megkülönböztetése? Azért, mert ha egy gyerek anyanyelveként tanul meg valamit, akkor azt csodálatos módon „szabványosítja”, nyelvtant tulajdonít neki, és aszerint használja. Ez a folyamat a **kreolosodás** (kreolizáció). Lehet, hogy a körülötte levő felnőttek teljesen következtelenül vagy különféle módon használják, mint pidzsin nyelvet, de ő nem. Lehet, hogy nem javítja ki folyton a szüleit, de az ő számára az a nyelv már kreol nyelv lesz, rögzített nyelvtannal. Ha felnőttkorában tanulja csak meg, nem így bánik vele.

Ezt a csodálatos jelenséget nemcsak a pidzsin-kreol nyelveknél figyelhetjük meg. Azok a siket gyerekek, akiknek a szülei hallók (ezek vannak túlnyomó többségben), sokszor olyan szerencsétlenek, hogy sem a beszélt, sem a jelnyelvet nem tudják anyanyelvi szinten. (Ez sokszor értelmi fogyatékosághoz is vezethet.) Valamilyen módon azért az ilyen gyerekek is kommunikálnak a szüleikkel, általában valamilyen **családi jelnyelvet** használnak. Ezeket a családi jelnyelveket a szülők következtelenül, rögzített nyelvtan nélkül használják, kissé ötletszerűen. Nem úgy a gyerekek. Éppen úgy, ahogy a pidzsin nyelveket már egyetlen gyerek is kreollá változtatja, a siket gyerekek a családi jelnyelveket is szabályos nyelvtannal ruházzák fel, valóságos nyelvvé kerekítik. Ennek valószínűleg idegrendszeri-genetikai alapja is van. Az emberi idegrendszer fejlődésébe be van programozva valami, amitől egy bizonyos időszakban,

bármilyen jelrendszert kezd használni, azt az emberi nyelvekre általában jellemző nyelvtannal ruházza fel. A nyelvészek és az idegrendszer kutatói együtt fáradoznak ennek a programnak a megismerésén.

Tonális nyelvek

A világ legkülönbözőbb pontjain találunk ún. **tonális** nyelveket. Ezek olyan nyelvek, amelyekben minden egyes szónak sajátos dallama van. A szavakkal együtt a dallamukat is meg kell tanulnunk, mint ahogy például a németben a főnevekkel együtt azt, hogy hím-, nő- vagy semlegesneműek-e. Sok ilyen nyelvben előfordul, hogy egy-egy todaléknak csak dallamanyaga van. Például az egyik bantu nyelvben a birtokos eset kifejezése lehet, hogy az utolsó szótag magas dallamú.

A legismertebb tonális nyelvek a kínai, a szuahéli, a japán, a vietnami, a svéd, a szerbhorvát. Ezek persze nem rokonai egymásnak (kivéve a svédet és a szerbhorvátot, hiszen mindkettő indoeurópai). Ezek a nyelvek a bennük használt dallamok szempontjából is egészen eltérő típusokba tartoznak. A Föld más pontjain is vannak kevésbé ismert tonális nyelvek.

Úgy látszik, hogy a dallam felhasználása szótövek, szóalakok megkülönböztetésére olyan „ötlet”, amit egymástól független nyelvek spontán módon „feltalálnak”, sokszor történetüknek csak egy-egy szakaszában. Tudjuk például, hogy a görög valaha tonális nyelv volt, ma viszont nem az. A szerbhorvát tonális nyelv, de ősei valószínűleg nem voltak azok.

A szó dallam lehetősége annyira kézenfekvő, hogy magyar gyerekekkel is előfordul, hogy kezdetben tonális nyelvnek gondolják anyanyelvüket, persze tévesen. Csecsemőkorukban bizonyos szavakat (például a nevüket) újra és újra ugyanazzal a dallammal hallják, és azt feltételezik, hogy a dallam általában is a szótó része. Később ismerik csak fel, hogy a magyarban a dallam a mondatok, nem pedig a szavak tartozéka, azaz hanglejtés (intonáció). Például az eldöntendő kérdést különbözteti meg a kijelentéstől: *Megérkeztek. – Megérkeztek?*

A szó dallamhoz hasonló „ötletek”, nyelvtani eszközök halmazát nevezzük a nyelvek egyetemes eszközkészletének, más néven: **univerzális nyelvtannak**. Az univerzális nyelvtannak azonban nemcsak az része, hogy a dallam felhasználható nyelvtani célokra, hanem az is, hogy hogyan. Például úgy látszik, hogy egy nyelven belül soha sincs háromnál több különböző hangmagassági fokozat a dallamokban. Valószínűleg ez is az univerzális nyelvtanhoz tartozik. Az ilyen általános érvényű megfigyelések elengedhetetlenek a nyelvtani leíráshoz. Például ez a megfigyelés lehetővé teszi, hogy ne kelljen kottát használni a tonális nyelvek leírásához, és ez megtanulásukat is jelentősen megkönnyíti.

Sémi szóalakok

Sokan hallottak már arról, hogy a **sémi** nyelvekben (például az arabban és a héberben) valami „baj” van a magánhangzókkal és a mássalhangzókkal, de kevesen tudják, hogy miben áll az érdekességük. Néha összetévesztik ezeknek a nyelveknek a nyelvtani furcsaságait azzal, hogy érdekes írásmódjuk is van: a magánhangzókat

csak néha jelölik. (De például a máltában, ami szintén sémi nyelv, de latin betűkkel írják, mindig jelölik a magánhangzókat.)

Minket most nem az arab vagy a héber írás érdekel, hanem az a furcsaság, hogy a szótövek általában csak mássalhangzókból állnak, három egymás utáni mássalhangzó jellemző rájuk. De ez nem jelenti azt, hogy kimondva is csak mássalhangzók vannak bennük: különböző alakokban különböző magánhangzók jelennek meg közöttük. Például a héberben a *l-m-d* a tanulással, tanítással kapcsolatos szavak gyöke. Azt, hogy 'tanult', úgy mondják, hogy *lamad*; azt, hogy 'tanított', úgy, hogy *limes*; a tanító *me-lamed*, a tanítvány pedig *ma-lamud*, és így tovább. Ezekben a nyelvekben a szavak úgy jönnek létre, hogy a gyökökre ráillesztünk egy bizonyos szósablont, vagyis a sablont kitöltjük a gyök mássalhangzóival. Például az arabban az egyszerű múlt idejű ige sablonja az *a-a-a*, ezt kitöltve az 'iszik' gyökével, ami *š-r-b*, azt kapjuk, hogy *šaraba*, 'ivott'. Ugyanígy az 'írással' kapcsolatos szavak gyöke *k-t-b*, így az 'írt' jelentésű igealak *kataba*. Az 'ítat' *šarraba*, az 'írat' pedig *kattaba*. A *ma-šrab* ivásra való helyet jelent, a *ma-ktab* pedig írásra való helyet.

Sajátos módon nem csak a mi képzőinknek megfelelő jelentéseket lehet sablonokkal kifejezni az arabban. Például a legtöbb főnévnek a többes számát sem raggal, hanem egy bizonyos sablonnal kell kifejezni. Például a *kitāb* 'könyv' szónak (ami a fenti *k-t-b* gyökből van képezve) *kutub* a többes száma, a *madrasa* 'iskola' szónak pedig *madāris* a többes száma.

Nekünk persze különös „ötletnek” tűnhet a sémi nyelveknek ez a sajátossága. Az a jelenség, hogy egy nyelvben csak bizonyos felépítésű szavak létezhetnek, vagyis csak meghatározott szósablonok fordulnak elő, elég általános, nemcsak a sémi nyelvekre jellemző. Csakhogy a legtöbb nyelvben a szósablonoknak nincsen önálló nyelvtani szerepük vagy jelentésük. Ha például a magyarban a finnugor eredetű tőszavakat nézzük, azok egy- vagy kétszótagú szavak, és olyanok, mintha néhány, körülbelül egy tucatnyi szósablon szerint lennének felépítve. Csak persze – tudomásunk szerint – ezek a szósablonok a finnugor nyelvek történetében sohasem „éltek olyan önálló életet”, mint a sémi nyelvekben. A hasonló felépítésű szavak között nem volt jelentésbeli hasonlóság.

De a sémi nyelveknek az a megoldása, hogy a szósablonok képzőként meg ragként működnek, amiket rá kell illeszteni a gyökökre, szintén nem teljesen egyedülálló. A Kaliforniában beszélt **hegyi miwok** nevű indián nyelvben ugyanezzel az „ötlettel” találkozunk. Pedig a miwok biztosan nem rokona a sémi nyelveknek, és a hegyi miwok közeli rokonai között sem találkozunk ezzel a megoldással. Tehát az, hogy ez a módszer alkalmazható, nem történetileg hagyományozódott a miwok törzsre, nem kulturális örökségük része, hanem valahogy az emberi gondolkodás sajátosságából adódik: az úgynevezett egyetemes nyelvtannak a része.

A nyelvazonosság problémája

A tudomány gyakran jár úgy, hogy éppen valamely alapvető fogalmát nem tudja meghatározni. A biológia például az életről szóló tudomány, de hogy mi az élet, azt nehezen tudja megmondani. Az optika mindent tud a fényről, kivéve azt, hogy mi csoda. De ez talán rendjén is van, hiszen a szaktudományok nem az alapkérdésekkel,

hanem a dolgok működésével, viszonyaival, viselkedésével foglalkoznak. Az alapkérdéseket átengedhetik más tudományoknak – például a filozófiának, matematikának, szociológiának.

Nincs ez másképp a nyelvészettel sem, melynek nincs pontos definíciója arra, hogy mi egy nyelv. Nem arra gondolok most, hogy „a” nyelvet mint jelenséget nehéz definiálni – arra még csak vannak válaszok, hanem arra, hogy mitől különböző nyelvek a különböző nyelvek, és mitől azonosak az azonosak. Ezt nevezzük a **nyelvazonosság** problémájának. Miért nevezünk bizonyos változatokat különböző nyelveknek, másokat meg egyazon nyelv változatainak, nyelvjárásainak (dialektusainak)?

A laikus azt gondolja, hogy ami hasonlít egymásra, az ugyanannak a nyelvnek a változata, ami meg különbözik, az más nyelv. Ez alapvetően így is van: a magyar például annyira különbözik az őt körülvevő nyelvektől, hogy azonosságához nem férhet kétség. Csak hát ez nem működőképes definíció, mert számos esetben kétes, hogy mi az, hogy „jobban hasonlít” meg „kevésbé hasonlít”? Ez olyan, mintha a biológia azt mondaná, hogy ha két állat hasonlít, akkor az ugyanabba a fajba tartozik, de ami már kevésbé hasonlít, az más faj.

A gyakorlatban mégis azokat a nyelveket szokták egymás változatának tekinteni, amik a beszélők számára kölcsönösen könnyedén érthetőek. Kivételt csak politikai okokból szoktak tenni. Németországon vagy Kínán belül például vannak olyan közösségek, amelyek egymás számára nem érthető nyelveken beszélnek, de hagyományosan mégis nyelvjárásoknak, egymás területi változatainak szokták ezeket tekinteni. A fordítottja is előfordul: a macedónok és a bolgárok könnyedén megértik egymást, mégis úgy tekintik, hogy különböző nyelvet beszélnek. A cseh és a szlovák is nagyon hasonlít, és kölcsönösen érthető egymás számára – mégis más nyelvnek tekintődik. Az amerikai és a brit angol nagyjából ugyanannyira különbözik (vagy hasonlít), mint a cseh és a szlovák, de ezeket egyazon nyelv, az angol változatainak tekintik.

Be kell látnunk, hogy e kérdések nem nyelvészeti, hanem kultúrtörténeti hagyomány alapján dőlnek el, és nem is a nyelvész, hanem a nyelvet beszélő kultúrközösség vélekedése alapján. A csehek és a szlovákok úgy tartják, hogy két különböző nyelvet beszélnek, az angolok és amerikaiak meg úgy, hogy ugyanazt, és hasonló a helyzet Kínában is. Az tehát, hogy mi önálló nyelv és mi nem, nem nyelvészeti, hanem kultúrtörténeti (vagy olykor politikai) kategória. A szerbet és a horvátot a közelmúltig egy nyelvnek tekintettük (*szerbhorvát* néven); ma már ezt legfőljebb nyelvészeti szakmunkákban találjuk így. Lassan ezeket is át kell írni, mert az érintett közösségek így óhajtják.

Nyelvrokonság és földrajz

Vannak olyan nyelvek, amelyek kétségtelenül rokonai egymásnak, mint például az újlatin nyelvek vagy a finnugor nyelvek. Az ilyen rokon nyelvek sokszor annyira hasonlítanak, hogy az egyik szinte csak nyelvjárása, területi változata a másiknak (ilyenek például az ukrán és a ruszin). Ha viszont távolabbi rokonságot keresünk, és nem állnak a rendelkezésünkre régi nyelvemlékek, akkor nagyon nehéz dolgunk

van. Mint a sumer–magyar példa mutatja, a legvadabb feltételezések születhetnek meg, amelyeket bizonyítani nem lehet, cáfolni tehát nem érdemes.

Azokon a tájakon, amiket nehéz bejárni, vagy ahol a törzseknek nem kell vándorolniuk, ott kevés az érintkezés a különböző helyen lakók között. Elsősorban azok a hegyvidékek ilyenek, ahol jó az éghajlat, tehát nomád pásztorkodásra nincs szükség, de a közlekedés nehéz. Ilyen területek például a Kaukázus, az Andok vagy Új-Guinea. Az ilyen környékeken számtalan nyelvcsalád fejlődhet egymástól függetlenül egész kis területen. A rokon nyelvek pedig az ilyen vidéken nyelvtanilag, szókincsben stb. nagyon távol kerülhetnek egymástól, mivel elszigetelten fejlődnek, rokonságuk sokszor ezért nem bizonyítható.

Az Andok környékén is számos elszigetelt nyelvet találunk (amint az európai Pireneusokban a baszkot), a Kaukázus nyelveinek rokonsági viszonyai csak részben tisztázottak. A legszélsőségesebb példa kétségtelenül **Új-Guinea**. A szigeten és környékén élő kb. 5 millió ember beszéli a Föld nyelveinek körülbelül egynegyedét (!) – vagy 400 ún. **ausztronéz** nyelvet és kb. 750 ún. **pápua** nyelvet. Az előbbieket valószínűleg rokonai egymásnak, de az utóbbiak nem egyetlen családot alkotnak, hanem eddigi ismereteink szerint kb. 60 különböző nyelvcsaládba tartoznak.

Egész más a probléma azokon a vidékeken, ahol a természeti adottságok miatt gyakori a népesség vándorlása. Ilyenek a nagy síkságok, és főleg a mostoha éghajlatúak (sivatagok, tundrák), ahol állandóan tovább kell vándorolni. Az ilyen vidékeken – bár a népsűrűség sokszor kicsi – rengeteg a kulturális érintkezés, a keveredés, sőt a nyelvcsere is. A rengeteg kölcsönzés, vándorszó, sőt, vándorrag és vándorszerkezet miatt ezeknél is nehéz a rokonság megállapítása.

Ezek miatt az okok miatt egészen a legutóbbi időkig homályosak voltak az **észak-amerikai indián nyelvek** rokonsági viszonyai. Az **ázsiai nyelvcsaládok** egymás közötti kapcsolatai pedig ma sem világosak. Például az ún. **altaji nyelvcsalád** tagjai, a **török**, a **mongol** és a **tunguz** nyelvek nagyon sokban hasonlítanak egymásra, de az őket körülvevő nyelvekre is: északon a **kamcsatkai-csukcsi**, az **uráli** (ide tartozik a magyar is) és a **jukagir** nyelvekre, keleten pedig a **koreai** és **japán** nyelvre.

Az altaji nyelvek egymás között rengeteg hasonló vonást mutatnak: ragozó nyelvek, van bennük magánhangzó-harmónia, szinte azonos a szórendjük. Csakhogy az őket körülvevő nyelvek is hasonló szerkezeti jegyeket mutatnak. Köztudottan rokon nyelvek pedig sokszor éppen ilyen vonásaikban különböznek. Például az angol és a szanszkrit egészen eltérő típusú nyelvek, pedig rokonok.

A számos közös szótó és todalék szintén nem sokat bizonyít. Ráadásul az altaji nyelveken belül pont azokban sok a közös szó, amik a legszorosabb érintkezésben állnak, és az egymástól távoliak között szinte nincs egyezés. A szótövek egyezése **kölcsönzés** eredménye is lehet.

Megdöbrentő a személyragok és névmások egyezése. Az 'én' és 'mi' az összes altaji nyelvben *-m*-ből vagy *-b*-ből áll, a 'te' és 'ti' pedig *-s*-ből vagy *-t*-ből. Csakhogy ugyanez igaz mindazokra a környező nyelvekre is, amiket említettem (s így persze a magyarra is: *mi*, *ti*), sőt, még az indoeurópai nyelvekre is (latin *mē*, *tē*). Az nem példátlan, hogy a nyelvek ilyen alapvető szavakat is kölcsönöznek egymástól, különösen éppen az ázsiai síkságon tudunk ilyen esetekről.

Így aztán lehet, hogy az altaji nyelvek egyáltalán nem is rokonai egymásnak, de az sem elképzelhetetlen, hogy még az uráli meg az indoeurópai nyelveknek is rokonaik. A síkságokon minden megtörténhet.

Keveredés, keveréknyelvek

Az emberpéldányok közül gyakran a legszebbek, legegészségesebbek, a legéletrevalóbbak azok, akik különböző rasszok keveredéséből születtek. A nyelvek körében is hasonló a helyzet: a keveréknyelvek gyakran a leghajlékonyabbak, ők vannak a legnagyobb kifejezőképességgel megáldva.

Ilyen keveréknyelv például az angol, elsősorban ami a szókincsét illeti. Az angol nyelv ősi alapja egy germán dialektus, az úgynevezett angolszász. E nyelvet eredetileg a kontinensen beszélték, valahol a mai Dánia, Hollandia vidékén, s beszélőivel együtt valamikor az 5. században került át a mai Angliába, melyet ekkor még Britanniának hívtak (legközelebbi nyelvrokonaik, a frízek, mindmáig Hollandia és Németország partvidékén élnek). A letelepedett angolokat később kegyetlenül leigázták a skandinávok – ismertebb nevükön: a **vikinge**k –, és e kapcsolatnak számos nyomát viseli mindmáig az angol nyelv: például a *shirt* szó, mely ‘inget’ jelent, ősi angol, viszont a *skirt*, mely ‘szoknyát’ jelent, már skandináv jövevény. A két nyelv hasonlított egymásra, rokonok is voltak, ez megkönnyítette a keveredést. Az említett két szó – *shirt* és *skirt* – közös töről származik, és nyilván az ing és a szoknya között annak idején nem is volt lényegi különbség: mindkettő lazán lelógó ruhadarab, csak az egyik a nyakon van megkötve, a másik a derékon.

Az angolok a 11. században normann-francia uralom alá kerültek, mely évszázadokig tartott, s mely végképpen keveréknyelvvé tette az angolt. A francia nyelv már egyáltalán nem hasonlított az angolra (noha igen-igen ősileg ők is rokonok), így a francia elemeket csakis kulturális és politikai erejük kényszerítette bele az angolba. Az angolban például a ‘fizetni’ kifejezésére a francia eredetű *pay* szót használják (franciául *payer*), s ez érthető is, hiszen a középkor derekán a pénzügyi műveletek még újmódinak, civilizációs újításnak számítottak. De ugyanúgy francia jövevény a ‘nemes, elegáns, kecses’ tulajdonságot kifejező *fine* – a mai franciában *fin* –, ami az úri szokásokkal került az angolba, pontosan úgy, ahogyan a magyarba is testvére, a *finom*.

A következő tömeges bevándorlás az angol szókincsbe a reneszánsz korban történt, már katonai behatolás nélkül, amikor nagyobb számban kezdtek az emberek iskolába járni, olvasni, s ezáltal számtalan latin és görög eredetű szó vált a nyelv szerves részévé. Ekkorról származik például a *quality* (= ‘minőség’) szó, melyet ugyanígy a magyarban is megtalálunk *kvalitás* alakban.

Az utóbbi négy évszázadban pedig sok olasz, spanyol, arab, és indiai szó gyökeresedett meg az angolban, úgyhogy ha ma egy angol szótárat végiglapozunk, azt találjuk, hogy a szavak 90 %-a idegenből átvett, s csak 10 %-a az ősi germán örökség. Ám éppen ez a rétegzettség, ez a befogadásra való hajlam teszi az angolt olyan végtelenül gazdaggá és hajlékonnyá.

Nyelvi eszközök

A *h* hang sajátos képzése

A magyar mássalhangzók rendszerében sajátos helyet foglal el a *h* hang, tehát a *hét*, *hó* elején lévő mássalhangzó. Szinte semmilyen képzési jegye nincs azon kívül, hogy a szánkat nyitva tartjuk és engedjük rajta kijönni a levegőt. Míg például a *p* hangot az ajkak összezárásával, majd felpattintásával képezzük, addig a *h* esetén semmit sem zárunk össze vagy pattintunk föl. Míg az *s* hang képzésekor nyelvünket jó közel szorítjuk a szájpadláshoz, hogy a levegő kénytelen legyen susogó zajjal átréselődni, addig a *h* esetében semmit sem szorítunk semmihez, és így igazi zaj sem képződik. Igaz, a magánhangzónál sincs sem fölpattanás, sem surlódó zaj, de ott a hangszalagok rezegnek, úgynevezett zöngé képződik, ami jellegzetes hanghagást ad, pl. *é*, *ó*, és így tovább. A *h* hangnál meg éppen ezt nem találjuk. Olyan a képzése, mint a magánhangzóké, csak éppen zöngé nélkül. Ha önmagában mondom a *h* hangot, szinte semmit sem lehet hallani.

A *h* hangot szokták úgy is jellemezni, mint „zöngétlen magánhangzót”. Figyeljük meg például a *hó* szó ejtését: *e* szó két hangból áll, de beszédszerveink végig pontosan ugyanazt a helyzetet foglalják el, csak annyi a különbség, hogy a szó közepén a hangszalagok bekapcsolnak, és attól kezdve rezegnek, tehát zöngét produkálnak. A zöngé nélküli részt halljuk *h*-nak, a zöngését pedig magánhangzónak, esetünkben *ó*-nak. Ez akkor is igaz, ha bármely más magánhangzó van a *h* után: a *h* mindig a következő magánhangzó képzésmódját veszi föl, csak éppen a zöngét indítja később a beszélő. Például: *hű*, *hív*, *ház* stb. Sajátosan próteuszi lény tehát a *h*, parazita, aki csak a következő magánhangzóba kapaszkodva tud létezni. Mindössze attól mássalhangzó, hogy zöngétlen.

Érdekes ebből a szempontból a **suttogás**. A suttogás ugyanis nem más, mint zöngétlen beszéd: ilyenkor nem engedjük a hangszalagot rezegni. Vegyük észre, hogy azok a hangok, melyek amúgy is zöngétlenek, suttogáskor sem változnak, így például a *suttogás* szóban az *s* és a *t*; csak az *u* meg az *ogá* részek változnak.

Suttogjuk mármost a *hó* szót – mi fog történni? A *h*, minthogy amúgy is zöngétlen, nem változik. Az *ó* természetesen elveszíti zöngéjét. No de mi történik egy magánhangzóval, ha zöngétlen lesz? Mi az a hang, amely mindenben megegyezik a magánhangzókkal, csak éppen zöngétlen? Ez bizony maga a *h*. Így a suttogott *hó* szó voltaképpen egyetlen hosszú *h*, melynek során a beszédszervek az *ó* magánhangzó alakját veszik föl. Épp ezért suttogáskor erősen meg szoktuk nyomni az ilyen szavak elejét, hogy az összehérsélt torkon némi surlódással haladjon át a levegő, s így azt a benyomást keltse a hallgatóban, hogy a szó mássalhangzóval kezdődik. Így meg tudjuk különböztetni az *ó*, illetve a *hó* szó suttogott alakját: *ó* – *hó*.

Erős és gyenge *h*

A múltkor beszéltem a *h* hang sajátos képzéséről: hogy mássalhangzó ugyan, de csak a zöngétlensége miatt az; minden egyéb jegyét tekintve magánhangzószerű. Ezt a hangot nevezhetjük „gyenge *h*-nak” (tehát mint a magyar *hó*, *marha* szavakban)

– ellentétben azzal az egészen más képzésű hanggal, melyet „erős *h*-nak”, vagy „*ch*-nak” nevezhetünk, s mely például a német *Bach* vagy az orosz *hleb* ‘kenyér’ szóban található. Az erős *ch* igazi mássalhangzó, úgynevezett réshang, mint az *f* vagy az *s*, csak éppen hátrább képezzük. Fonetikai jele: [χ].

A nyelvek megoszlának abból a szempontból, hogy van-e bennük gyenge *h* vagy erős *ch*. A németben mindkettőt megtaláljuk: gyenge *h* van pl. a *Haar* ‘haj’ szóban, erős *ch* a *Bach* szóban. Az oroszban csak erős *ch* van, gyenge *h* nincs, ezért helyettesítik az európai nyelvek *h*-ját hagyományosan *g*-vel, például Hamletet oroszul *Gamlet*-nek nevezik. Ugyanígy a spanyolban is csak erős *ch* van, amelyet az írásban *j* betű jelöl, pl. a *Don Quijote* [kiχote] névben (vagy *e* és *i* előtt *g*, pl. *Borges* [borχes]). Az angolban ezzel szemben csak gyenge *h* van, mint pl. *head* ‘fej’, de erős *ch* nincs, ehelyett *k*-t mondanak még ott is, ahol *ch*-t írnak, például a ‘technológia’ szót angolul *te[k]nology*-nak ejtik. A franciában, olaszban viszont semmiféle *h* nincs, se erős, se gyenge.

Néhol a helyesírás tanúsítja, hogy régebben létezett *h* hang, hiszen az írás gyakran ragaszkodik a *h* betűhöz akkor is, ha az a beszédben már elnémult. A franciában például az *Henri* nevet ma már [ãri]-nak mondják, de még az elején kiírják a hagyományos *h* betűt. Az angol nyelv Londonban beszélt népies változatában, az úgynevezett cockney nyelvjárásban a franciához hasonló a helyzet: itt már egyáltalán nem ejtik a *h*-t, tehát az irodalmi angol *head* ‘fej’ itt csak [ed]-nek hangzik, a *home* ‘haza’ csak [oum]-nak. A Pygmalionban a professzor egyik legnehezebb feladata, hogy Elizának a *h* hangot megtanítsa. Nem véletlen, hogy Shaw a professzort éppen Henry Higginsnek nevezi – Eliza mondja is neki eleget, hogy *’Enry ’Iggins!*

A magyarban gyenge *h* és erős *ch* egyaránt használatos, méghozzá a hangkörnyezettől függő szabályszerű eloszlásban. Magánhangzó előtt gyenge *h* hangzik (még ott is, ahol az írásban *ch* van), tehát *hó*, *ruha*, *me[h]anika*, *ar[h]aikus*. Viszont mássalhangzó előtt vagy szó végén erős *ch*-t ejtünk, például *i[χ]let*, *do[χ]*, *almana[χ]*, *pe[χ]*. Érdekes, hogy néhány hagyományos szóban ilyenkor a *h* inkább elnémul ahelyett, hogy megerősödne: *csehek*, *csehül*, de *cseh*, *csehből* (nem pedig **cse[χ]*, **cse[χ]ből*). Ez azonban ma már rendhagyóságnak számít: a gyakoribb eljárás a *h* megerősítése: *mé[χ]magzat*.

Mássalhangzó-torlódások

Minden nyelvre jellemző, hogy milyen hangtani elrendezéseket enged meg s melyeket tilt, különösen, hogy milyen mássalhangzócsoportokat (más néven torlódásokat) találunk benne a szó elején és a szó végén. Az angol és a német között például jellemző különbség, hogy míg az angolban a szó elején [s] + mássalhangzó állhat, de [š] + mássalhangzó sosem, addig a németben éppen fordítva. Például ‘kő’ angolul *stone*, németül *Stein*, ‘hó’ angolul *snow*, németül *Schnee*. Az angolban nincsenek [št, šn] kezdetű szavak, a németben viszont a [st], [sn] stb. szókezdet az ismeretlen. A magyarban mindkettő megtalálható, például *szoikikus*, *sznob*, *sztár*, de ugyanúgy *stadion*, *snidling*.

Az egyébként oly dallamos olasz a szó elején egészen vad mássalhangzócsoportokat is megtűr, mint [zdr] vagy [zbr], például *sdraiarsi* ‘leheveredni’ vagy *sbrigare*

‘elintézni’, viszont a szó végén gyakorlatilag semmilyen mássalhangzót sem enged meg (csak néha az [r]-t, [l]-t vagy [n]-t, ha rögtön utána áll egy másik szó, például *Signor Verdi* ‘Verdi úr’, *Canal Grande* ‘nagy csatorna’).

A szláv nyelvek igen gazdagok mássalhangzócsoportokban, például Danzig város lengyel neve: *Gdańsk*. Szókezdő [gd-] kapcsolatot bizony sem a magyar, sem a német nem tűrne el. Azt viszont a lengyel nem engedi meg, hogy egy szó [rk]-ra végződjön – ami sem a németben, sem a magyarban nem okoz problémát, lásd német *Werk* ‘mű’, magyar *sark*, *Márk* – ez utóbbit lengyelül *Marek*-nak mondják.

A franciában, ha úgy vesszük, kevés, ha úgy vesszük, sok a szó eleji mássalhangzócsoport. A gondozott, színpadias beszédben ugyanis a legtöbb szó eleji mássalhangzócsoporthoz rövid ö-szerű hangot, ún. **schwát** (**svát**) szúrnak be, tehát *petit* [pəti] ‘kicsi’, *venez* [vəne] ‘gyertek’, *je sais* [ʒəsɛ] ‘tudom’. A fesztelen, mindennapi beszédben azonban ezeket a schwákat nem ejtik, s így igen gazdag, már-már egzotikus szóeleji mássalhangzó-torlódások jönnek létre, melyek bőven túltesznek a németen vagy az oroszokon is: [pti], [vne], [ʒsɛ].

A magyar nyelv sorsa érdekes ebből a szempontból. A honfoglaláskori ómagyar állapotban még semmilyen szóeleji mássalhangzó-kapcsolatot nem engedett meg: a szó elején legfeljebb egy mássalhangzó állhatott. Ezért a legkorábbi kölcsönzésekben, jövevényszavakban feloldják e kapcsolatokat: *istráng* és nem *stráng, *udvar* és nem *dvar, *király* és nem *krály. A reneszánsz kortól kezdve azonban a magyar nyelv „beadja a derekát” a környező nyelveknek, és hozzászokik a szó eleji mássalhangzócsoporthoz, úgyhogy ma már számos magyar szó kezdődik két, sőt három mássalhangzóval: *prés*, *trón*, *pláne*, *kvázi*, *strand*, *sztráda*. Odáig azért még nem jutottunk, hogy a bátor fiatal riporter, *Vujity Tvrtko* nevét egykönnyen kimondjuk.

A hét napjai

A hét napjait először az ókori Keleten nevezték meg, hiszen ők találták ki a hetet, vagyis hogy hétnapos időszakokban mérjük az idő múlását. Legalábbis a legkorábbi adatok a hétről innen, az ókori Keletről származnak. (Ezzel persze nem mondtunk sokat, mert a civilizáció rengeteg eleméről igaz, hogy először az ókori Keleten találkoztunk vele.) Ezt mondja el a Biblia is a hétnapos teremtéstörténetben.

A hét napjai a hét bolygóról kapták a nevüket. A hét bolygón azonban nem egészen azt kell érteni, amit ma, hanem azt a hét égitestet, melynek helyzete az év során láthatóan változik az égbolton. Ebbe tehát a Föld nem tartozott bele, viszont a Nap és a Hold igen, továbbá a régen ismert, szabad szemmel látható bolygók: a Merkúr, a Vénusz, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz. A hét napjait ezekről nevezték el, mert azt tartották, hogy minden nap valamelyik bolygó sajátos uralma alatt áll.

Az ókori keleti neveket – melyek először a régi nagy csillagászok, a káldeusok nyelvén (vagyis arámi nyelven) keletkeztek – lefordították görögre, majd a császárkorban, a keleti műveltség terjedésével, latinra is. A latin nevek így hangzottak: vasárnap – *Solis dies*, vagyis ‘a Nap napja’; hétfő – *Lunæ dies*, ‘a Hold napja’; kedd – *Martis dies*, vagyis ‘a Mars napja’; szerda – *Mercurii dies*, vagyis ‘a Merkúr napja’; csütörtök – *Jovis dies*, vagyis ‘a Jupiter napja’; péntek – *Veneris dies*, vagyis ‘a Vénusz napja’; szombat – *Saturni dies*, vagyis ‘a Szaturnusz napja’. A bolygók egyben isten-

ségek is voltak, ezért – például – a *Martis dies* (vagyis ‘kedd’) elnevezésről nem is lehet eldönteni, hogy az Mars istenről vagy a Mars bolygóról van-e elnevezve, azaz hogy a helyes értelmezés „Mars napja” vagy „a Mars napja” lenne-e.

A görögök a maguk isteneit használták, így például a pénteket, a Vénusz napját Aphrodité napjának nevezték. Ókori szokás szerint a görögök, rómaiak nem a szavak hangalakját, hanem a jelentését vették át az idegen – jelen esetben keleti – kultúrákból. Ugyanez történt a kései ókorban a germán nyelvekben is: a hét napjait ők is a megfelelő istenségekről nevezték el, szépen megfeleltették a főbb ősgermán isteneket a görög-római pantheon tagjainak. Az angol *Sunday* (vasárnap) még ma is felismerhetően ‘a Nap napja’, a *Monday* (hétfő) a Holdé; a német *Donnerstag* (csütörtök) is a mennydörgő Jupiter germán megfelelőjéről: Donner istenről van elnevezve – a *Donner* a mai németben is ‘mennydörgést’ jelent.

A latin *io* végű szavakról

Az európai nyelvekben tömérdek latin eredetű szó van. Különösen gyakori ezeken belül az *io* végű főnevek csoportja, például *akció*, *pozíció*, *misszió*, *fúzió*, *verzió*. Ezek mind ugyanazt a latin képzőt tartalmazzák, mely elvont főneveket képez. Mivel a magasabb műveltség közvetítője Nyugaton mindenütt a latin volt, érthető, hogy éppen az elvont fogalmakat, logikai kategóriákat fejezi ki sok nyelv latin eredetű szavakkal, s ezen belül az *io* végződésűekkel.

Az *io* előtt az eredeti latinban a leggyakrabban *t* van, melyet a római korban *t*-nek is ejtettek, tehát *posi[t]iō*, *decorā[t]iō*. Ezt a *t* hangot a középkor óta Európában szinte mindenütt *c*-nek vagy *sz*-nek ejtik: magyar *pozíció*, német *Position* ([-ts-]), francia *position* ([-s-]), orosz *pozicija*. Az már nyelvenként változó, hogy e hangváltozást mennyire „vallják be” a helyesírásban, azaz ragaszkodnak-e az eredeti latin *t* betűhöz, avagy a mai ejtést igyekeznek tükrözni. Ebből a szempontból konzervatív a német és a francia, ahol az ejtés ugyan *Posi[ts]ion*, illetve *posi[s]ion*, mégis *t* betűt írnak. Őszintébb a magyar, az olasz, vagy az orosz, ahol a *c* kiejtést az írás is tükrözi – a magyarban *c* betűt, az olaszban *z* betűt, az oroszban pedig cirill *c*-t írnak. Az angol ment legmesszebbre a hangtan átalakításában, mivel az eredeti *ti* vagy *si*-ből [š] vagy [ž] hangot csinált: *position*, *decoration* ([-šn]), *vision* ([-žn]), miközben – jó angol módszer szerint – az írásban mindebből semmit sem mutat. Így aztán úgy érezzük, mintha e főnévképző beszédbeli alakja [šn] vagy [žn] volna, ami szigorúan véve nem igaz.

Érdekes azonban, hogy számos nyelvben az *io*-hoz még egy *n*-et is ragasztanak, s így e szavak ott *ion*-re végződnek, például angol *action*, német *Mission*, francia *version*. Honnan kerül oda ez az *n*? A latin szótárban ugyanis e szavakat csak pusztán *o* végződéssel találjuk, úgy, ahogyan a magyarban is használatosak. A szláv gyakorlat ugyanígy a latin főnév alanyesetét, a nominatívuszt veszi kölcsön (voltaképpen ez az, ami a latinban *io*-ra végződik), azzal a különbséggel, hogy – mivel e főnevek mind nőneműek – a szó végi *o* helyére a szláv nőnemmel jobban egybecsengő *a* vagy *e* végződést teszik, innen az orosz *pozicija*, *verszija* és a cseh *frustráce*. (Ugyanezt a mintát követi a holland is: *positie* ([-si]).) Ezek tehát a latin alanyeseten alapulnak.

A magyarázat a latinnak a kora középkorban beszélt formájában, az úgynevezett **vulgáris** vagyis **népi latinban** keresendő. E nyelvváltozatban ugyanis felszámolódtott a különbség a latin főnevek esetei között. Egy egyszerű példát véve: a ‘föld’ jelentésű latin szó a nyelvtani helyzettől függően eredetileg különböző alakokban jelent meg: *terra, terram, terræ* satöbbi. A vulgáris latin ezeket az esetvégződéseket elhagyva minden esetben a *terra* alakot használta (olaszul ma is így hangzik a ‘föld’). Voltak azonban főnevek, melyeknél az alanyeset más tőből képződött, mint a többi eset (olyasféleképpen, mint a magyarban a *tó*, mely egyes eseteit a *tav-* tőből képzí, tehát *tavat* stb.). Ilyenkor a vulgáris latinban – meglepő módon – nem az alanyesetből lett az általános forma, hanem a többi esetek tövéből, gyakorlatilag a tárgy esetből.

Eppen ez történt az *io* végű elvont főneveknél. Ezeknek többi esete ugyanis egy *-n-*nel bővült, például: *actio* volt az alanyeset, de a tárgyeset már *actionem*, a birtokos *actionis* és így tovább. A vulgáris latin – szokásához híven – itt is a teljes tövet vitte tovább, *actione* formában. (Az olaszok ezt a szó végi *e-t* is megőrizték, tehát náluk a fenti szavak alakja *azione, missione*, és ugyanezt találjuk a románban, pl. *actiune*.) A nyugati nyelvek szó végi *n*-je tehát épp olyan ősi, mint a magyarban használatos egyszerű *ió*. Az már a kultúrtörténetre tartozik, hogy a logikusabbnak tűnő magyar megoldás – mely a latin szó alapalakját, az alanyesetet viszi tovább – éppen a latin kultúra kései, felülről jövő behozatalának köszönhető, míg a nyugaton és a románban található, kevésbé logikus *n*-es alak a latin mint beszélt nyelv töretlen továbbélésének avagy széles körű ismertségének az eredménye.

Tegezés, magázás

Pali bácsi, az angoltanárom azt mondta, hogy az angol a legdemokratikusabb nyelv, mert ott mindenkit tegeznek. Barátot, idegent, felnőttet, gyereket egyaránt a *you* szóval szólítunk meg. ‘Te vagy’, ‘Ön van’, ‘maga van’ – egyformán *you are*. Évekkel később az egyetemen meg azt tanultam, hogy az angolból kiveszett a tegezés, és ma már ott mindenkit magáznak. Most akkor mi az igazság?

Nos, egyik is, másik is, egyik sem. A *you* szó eredetileg a többes számú névmás, eredeti jelentése ‘ti’. A *you are* igealak eredetileg azt jelenti: ‘ti vagytok’. Ez a jelentése ma is megvan, de ehhez képest kibővült, mert az ist jelenti: ‘te vagy’, ‘ti vagytok’, ‘Ön van’, ‘Önök vannak’. Az udvarias használat a franciából származik, onnan vették az angolok a 14–15. században. Ez idáig nem is volna említésre méltó, hiszen számos nyelvben az udvariasság kifejezése a többes számmal történik, azaz úgy szólok egy valakihez, mintha több személyhez szólnék – az egyénben is csoportot látok.

Ilyen szokás dívik a franciában, ahol, mondjuk, a *Parlez-vous français?* mondat azt is jelenti: ‘beszéltek ti franciául?’ és azt is: ‘beszél Ön franciául?’. Hasonló a helyzet az oroszban: *Govoritye po-russzki?*, a románban: *vorbiți românește?*, a csehben, a régies olaszban stb. Az angol ezekhez hasonlóan indult, tehát az udvarias megszólítás a többes számmal történt. Egy ideig egymás mellett élt ez a forma és az ősi, eredeti tegezés, a *thou* névmás és a neki megfelelő *thou art* ‘te vagy’ igealak. Shakespeare még felváltva használja a *thou art* és a *you are* formát, attól függően, hogy a beszélők milyen viszonyban vannak – társadalmilag vagy lélektanilag. A

klasszikus angol bibliafordítás, mely Jakab király uralkodása alatt, 1611-ben jelent meg, viszont csakis az ősi tegező formát alkalmazza, a *you*-val való megszólítás egyáltalán nem szerepel benne. Valóban hogy is hangzott volna: „Őn a zsidók királya?” A huszadik században megjelent modern angol bibliafordítások viszont már áttértek a *you* használatára – hiszen a mai olvasó nyelvérzéke számára már ez a semleges megszólítás.

Nyelvtörténeti értelemben csakugyan mondhatjuk, hogy a mai angolban a magázó (eredetileg többes számú) megszólító forma kiszorította a tegező formát, azaz ma mindig mindenkivel a régi magázó formát használjuk. De ez nem jelenti azt, hogy angolul mindenkit magáznánk – mint ahogy azt sem, hogy mindenkit tegeznénk. Nyelvtudományi szempontból csak egyet mondhatunk: az angol nyelv egyszerűen nem ismeri ezt a különbségtételt.

Téri metaforák az időről

A legtöbb nyelvben az idővel kapcsolatos kifejezéseknek térbeli jelentésük is van. Például az *előtt* névutó utalhat térbeli viszonyra (*a kórház előtt*), de időbelire is (*a múltét előtt*). Az ilyen párhuzamoknak nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani: a hasonló kifejezésmód nem jelenti azt, hogy úgy is gondolkodunk az időről, mintha térben folyna vagy helyezkedne el. Annak, hogy milyen képeket használunk az időről, az okoskodásban, érvelésben nincs jelentősége, de az asszociatív gondolkodásban fontos szerepet játszik. Meg persze abban is, hogy nyelvileg mit hogyan fejezhetünk ki.

A nyelv mindenekelőtt tükrözi az idő és a mozgás szoros kapcsolatát. A kifejezések tanúsága szerint vagy az időt tekintjük mozgó dolognak, vagy mi mozgunk az időben: az idő *repül*, *szalad* vagy csak *cammog*; mi pedig *magunk mögött hagyjuk* az elmúlt eseményeket, *túl vagyunk* mindazon, amin *átmentünk* vagy *keresztülmentünk*.

Ebből az is látszik, hogy amikor úgy képzeljük, hogy mi haladunk az időben, akkor *előre* megyünk, illetve tekintünk, úgy, hogy a múltat már *magunk mögött* hagytuk. *Előre* gondolkozunk arról, ami lesz, és *visszaemlékszünk* arra, ami volt. Mintha egy tavon vagy egy mezőn gázolnánk át, vagy egy utat járnánk végig.

Amikor úgy képzeljük el, hogy az idő mozog, nem pedig mi, akkor több lehetőség is van. Az egyik, hogy az idő olyan, mint egy folyó, amelyben állunk, és *elfolyik* mellettünk, miközben persze nem hagyja érintetlenül a dolgokat, például *elmoshat* emlékeket, szokásokat. Vagy folyó helyett valami szélszerű dolog is lehet, amely *elszáll felettünk*, még hozzá gyorsan: *szalad az idő*. A másik lehetőség, hogy nem az időt magát képzeljük mozgó dologként, hanem az eseményeket, történéseket, amelyek szépen libasorban menetelnek át egy kapun, a *most-on*. Ilyenkor éppen hogy a múltbeli dolgok voltak *előbb*, hiszen ők vannak valahol a sor *elején*, már régen *túlhaladtak* a kapun. Ami pedig a jövőben fog történni, az csak ez *után* lesz, még *hátravan*, mert hátrébb áll a libasorban. Ilyenkor magunkat úgy képzeljük el, mintha a kapu környékén, a mindenkori jelenben állnánk, tétlen szemlélőkként.

Vannak olyan képek is, amik ezekkel az elképzelésekkel mind összeférnek. Például akár mi mozgunk, akár az idő, akár az események, vannak *közelebbi* és *távolabbi* idők és események, a múlt és a jövő irányában egyaránt. Amitől még messze járunk,

vagy még sokára ér ide, az *távoli jövő*; amit már régen elhagytunk, vagy már régen elhagyott minket, az *távoli múlt*.

A múlt persze az emlékezettel is összefügg. Az emlékezetünket nyelvileg valamilye szemétdombként képzeljük el, amire folyamatosan *rakódnak rá* az új dolgok, s a régieket *eltemetjük, elássuk*, de később *felbukkanhatnak a mélyből*. Az emlékezet miatt tehát az időnek függőleges képe is van.

Végül a látás kitüntetett szerepét bizonyítja, hogy mind a múltbeli, mind a jövőbeli dolgokat képeknek tekintjük. Nem *jövőbe hallásról*, hanem *jövőbe látásról* beszélünk. A felbukkanó emlékek nem *megszólalnak*, hiszen ezek emlékképek, amelyeket *magunk elé* tudunk képzelni.

Persze, megint mondom, ne vegyük túl komolyan ezeket a megfigyeléseket. A beszédünkben és gondolkodásunkban használt képek nem hatnak a logikus következtetéseinkre. Nem tudjuk, hogy létezik-e tisztán hangbeli emlékezet, vagy az agyunk a hangokat is képekre fordítja-e le (és ugyanez a kérdés feltehető a számokkal kapcsolatban is). Még ha elsőbbsége van is a képeknek, ez nem jelenti azt, hogy más dolgokkal, például hangokkal vagy számokkal nem tudunk ugyanolyan ügyesen bánni.

Népek és nyelvek

Indogermán

Nyelvcsaládnak az olyan nyelvek csoportját nevezzük, melyeknek rokonsága bizonyítható, melyek tehát biztosan közös ősnyelvből származnak. A nyelvcsaládokat a nyelvészek nevezik el, mert a népek, a kultúrák történetében nem szokás az ilyesmit számon tartani: a történelmi tudat szinte minden mást fontosabbnak tart, például vallási azonosságot, földrajzi közelséget, azonos birodalomba tartozást.

A földkerekség legfontosabb és legnagyobb nyelvcsaládját a 19. század elején írták le először tudományosan. Ekkorra vált világossá, hogy a legtöbb európai nyelv – a germán nyelvek, a latin és leszármazottai, a görög, a szláv nyelvek – rokonságban vannak a perzsával és az India északi részén beszélt nyelvekkel, a hindivel, urduval, bengálival, illetve ezek máig megőrzött ősével: a szanszkrittel. Ezt a tényt – tehát hogy Európát és Indiát közös őstől származó nyelvek népesítik be – semelyik leszármazó nép emlékezete nem őrizte meg. A legrégebb nyelvemlékek – Európában Homérosz eposzai, Indiában a Védák néven ismert ősi himnuszok – semmit sem tudnak egymásról.

Egy francia földrajztudós találta ki az **indogermán** nevet e hatalmas nyelvcsalád megjelölésére. Nem kívánt ő a leszármazottak között kivéltelt tenni, csak a térképre nézett, és azt gondolta: jelöljük meg a két legtávolabbi pontot a térképen, ahol e nyelvcsaládot beszélnek: az egyik délkeleten India, tehát az ind nyelvek, a másik északnyugaton Izland, tehát a germán nyelvek. Így alkotta meg az *indogermán* nevet.

Mínt hogy a szanszkrit nyelvemlékek a legrégebbek, évtizedekig úgy vélték, hogy e nyelvek a szanszkritből származnak. A szanszkrit hagyomány a nyelv beszélőit *árjá*-knak nevezi, s így szokás volt az indogermánokat *árjá*-knak nevezni. Csakhamar kiderült, hogy a szanszkrit nem az anyja e nyelveknek, csak a legidősebb nővér. Et-

től a név még megmaradhatott volna, ám a német nemzetiszocializmus oly gonoszul visszaélt vele, hogy a második világháború óta mindenki kerüli a használatát – ha csak nem szigorúan az ősi indiai és iráni népeket kívánja megnevezni, de még ekkor is inkább az **indoiráni** kifejezés használatos.

A nyelvcsaládra pedig ma hivatalosan az **indoeurópai** kifejezést adják meg a tankönyvek, lexikonok. Ez is régi alkotmány: egy angol tudós vezette be a 19. század elején – az angolok sosem érezték igazán szerencsésnek a *germán* szó emlegetését, jóllehet ők is germán eredetűek, a kifejezés mégis mindenkinek a németeket juttatja eszébe. Úgyhogy ma a németek a nyelvcsaládot *indogermanisch*-nak nevezik, de mindeki más – hivatalosan legalábbis – az *indoeurópai*-t használja. Csúnya, hosszú és nehézkes szó, de éljen Európa!

Újlatin nyelvek

Kevés esetben van olyan szerencsés helyzetben a nyelvtörténész, mint amikor az ún. **újlatin** nyelveket vizsgálja. Ugyanis ezeknek a nyelveknek, amelyek közül a spanyol, a francia és az olasz a legismertebbek, ismerjük a közös őst, a latint, és ennek a közös ősnak a legtöbb leszármazottja ma is élő nyelv. Így ezek a nyelvek nagyon alkalmasak arra, hogy megfigyeljük rajtuk a nyelvi változás törvényszerűségeit. Ráadásul a legtöbb újlatin nyelvnek viszonylag régi az írásbelisége, tehát elég sokat tudunk régebbi nyelvállapotaikról is.

Ugyanakkor különlegesen is ezek a nyelvek, mert egymáshoz közeli területeken alakultak ki, fejlődésük során sokat érintkeztek, és nem is olyan nagyon régen váltak szét. A nyelvtani szerkezetük ezért nem olyan eltérő, mint sok más rokon nyelvénél megfigyelhető, és ez megtévesztő. Például az angol és a cigány nyelv egészen más nyelvtípusba tartoznak (az angol olyan, mint a kínai, mert a ragozás szinte semmi szerepet nem játszik, viszont a szórend fontos, míg a cigányban ennek pont az ellenkezője igaz). Ezzel szemben az újlatin nyelvek mindannyian ugyanabba a típusba tartoznak, egyformán eltűnt belőlük a latin névszóragozás, de megmaradt az igeragozás. Ezek a nyelvek egyformán megtartották a latin hímnem- és nőnemnek megfelelő megkülönböztetést, de a semlegesnem szinte nyomtalanul eltűnt. A kulturális és földrajzi közelség és az eltelt rövid idő miatt tehát nem sodródtak egymástól olyan messze, mint például az angol az óindtól vagy az örménytől.

A **szókincs** tekintetében persze sok az eltérés. Más-más újlatin nyelvek más-más nyelvekből kölcsönöztek szavakat (a spanyol, a francia és az olasz például főleg germán nyelvekből, míg a román a szláv nyelvekből). Különbségek adódnak abból is, hogy ezek a nyelvek különböző késő latin nyelvjárásokból alakultak ki.

Általánosan igaz a nyelvtörténetben, hogy a hangfejlődésben az egyes leszármazott nyelvek a saját útjukat járják. De mivel az egyes nyelvekben egy-egy változás általában következetesen lezajlik, az egymástól eltávolodó nyelvek között szabályos hangmegfelelések jönnek létre. Például a latin *ct* [kt] hangkapcsolatból a spanyolban *ch* ([č]), az olaszban *tt*, a románban *pt*, a franciában pedig [t] lett. Ezért szabályosan megfelelnek egymásnak azok a szavak, amikben a latin eredeti ilyen hangkapcsolatot tartalmazott. A latin *factum* (ami azt jelenti, hogy ‘tény’) a spanyolban *hecho* ([ečo]), az olaszban *fatto*, a románban *fapt*, az ófranciában pedig *fait* (később a

szóvégi [t] lekopott, ma így ejtik: [fɛ]). Ugyanígy a ‘tej’ jelentésű *lac* késő latin alakjából (*lacte(m)*) a spanyolban *leche* ([leče]), az olaszban *latte*, a románban *lapte* és az ófranciában *lait* (ma: [lɛ]).

Arra viszont ügyelnünk kell, hogy a különböző hangváltozások az egyes nyelvekben csak bizonyos környezetekben mentek végbe. Például csak hangsúlyos szótagban, csak zárt szótagban, csak *j* előtt stb. Így láttuk, hogy a latin *a* a spanyolban és a franciában *e* lett a *factum* > *hecho/fait* és *lactem* > *leche/lait* szavakban. Máskor azonban *a* maradt, a spanyolban mindig, és legtöbbször a franciában is. Például a latin szókezdő *ca* a franciában *che* ([še]) lett, míg a spanyolban *ca* maradt. A *carus* ‘drága, kedves’ szóból a franciában *cher* ([šer]) lett, a spanyolban viszont *caro*.

A szabályos fejlődéstől való eltérés általában két okból következhet be. Vagy eleve két különböző késő-latin nyelvjárás szolgál kiindulópontul, vagy pedig „latinizálásról”, vagyis archaizmusról vagy a latinból való utólagos kölcsönzésről van szó. Az első esetre példa, hogy a többes szám ragja az olaszban és a románban hímnemben *-i*, nőnemben pedig *-e*, míg a spanyolban (és eredetileg a franciában) *-os* és *-as*. Ez azért van, mert azokban a latin nyelvjárásokban, amikből a román és az olasz kialakult, a többes számban csak az *-ī/-æ* végű alak (eredetileg alanyeset) volt használatos, míg a spanyol és a francia ősében az eredetileg tárgyesetű, *-ōs/-ās* végű alakokat használták.

Az archaikus alakokat elsősorban a vallással kapcsolatos és a tudományos szavak között kell keresnünk. Például a ‘templom’ jelentésű francia *église* ([egliz]) kivételes alak, mert a szabályok szerint a latin *ecclesiá*-ból *éloise-nak ([eloaz]) kellett volna kialakulnia. A spanyolban a ‘kórus’ jelentésű *coro* nyilvánvalóan a latin *chorus*-ból való utólagos kölcsönzés, mert szabályos fejlődés esetén úgy kellene hangzania, hogy *cuero*.

Ebből az a tanulság adódik, hogy a nyelvrokonság vizsgálatánál vigyáznunk kell a kultúrához kapcsolódó szavakkal. A messzire eltávolodott rokon nyelvek összehasonlításánál, például amikor a finnugor nyelveket vetjük össze, leginkább a számok, testrészek, kulturálisan semleges tárgyak neveit kell alapul vennünk. De az újlatin nyelvek példája arra int, hogy még ezekkel is elővigyázatosnak kell lenni. Például vannak olyan testrészek, amelyek gyakran „váltogatják” a nevüket a nyelvtörténet során. A franciában az emberi fejet nem a latin *caput* leszármazottjával nevezik meg (az a ‘főnök’ jelentésű *chef* [šef] szóban él tovább), hanem a ‘cserép’ jelentésű latin *testa* leszármazottjával: *tête* ([tɛt]). Az ‘arc’ latinul *facies*, míg franciául *visage* ([vizaž]), spanyolul pedig *cara*. Lehet, hogy ezek a szavak eredetileg bizalmas vagy argójellegű rétegekből kerültek a mai köznyelvekbe.

Gótok

A germán nyelvek családjának legrégebb és talán leghíresebb tagja a **gót** nyelv. A gót nép a késői ókor és a korai középkor egyik legismertebb (és tegyük hozzá, legféltettebb) népe volt. Ma már senki sem beszéli a gót nyelvet, és emlékét is csak néhány nyelvemlék őrzi, de annál többet használjuk a nevüket, magát a *gót* szót.

Az igazi gótok a Kr.u. 3–4. században tűnnek fel a mai Bulgária területén, ahol igen korán, valamikor 350 körül keresztény hitre térnek. Híres püspökük, Wulfila

(másként Ulfilas) lefordítja a Bibliát gót nyelvre, s ennek köszönhetően ismerjük a legrégebbi germán nyelvet. A fordítás ugyanis fennmaradt egy gyönyörű, ezüst betűkkel írott kódexben, a Codex Argenteusban. A gótok már ekkor is két törzsből álltak: osztrogótok (talán „keleti gótok”) és vizigótok (talán „nyugati gótok”). Mindkét népcsoport kapcsolatba kerül a hunokkal, és őtőlük származik a hun király Európa-szerte ismert neve: *Attila*. Ez ugyanis gót szó, mely annyit jelent: ‘atyácska’, s nyilvánvalóan nem ez volt a fejedelem igazi neve. A gótok ezután délnyugatra húzódnak, előbb Olaszországban, majd a mai Spanyolországban alapítanak királyságot, ám ezek a kora középkor zűrzavarában nemsokára elenyésznek, s a gótok feloldódnak a környező népekben. Spanyolországban mindmáig népszerűek a gót eredetű személynevek, mint például *Raul*, ami a németben *Rudolf* formában él.

A gótok Nyugaton való eltűnése után Keleten, a Balkán-félszigeten és a Krímben még jó ideig megmaradtak. Egy holland utazó még a 16. században feljegyzett a Krím-félszigeten gót szavakat, ezekből azonban élő használatban semmi sem maradt.

A nép neve azonban nagy karriert futott be. A középkorban a gót szót ‘elavult, avitt, régimódi, ízléstelen’ értelemben használták, főleg az olaszok. Így például a számukra idegen és zord csúcsíves stílust, mely északról terjedt Itália felé, gúnyos megvetéssel *stilo gotico*-nak, azaz ‘gót stílusnak’, vagyis ‘gótikának’ nevezték. Rajta is maradt az elnevezés, csak már nem érezzük pejoratív voltát.

A régimódi német nyomtatott szövegek betűit, a hosszúkás, úgynevezett *fraktúra*-betűket, azaz ‘törött betűket’, ugyancsak az olasz nyomdászok nevezték gúnyosan „gótikusnak”, s azóta is gót betűs-nek nevezzük a régimódi német nyomtatást. Fontos tudni azonban, hogy ennek végképp semmi köze a gótokhoz, és a Codex Argenteus nem ilyen betűkkel, hanem a görög és cirill íráshoz hasonló, igazi gót ábécével van lejegyezve.

Kelták

Különös, már-már titokzatos népe Európának a **kelták**. Mindenütt ott voltak, mindenben részt vettek, és mégis mintha sehol sem lennének, a közműveltség alig tud róluk valamit. Pedig a keltákról szól Szerb Antal Pendragon legendája éppúgy, mint a Trisztán és Izolda, és az ő legyőzésükkor írta Julius Caesar, hogy „jöttem, láttam, győztem”.

A kelták a népvándorlás előtt, a vaskorban egész Európát uralták, a mai Magyarország területén is jelentős kultúrával rendelkeztek, míg lassan a római birodalom leigázta és romanizálta, vagyis asszimilálta őket. A rómaiak *gallok*-nak nevezték a keltákat, és ennek emlékére őrzik Franciaország régi neve, *Gallia* is. A „Haldokló gallus”-ként ismert gyönyörű későantik szobor is kelta harcost örökít meg. Az északibb területeken tovább élő keltákat pedig a népvándorlással érkező germánok olvasztották magukba – kivéve Európa északnyugati peremvidékén, ahol máig megmaradtak.

A kelták indoeurópaiak, tehát nyelvük rokona a latinnak, szlávoknak, germánoknak. Ma már csak összesen egy-két millióan beszélnek a négy kelta nyelv valamelyikét. A legtöbbben Walesben élnek, ahol a walesi nyelv hivatalos nyelv az angol mellett. A

walesiek eredetét mutatja, hogy országukat franciául mindmáig *Pays de Galle*-nak, azaz 'gall földnek' hívják. Egyébként a walesiek magukat *kimri*-nek nevezik.

A másik jelentős kelta nyelv az ír, melyet azonban Írország lakosságának már csak kis része beszél anyanyelvként, a legtöbben nyelvileg elangolosodtak. Az ír nyelvet Írországban az iskolában idegen nyelvként tanulják, a nemzeti múlt és hagyományok iránti tiszteletből, de ennek kevés a praktikus jelentősége. Létezik csekély ír nyelvű irodalom és sajtó is.

Élnek kelta nyelvű beszélők Skócia északi hegyes vidékén is, az ő nyelvüket *gael*-nek nevezik, és az írhez meglehetősen hasonló. (Az írországi keltát is szokták *gael*-nek nevezni.) Ez a skóciai gael volt az, melyet a híres hamisító, Macpherson használt arra, hogy megírja rajta az állítólagos kelta költő, Osszián dalait – mintha ezeket ő, Macpherson kutatta volna fel Skóciában. Osszián talán sosem létezett, de a versek (persze angol fordításban) nagy sikert arattak a romantika korában, és elterjesztették a kelta megnevezést a költőre: *bárd*. A kelták valóban híresen jó zenészek, dalmokok, igricek voltak, és még ma is bámulatos a skótok, írek, walesiek érzéke a kórusban éneklés iránt.

Még egy hely van ma, ahol kelta nyelvet beszélnek: az észak-franciaországi Bretagne. E nyelv: a breton. A táj neve is elárulja őket, hiszen nem mást jelent, mint 'Britannia' – az ő földjüktől való megkülönböztetés kedvéért nevezték a többi kelták földjét, a szigetet *Nagy-Britanniának*.

Angol és brit

A mai ember úgy érzi, hogy a *brit*, illetve *angol* elnevezés teljesen egyenértékű, egyaránt mondhatom, hogy *a brit kormány* vagy *az angol kormány*, *brit cégekkel tárgyalunk* vagy *angol cégekkel tárgyalunk*. A hagyományosabb kifejezés persze az *angol*: erre mifelénk a *brit* kissé újmódi, hivataloskodó. Ma is inkább azt mondjuk, *II. Erzsébet angol királynő* – nem *brit királynő*. Kétségtelen azonban, hogy a *brit* az utóbbi időben erősen terjedőben van: szüleink generációja még sosem használta volna, ma már lassan a közbeszédbe is bekerül.

A *brit* szó terjedését két tényező segíti elő. Egyrészt Anglia és az angolok mellett az államalakulatban más népek és nyelvek is megtalálhatók: skótok, walesiek, írek. Ezek joggal sérelmeznék – és sérelmezik is –, ha őket besöprik az *angol* név alá, hiszen nem tartják magukat angolnak, és részben – bár kis részben – nem is angol anyanyelvűek. Az ország hivatalos neve *Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság*. Mivel Anglia ennek az államalakulatnak legnagyobb és legfontosabb része, az ő nyelve a hivatalos nyelv, az ő fővárosa az országos főváros, érthető, ha kívülről, bizonyos felületességgel az egész államot annak legfontosabb részével nevezzük meg. Ezt a nyelvi eszközt latinosan *pars pro toto*-nak nevezik, tehát a részt az egész helyett.

Dehát pont ez az, amit a kisebbségek nem szoktak szeretni. A walesiek, skótok, északírek nem örülnek, ha azzal fogadják őket: *üdvözljük angol vendégeinket* – mint ahogy a baskírok se örülnek, ha *oroszoknak* nevezik őket. A *brit* kifejezés segít ezt áthidalni, vagyis e szó a kisebbségek iránti lojalitás kifejezőjévé vált.

A másik ok, amiért a *brit* szó terjed, az amerikaiakkal kapcsolatos. Ők – nagy forradalmuk győzelme, 1783 óta – nagyon is tudatosan igyekeznek leválasztani magukat a volt anyaországtól, Angliától vagy Nagy-Britanniától hagyományairól, befolyásáról, de még kultúrájáról is. (Ez utóbbi talán túl jól is sikerült.) Amit nem tudtak leválasztani, az az angol nyelv: az Egyesült Államok ugyanazt a nyelvet használja, mint az Egyesült Királyság. Az amerikaiak tehát – a nyelv neve révén – folyton használják az *English* ‘angol’ szót, de ezt nem kívánják egy másik néppel vagy országgal társítani. Ők úgy érzik: e szó legyen csakis a nyelv neve, nem egy népé, s az Európában ugyanezen nyelven beszélőket szívesebben nevezik *brit*-eknek, országukat *Britanniá*-nak. Ezzel hangsúlyozzák: két jelentős nép van, mely egyaránt az angol nyelvet használja: az amerikaiak és a britek.

A nyelv és a társadalom

Idegen nyelv – második nyelv

Általában úgy érezzük, hogy a magyarok közül kevesen beszélnek idegen nyelvet, és még kevesebben jól. Ez igaz, de meg kell hozzá vizsgálnunk, mit is értünk „idegen nyelven”.

A magyarok jelentős része igenis jól beszél valamilyen más nyelvet. Első helyen a **románt** kell említünk, melyet kb. 2,5–3 millió magyar beszél, persze különböző szinten, de nagyjában és egészében jól. Ide tartozik a Romániában élő magyarság, körülbelül 2 millió fő, akiknek úgy 90 %-a tud legalább elfogadhatóan románul; de ide tartoznak a ma már másutt élő, de Romániában felnőtt magyarok is. Olyan magyarok, akik nem éltek Romániában, csak elenyésző számban ismerik a román nyelvet.

Második helyen az angol áll, melyet körülbelül 2–2,5 millió magyar beszél. E réteg összetétele azonban már más, mint a románul tudó magyaroké: alapját az angol nyelvű országokban élő körülbelül másfélmillió magyar alkotja, akik még jól tudják az emigráció képezi. Ezek száma – hangsúlyozom: nyelvészeti értelemben – folyamatosan csökken, hiszen az újabb generációk már többnyire nem tanulnak meg magyarul. A nem angol nyelvű környezetben – tehát a Kárpát-medencében, ill. emigránsként nem angol nyelvű országban élő – magyarok közül kb. 1 millióan tudhatnak angolul.

A következő nyelv a német, 1,5–2 millióval, melyet a jelentős emigráción kívül a Kárpát-medencében is sokan beszélnek – talán többen is, mint az angolt, legalábbis ma még. Az angol „elhúzni” látszott a német előtt, de ez a tendencia mintha megfordult volna a határok megnyílása óta. A mindennapi érintkezésben, forgalomban valóban több érintkezés adódik német ajkúakkal, mint azelőtt.

A következő nyelv a szlovák, melyet kb. 1 millióan ismernek, ebből 600 000 a Szlovákiában élő magyarok száma, akik gyakorlatilag mind tudnak valamennyire szlovákul, és emellett mindazok, akik szlovák környezetben vagy államiság alatt nőttek föl, bárhová is vetette őket a sors.

Az orosz, a francia, a szerb és horvát, az olasz a fentieknél jóval kisebb számot képvisel.

A magyarok tehát jelentős számban beszélnek valamely más nyelvet. E más nyelv azonban többnyire – szociolingvisztikai szakszóval élve – nem **idegen** nyelv, hanem **második** nyelv. Azaz nem a nemzetközi érintkezés valamely nyelve, hanem a szűkebb pátrián belüli más népeké, jelesül a többségi nemzeté. Ez pedig valóban nem elég az üdvösséghez a mai, integrálódó világban. Az amszterdami pályaudvaron még az éjszakai tolatómozdony-vezető is meg tudta angolul magyarázni, hogy az utolsó vonat már rég elment.

Térségi szövetségek

Azt mondják, a hosszú együttélés során a házastársak lassan elkezdnek hasonlítani egymásra; sőt, a kutya is a gazdájára és viszont. Ez így nyilván túlzás, és legfeljebb a viselkedés, a mozgás és hasonló külsődleges jegyek szempontjából lehet benne valami. A gazdának nem nő négy lába, és a kutya sem kezd beszélni.

A nyelvek azonban a hosszú együttélés során valóban elkezdhetnek hasonlítani, akkor is, ha eredetüket tekintve nem rokonok, vagy csak igen távoli rokonok. A területileg egymás mellett élő nyelvekben gyakran közösen mutatkozik egy-egy újítás, akár mélyreható szerkezeti újítás is. (Természetesen nem a szavak átvételére, vándorlására gondolunk, mert az nem érinti a nyelv szerkezetét, nem kritériuma a hasonlóságnak.) Lássunk egy-két példát. A határozott névelő a legtöbb nyelvben a főnév előtt megjelenő szócska, ám a románban, a bolgárban, a macedónban és az albánban a főnév végéhez tapad. Szaknyelven az ilyet **végartikulusnak** nevezik. E három nyelv szegről-végről rokon (az indoeurópai nyelvcsaládba tartoznak), de e rokonság roppant távoli. Ráadásul a románnak és a bolgárnak vannak sokkal közelebbi rokonai (az olasz, a francia egyrésztől, a szerb, az orosz másrésztől), ahol viszont nem találunk végartikulust: az újlatin nyelvekben a főnév előtti névelő dívik, a szláv nyelvekben semmilyen. Csak épp a román és a bolgár mutatja e sajátos jegyet, s magyarázatul természetesen kínálkozik, hogy sok száz éve élnek – az albánnal együtt – egy területen, a Balkánon.

A nyelvészek a **térségi szövetség** vagy **nyelvszövetség** kifejezést használják az ilyen együttesekre, s létrejöttüket az úgynevezett **hullámelmélettel** magyarázzák. Ezt úgy kell érteni, hogy valamely újítás – például a névelőnek a főnév végéhez való ragasztása – feltehetően a terület valamely pontján, az egyik ott beszélt nyelvben születik meg, s innen hullámszerűen gyűrűzik végig a területen, mígnem valahol elhal, kifulladás. A végartikulus újítása például már nem érte el északon a magyart, délen a görögöt.

A hullámelmélet fontos korrekciója a múlt században egyeduralkodó ún. **család-faelméletnek**, mely azt tartotta: bárhová vetődjék is a nyelvet beszélő közösség, nyelvük a családi leszármazás, a „genetikai” hovatartozás jegyeit viszi tovább. Ha ez alapvetően igaz is, a mai nyelvész már óvatosabban fogalmaz, s megállapítja: a genetikai mellett a környezeti, a területi hatás meghatározhatja egy nyelv lényegi jellemzőit. Ennyiben tehát nagyon különbözik a nyelvi család a biológiaiától.

Népnevek: külső és belső

Ugyanannak a népek gyakran két vagy több neve van: az egyik az, amellyel a nép saját magát – vagy hazáját – megnevezi, a másik, amellyel környezete nevezi meg. A finnek például magukat *suomalainen*-nek nevezik, mások *finn*-eknek hívják őket. A görögök magukra mindmáig csak a *hellén* nevet használják.

A „saját népnév”, az **autoetnonyma** általában a kevésbé ismert, ez a sajátosabb, a ritkábban használatos. Kevesen tudják, hogy a grúzok magukat *kartvel*-nek nevezik. Ám ez természetes is: a nyelvet beszélő közösség kevésbé érzi szükségét, hogy megnevezze magát, ugyanúgy, mint ahogy a család tagjai sem szokták egymás között a vezetéknevüket használni, s az anya nem szólítja *Kovács Petiké*-nek a gyermekét. A vezetéknevét a gyerek nem otthon, hanem a külvilággal való találkozásakor tanulja meg („Mondd meg szépen a nevedet, Petike!”).

A saját népnév gyakran valamilyen elég semmitmondó szóból származik, olyan jelentésű szavakból, hogy ‘a mieink’, ‘emberek’, ‘harcosok’. A civilizálódás, a másokkal való kontaktus hozza meg az elkülönülés igényét. A *szláv* népnév (és a vele azonos tövű *szlovák* és *szlovén* alighanem a szláv *slovo* tőből jön, melynek értelme ‘szó’, vagyis a szlávok magukat ‘a szó népeinek’, ‘a beszélni tudóknak’ nevezték. A többiek nyelvét – minthogy nem értették – nem minősítették beszédnek. (Feltehetően ezért nevezték a szlávok a velük szomszédos népet *német*-nek, vagyis ‘némának’.)

A 19. és 20. században sok helyütt zavarónak kezdték érezni a saját népnév és a külső népnév közti eltérést. Ennek egyik oka a romantikus nacionalizmus, ami egyben mindig a betolakodóknak, elnyomóknak – vagy pláne gyarmatosítóknak – tekintett idegenek elutasítását is jelenti. A külső népnevet, a mások által használtat gyakran kellemetlen hangzásúnak, olykor gúnyosnak, sőt sértőnek kezdte érezni sok nép. Így mára sok helyütt – tapintatból, az együttélés megkönnyítésére vagy egyenesen hivatalos rendeletre – egyik nép a másikat annak saját népnevével illeti. A Felvidéken hagyományosan *uher*-nek mondták a szlovákok a magyart, *tót*-nak a magyarok a szlovákokat. Erdélyben hasonlóképpen: a románok és a magyarok az *ungur*, illetve *oláh* külső népnévvel illették egymást, ma már a saját népnevekre alapuló *román* és *maghiar* használatos. Legújabbán pedig a magyarországi cigányság köréből hallom, hogy a külső *cigány* megnevezés helyett a saját népnevüket, a *roma* szót szeretnék elfogadtatni környezetükkel.

Miről nevezik el egymást a népek?

A népek, nemzetiségek, vallási csoportok a legkülönbözőbb neveken hívják magukat és egymást. Nekünk, magyaroknak ez elég természetes, hiszen magunkat *magyar*-oknak nevezünk, míg minket a legtöbb helyen a *Hungaria* szóval rokon neveken neveznek (de például szlovákul, szerbhorvátul meg arabul a *magyar* szó származékai használatosak). A népek neveinek a története általában nagyon távolra nyúlik vissza, sokszor tisztázatlan az eredetük. Annyit tudunk, hogy gyakran az ‘ember’ jelentésű szóból származnak, mint például a *roma* szó.

Ha már a cigányoknál tartunk, nekik sok-sok nevük van, mert sokfelé élnek. Az angol *Gipsy*, a francia *gitan*, a spanyol *gitano* egyaránt az ‘egyiptomi’ (*Egyptian*, *égyptien*, *egiptano*) szóból származik; franciául *bohémien*-nek, vagyis bohémnek, cseh-

száginak is nevezik őket. A szláv nyelvekben is hasonlóan hangzó magyar *cigány* és az olasz *zingaro* (spanyol *cíngaro*) eredetét nem ismerjük, csak azt sejtjük, hogy a görögből terjedt el.

Ahogy a cigányok példáján is látható, az, hogy mások hogyan hívnak egy népet, sokszor azzal magyarázható, hogy honnan érkezett az illető nép (legalábbis az elnevezők szerint). Ezért sokszor az egyik nép vagy ország nevét ruházzák rá egy másikra, ahogy a cigányokra Egyiptom vagy Bohémia, vagyis Csehország nevét. Így magyarul az *olasz* és az *oláh* népnév egyaránt a *gall* vagy a *walesi* (egymással is rokon) szavak rokona, pedig sem az olaszok, sem a románok nem kelták. Ezt a szót a szláv törzsek általában a nem szláv (de indoeurópai) nyelvet beszélőkre használták, amibe nemcsak a kelták, hanem az újlatin nyelveket beszélők is beletartoztak. Magyarországon az *olaszi* végű falvak nem olasz, hanem francia (ezen belül vallon, hugenotta) telepésekről kapták a nevüket.

Gyakori az is, hogy egy népet egy bizonyos alkotórészéről, egyik törzsről neveznek el. Például a héberben a görögöket *jewani*-nak, vagyis *jónoknak* nevezték; a németeket a franciák és a spanyolok (az *allemann* törzsről) *allemand*-nak, illetve *alemán*-nak nevezik; a hollandok (és maguk a németek) a *teuton* törzsről *duits*-nek, illetve *Deutsch*-nak. Az angolok által használt *German* a németek megjelölésére már a felvilágosodás kori latin tudományos művekből származik – addig a németeket a hollandokkal egy kalap alá véve *Dutch*-nak nevezték.

Vissza-visszatérő probléma, hogy a különböző népek zokon veszik, ha nem a saját nevükön nevezik őket. Magyarország szerencsére sosem erőltette, hogy a *magyar* szó terjedjen el a többi (*Hungarian, Ungarisch, hongrois, venger* stb.) elnevezés helyett. De például a *manysi*-k állítólag nem kedvelik az osztjások és az oroszok által használt *vogul* elnevezést. Egyes népnevek egyenesen gúnynévvé, **pejoratív** elnevezéssé váltak. Ennek nagyon mély lélektani okai lehetnek. Gondoljunk arra, hogy egyes emberek is érzékenyek szoktak lenni arra, hogy hogyan nevezik őket. Egyes *Zsuzsannák* például utálják, ha *Zsuzsá*-nak vagy *Zsuzsi*-nak szólítják őket. Sok nép-nél van olyan babona, hogy az igazi név elárulása veszélyt jelenthet. Egyes mexikói indián törzsek álnevet adnak a gyerekeknek, valódi nevüket felnőtt korukig titokban tartják, az ártó szellemek miatt.

Abból biztosan nem származik baj, ha minden népet a saját nevében szólítunk. Igaz, hogy a *tót* szó semmi sértőt nem jelent (a már említett *teuton* szó leszármazottja, tehát a *Deutsch* szó rokona), mégis jobb, ha a *szlovák* szót használjuk. Az se baj, ha a *roma* szó kiszorítja a *cigány* megjelölést, bár őszintén szólva az utóbbiban sem érzek semmi pejoratívát. Kicsit más esetek az olyan szavak, amelyeknek keletkezése kifejezetten sértő szándékknak köszönhető. Így a franciák kifejezetten csak a német megszállók megnevezésére használták a *boche* szót, egyéb németekkel szemben ez igen sértő (ugyanerre a célra keletkezett egy holland szó is). Hasonlóan a magyar *labanc* (ami eredetileg valószínűleg 'lompos' jelentett), vagy a *Moszkva* szóból származó *muszka* kifejezetten ellenséges katonákra vonatkozott, tehát természetesen pejoratív volt.

Saját név – mások dolgaira

Két kultúra, két közösség, két nyelv bensőséges kapcsolatát mutatja az, ha az egyiknek saját nevei vannak a másik dolgaira. Ausztriát például csehül *Rakousko*-nak hívják, és Wien városát magyarul *Bécs*-nek, mert e kultúrák régóta szorosan együtt élnek. Ugyanakkor Tanzániát mindhárom említett kultúrában *Tanzániá*-nak hívják, és fővárosát, Dar es-Salaamot sem illetik valami különös „házi használatú” névvel: nyilván azért, mert nem is tudtak róla, nem alakulhatott ki rá hagyományos név. A hagyományos névhez nem kellett a földrajzi közelség: megtette a kulturális közelség is, gondoljunk csak a magyarban a *Jeruzsálem* vagy az *Egyiptom* névre – ezek a Biblia révén voltak ismerősek, ha tetszik, a Biblia lapjain lettek szomszédosak a magyar kultúrával, ezért van hagyományos nevük (ugyebár: *Jeruzsálem* zs-vel, *Egyiptom* gy-vel és o-val).

A külső szemlélő néha furcsálkodva nézi az ilyen hagyományos neveket. Németországot például a szomszédai – és sok van neki! – a legkülönfélébb hagyományos neveken emlegetik: franciául *Allemagne*, olaszul *Germania*, magyarul *Németország*, finnül *Saksa* – miközben németül *Deutschland*. Könnyű arra a következtetésre jutni, hogy ezek nem lehetnek mind helyesek, hiszen logikus, hogy ami egy dolog, annak egy és ugyanaz legyen a neve mindenütt – valahogy úgy, mint a pénzegységek neve, amit a bankszakmában egységes hárombetűs kóddal rövidítenek, pl. a magyar forintot HUF, az amerikai dollárt USD betűkkel, és így elkerülük a félreértés veszélyét, ami valós, hiszen az olaszok például az angol fontot is úgy hívják: *lira*, mint a saját pénzegységüket, pedig nem mindegy, melyikben számolunk.

Nos, ha a bankszakmában ez szükséges is, a mindennapi életben aligha fenyegetnek ilyen félreértések. Münchent olaszul *Monaco*-nak hívják, ugyanúgy, mint a Riviérán fekvő hercegséget, de egészen jól elvannak ezzel – legföljebb hozzáteszik: *di Baviera*, azaz ‘a bajorországi’. Manapság sokan a hagyományos nevek helyett valamilyen – úgymond – „helyes”, vagy „autentikus” neveket akarnak használni. Pedig kár eltérni azt a hagyományos szálát, amely e nevekben él, és valami jólinformáltsággal helyettesíteni. Ha Kína fővárosát az európai kultúra – nyilván tévedések és félrehallások nyomán – *Peking*-nek nevezi, én ebben a hagyomány szép megnyilvánulását látom, és nem akarom *Beidzsing*-re változtatni – még akkor se, ha a kínaiak így mondják. A helybeliek precíz utánzása azonban kétélű dolog, egyben azt is jelzi, hogy a jövevény vagy a látogató még sosem hallott az illető kultúráról, tiszta lappal fordul felé. Ez viszont nem biztos, hogy hízelgő – én jobb szeretek régóta ismert kultúra lenni. Nem örülök, ha a magyar főváros nevét nagy igyekezettel *Budapescht*-nek mondják a külföldiek: számomra a *Budapeszt* ejtés egy európai várost idéz, melynek van köz-európai neve, *sz-szel*, sőt angolul *Bjúdöpeszt* – és amelyet a helybeliek éppen *Budapescht*-nek ejtenek.

Nyelvi szabadságjogok

A szlovák nyelvtörvénnyel kapcsolatban most, a 90-es évek végén sok szó esik a nyelvi szabadságjogokról. Az emberek általában természetesnek veszik, hogy mindenkinek joga van az anyanyelvét használni, legfeljebb azt vitatják néha, hogy vajon mindig, minden helyzetben joga van-e ehhez. Ha például Magyarországon népsza-

vazást rendeznek, nem nyomtatják ki a kérdőívet minden olyan nyelven, ami valamelyik magyar állampolgárnak az anyanyelve. Pedig ha szigorúan vennénk, hogy minden helyzetben mindenkinek joga van az anyanyelvét használni, akkor például minden perzsa anyanyelvű magyar állampolgárnak (és biztos van ilyen) perzsa nyelven kellene feltenni a népszavazással eldöntendő kérdést, de legalábbis így kellene eljárni az elismert magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatban.

A többségi nyelveket csak kivételes esetekben szokták védeni a kisebbségek nyelveitől. Például egy nagy birodalomnak, mint amilyen a Római Birodalom vagy a Szovjetunió volt, elemi érdeke, hogy a központi közigazgatás működésének érdekében valamilyen szinten mindenütt kötelezővé tegye a birodalmi nyelv használatát vagy legalábbis az ismeretét. Persze Szlovákiában nem lehet ilyen okokról beszélni, és a szlovák nyelvet amúgy is minden szlovák állampolgár beszéli, a magyarok is. Ezért is olyan érthetetlen az új szlovák törvény.

De hagyjuk most a kisebbségi nyelvi jogok ingoványos kérdéseit. A nyelvi szabadságjogok kérdése a többség esetében is felmerül. Például a szlovák nyelvtörvényben is van olyan utalás, hogy a szlovák nyelvnek az irodalmi, „akadémiai” változata (amelyet tudatos egységesítő munkával hoztak létre) a hivatalosan elfogadott változat. Európában még Franciaország hozott hasonló törvényt, amely a hivatalos változatot „védi” a nem standard változatoktól. Például korlátozza az idegen szavak használatát, legalábbis az állami szektorban (és a médiákban). A francia törvény korábbi változatáról, amely általában tiltotta volna az idegen szavak használatát, az Alkotmánybíróság megállapította, hogy alapvető emberi jogokat sért. Tehát a szabad nyelvhasználat ebben az értelemben is emberi jog.

A magyar parlamentben is hangzottak el olyan javaslatok a legutóbbi időkben, hogy a magyar nyelv „akadémiai” helyesírását és nyelvtanát törvénybe kellene iktatni. Jelenleg ugyanis sem a helyesírásnak, sem a nyelvtannak nincs jogforrás-értéke. A legjobb indulattal is legfeljebb „szabványnak” lehet őket tekinteni, de hivatalosan még annak sem: a Szabványügyi Hivatal nem ütötte rájuk a pecsétet. Szerintem így van ez jól. Szerintem a „szabályostól” eltérő helyesírással írni szintén alapvető emberi jog, legalább annyira, mint, mondjuk, selypíteni, raccsolni vagy hadarni. A „szabályostól” eltérő nyelvtani szerkezetek használatának tiltása pedig a kisebbségi jogokat sértené, mert hiszen egyes tájnyelvi változatokat törvényen kívül helyezne.

A többségi nyelv „védelmezésének” az említett birodalmi célokon kívül még egy oka lehet: a kisebbségi érzés. Nyilvánvaló, hogy a francia társadalom nehezen tudja feldolgozni, hogy az ipar és a kommunikációs technológia világelsői közül a többedik helyre szorult vissza, mert a számítógépes forradalom nem Franciaországból, hanem az USA-ból indult el. A legtöbb számítógépes kifejezés ezért szerte a világon angol nyelven, idegen szóként honosodott meg. Ez ellen a francia közvélemény kezdettől fogva hadakozott, és ez nagy mértékben hozzájárult a francia nyelvtörvény megszületéséhez. Ezt a történetet a szómágia egy érdekes esetének tekinthetjük: Ha valamire a saját szavainkat használjuk, akkor az egy kicsit a sajátunk lesz, még ha valójában külföldről importáltuk is.

Szerintem nincs a magyar társadalomnak szüksége arra, hogy a magyar nyelvet ilyen módon törvény védje. Nem lenne benne köszönet. Mondvacsinált indokokkal lehetne írókat, újságokat zaklatni olyan dolgokért, amiknek semmiféle kára nincs.

Egy kicsit olyan lenne, mintha bizonyos betűtípusok használatát akarnák megtiltani a nyomdákban. Azonkívül sértené a nyelvi kisebbségeket, ebbe a tájnyelvi változatokat beszélőket is beleértve. Már azt is nagyon helytelennek tartom, hogy a tévében és rádióban kerüljenek a tájnyelvet használó bemondók, műsorvezetők alkalmazásához. Végül nevelésnek tartom a kisebbségi érzés mágikus eszközökkel való kompenzálását is, főleg, ha törvények formáját ölti.

Latin és cirill írás a Szovjetunióban

A korai szovjet kommunizmus – még ha joggal ítéljük is összességében elhibázott, sőt szégyenletes korszaknak – tartalmazott egy lelkes modernizációs elemet. Sokan sürgették az Európához, a művelt Nyugathoz való felzárkózást. Ennek egy korai példája volt a naptárreform: a győztes bolsevikok a hagyományos orthodox Julián-naptárat (melyhez addig az egyház ragaszkodott) felcserélték a Nyugaton használatos Gergely-naptárra. (Innen az októberi forradalom és a november 7-ei évforduló közti különbség).

Hasonlóképpen felmerült, hogy át kellene állni a latin betűs írás használatára. Magánál az orosz nyelvénél (és a vele közeli rokon ukránánál és belorusznál) ez persze nehéz és hosszú munkát igényelt volna, hiszen hatalmas mennyiségű könyv és újság jelent meg, és az iskolázottság – ha nem is magas átlagszinten – eléggé elterjedt volt.

A frissen meghódított ázsiai köztársaságokban azonban kevesebb akadálya volt a gyakorlati megvalósításnak. Ezekben az országokban a lakosság anyanyelve a törökkel rokon kazah, üzbég, türkmén, kirgiz, vagy azeri nyelv volt, illetve Tadzsikisztánban a perzsa nyelv helyi változatát, a tadzsikot beszélték. Mivel ezek iszlám társadalmak voltak, az írástudás csak egy igen szűk művelt rétegre, a papokra és jogtudósokra korlátozódott, akik vagy arabul és perzsául írtak, és az arab nyelv betűit használták a kérdéses nyelvek lejegyzésére.

A kommunisták mindezen nyelvek számára a huszas években latin betűs ábécét alkottak, melyben az illető nyelv sajátos hangjait gondosan jelölték, mellékjeles betűkkel (ahogy a magyarban is tesszük, mondjuk, az *a* és *á* megkülönböztetésével). Ezt 1927-ben be is vezették. Céljuk kettős volt: egyrészt szellemi cél, azaz megtörténni a hagyományos egyház és uralkodó osztály műveltségi monopóliumát és ezáltal befolyást nyerni a tömegekre, másrészt racionálisan modernizálni és csatlakozni a művelt világhoz, mint a naptárreform esetében.

A régi írástudókat likvidálták, és kineveltek egy új értelmiséget, akik az új iskolákban a latin betűs írást tanították. (Megjegyzendő, hogy ezt valóban könnyebb megtanulni, mint az arab ábécé erőltetett használatát ezekre a nem arab nyelvekre.)

Sajnos, a közben kiteljesedő sztálini rendszer erre már nem volt vevő. 1940-ben a latin betűs írást betiltották, és megalkották mindezen nyelvek cirill betűs ábécéjét. A latin betűn nevelkedett értelmiségieket likvidálták vagy „átnevelték”: emlékezni se volt szabad, hogy latin betű valaha is létezett. Az emberek pedig titokban elkezdték az arab betűket tanulni.

Civilizált és literátus

Hajlamosak vagyunk arra, hogy a *civilizált* társadalom fogalmába beleértjük az írástudást is. Ez érthető, hiszen az utóbbi évszázadokban – sőt talán egy-két évezredben – minden civilizált társadalom egyben írástudó is volt: a keresztény, a zsidó, a mohamedán, az indiai, a kínai. Ha azonban a *civilizált* szót komoly tudományos értelmében vesszük, ahogy a történészek és a régészek, akkor már távolról sem ilyen egyszerű a dolog. A *civilizáció* ugyanis gyakorlatilag azonos a földműveléssel, vagyis minden földművelő társadalmat – legalábbis tudományos szóhasználattal – *civilizált*-nak kell neveznünk. Hiszen a földműveléssel együttjár a letelepült életmód, a hosszú távú tervezés, a munkamegosztás és valamilyen jogrend, hiszen a földtulajdont, a termés elosztását, az öröklést rendezni kell.

Mіндеz azonban nem járt szükségképpen együtt az írásbeliséggel: a felsorolt tevékenységek mind végezhetőek szóbeli megállapodások és utasítások alapján. Még a jogrend is lehet teljesen szóbeli, mert a közösség emlékezetén alapul. Ha más nem, a vének emlékeznek arra, hogy a legutóbbi hasonló esetről hogyan döntöttek, azaz milyen jogi normák szerint kell eljárni. Az ószövetségből is kiderül, hogy az akkori zsidóság is – amely már meglehetősen civilizált fokon állott – törvényeit többnyire szóban hozta, s csak lassan alakult ki a gyakorlat, hogy ezeket feljegyezték, írásban is rendszerezték. Ennek fényében volt olyan szokatlan és megrendítő, hogy Isten maga tíz törvényét Mózesrel kőtáblába vésette. Ezek értelmezését, a – mai szóhasználattal élve – végrehajtási utasításokat azonban a közösség előljárói már szóban alkották meg és örökítették tovább.

De még amikor meg is jelenik az írásbeliség, nagyon sokáig kevesek birtokában marad. Külön mesterség volt írónak lenni. A legtöbb kultúrában külön csoportot tartottak az iratok készítésére, gondozására, értelmezésére, akiket a fizikai munka és a katonáskodás alól mentesítettek: őket általában papoknak nevezték, mert ugyanők végezték a közösség istentiszteletein is a szolgálatot, és ők tartották fenn – gyakran misztikus módon – a kapcsolatot az istennel.

De még ezután is, nagyon sokáig, igen kevés ember tud írni-olvasni minden társadalomban. A reneszánsz és a reformáció körül robban szét e tudás és terjed ki lassan az egész társadalomra, legalábbis Észak- és Nyugat-Európában, hogy lassabban vagy gyorsabban elterjedjen a világ más részein is. Az általános írásbeliséggel jellemzett civilizáció – melyet „literátus” civilizációnak nevezünk – nyelvészeti szempontból tehát késői, sajátos kulturális képződmény, mely a legkevésbé sem jellemző az emberi társadalmakra általában. A nyelvész – bár örömmel felhasználja az írásos dokumentumokat, különösen, ha más már nem áll rendelkezésére – elsősorban a beszédet, az élő nyelvet vizsgálja és írja le.

Helyesírás

A helyesírás a mai iskolai nyelvtani tananyag nagy részét teszi ki, és nagy nehézséget okoz a tanulóknak. Pedig Simonyi Zsigmond *A magyar nyelvben* (2. kiadás, 1905) ezt írja: „A helyesírás a nyelvtannak nem igen jelentékeny függeléke; hisz a nőknek is semmit könnyebben meg nem bocsátunk, mint a sok bájos, kedves ortografiai

hibát” – indokolja Simonyi, idézve Tóth Kálmán költeményét. Indokolt-e akkor, hogy az iskolában olyan sokat kell vele foglalkoznunk?

Nem akarom vitatni a helyesírás jelentőségét. A könyvek és újságok olvashatóságának számomra is fontos tartozéka, hogy jó-e a helyesírásuk. Mégpedig azért, mert a rossz helyesírású nyomtatvány ugyanolyan rosszul használható, mint a be nem olajozott kerékpár. A jó helyesírású újságot gyorsabban, gördülékenyebben olvasom, mert a hibásan írt vagy rosszul elválasztott szavaknál önkéntelenül megállok, még ha nem is mindig okoznak megértési nehézséget.

Tény, hogy minden iskolázott embernek képesnek kell lennie jól olvasható szöveget írni. Nem hiszem tehát, hogy csak a nyomdászoknak kellene megtanulniuk a helyesírást. De Simonyi szellemében úgy gondolom, hogy az iskolai nyelvtan-anyagban a jelentőségénél nagyobb súllyal szerepel. Lehet, hogy a finomabb részleteket valóban a nyomdásztanulóknak kellene tartogatni, és a felszabaduló időt különböző nyelvészeti érdekességekre lehetne szánni.

A helyesírást három egymásnak ellentmondó alapelvnek köszönhetjük, elsősorban ezeket kell a tanulókkal is megértetni, persze sok-sok példával.

Az első és legfontosabb, hogy az írásmód a hangzást tükrözi bizonyos megálapodások alapján. Elsősorban úgy, hogy betűk és betűkombinációk rendszeresen beszédhangoknak felelnek meg, de úgy is, hogy írásjelekkel jelöljük a mondatban a hanghordozást, intonációt. És úgy is, hogy az egy hangsúllyal mondott szavak közé nem írunk szünetet (egybeírjuk őket).

A hangzás szerinti írásnak ellentmond a hagyományőrzés: csak a hagyomány az oka, hogy ugyanazt a *j* hangot kétféleképpen írjuk (*ly*-nal és *j*-vel). Annak is, hogy a *hogy* elé akkor is vesszőt teszünk, ha előtte nem emelkedik a beszéd hangmagassága, mint ezekben: *azt mondta, hogy elmegy, nem akartam, hogy visszajöjjön*. A formailag felszólító mondatokat is sokszor nem felszólító hanghordozással ejtjük, ilyenkor furcsa, hogy felkiáltójelet kell utánuk tennünk, például iskolai feladatokban: *Számítsd ki a kör területét!*

Szintén ellentmond a hangzás szerinti írásnak az elemző írásmód: *s*-sel írjuk azt, hogy *mosd meg*, holott *moszd meg*-nek vagy *mozs meg*-nek ejtjük. Ennek nem pusztán hagyományőrzés az oka. A megértést megkönnyíti, ha az írásképből könnyebben kibogozható, hogy milyen szó alakja szerepel benne. Ha *s*-sel írjuk azt, hogy *mosd meg*, akkor talán gyorsabban felismerjük, hogy a *mos* ige szerepel benne. Ugyanezért írjuk sokszor külön az olyan szavakat is, amelyeket amúgy egy hangsúllyal mondunk: három szóba írjuk azt, hogy *meg akarom nézni*, holott ilyenkor az *akarom* mindig hangsúlytalan. Ha különírjuk, jobban látszik a kifejezés szerkezete: abban, hogy *meg akarom nézni*, a *meg* nem az *akar*-hoz tartozik, hanem a *nézni*-hez (a *megnéz* ige van benne).

Nem csoda, hogy a helyesírás legnehezebb részei éppen a felsoroltak: a hagyományőrző írásképek és az elemző írás szabályai. Nehéz megmondani, hogy pontosan mikor érdemes megőrizni a hagyományos írásmódot, és hogy mikor érdemes elemző írásmódot használni. Csak önkényesen lehet a szabályokat felállítani.

Van még egy nagyon fontos mondandóm, bár korábban egyszer már elmondtam: a helyesírási szabályzat, amelyet az Akadémia kiad, nem törvény! Legfeljebb szabványnak tekinthetjük, de szabványnak is csak annyiban, amennyiben egyes könyvki-

adók, újságok ezt kérik számon a szerzőiktől, és az iskolákban is ezt tanítják. Senki másra nem kényszeríthetjük rá az akadémiai helyesírást! Magunkra nézve sem kell kötelezőnek tartanunk, ha nem szabványos szöveget kell írunk.

Sokszor egyenesen jobb, ha kicsit eltérünk az előírásoktól. Ilyen az az eset, amikor felolvasandó szöveget írunk. Mivel az a célunk, hogy a felolvasó ne akadozzon és ne térjen vakvágányra olvasás közben, nem árt a tulajdonneveket, országok, városok nevét nagybetűvel írni, akkor is, ha a szabályzat ezt tiltja. Például: *az első Lett kormány, az elnök Ír vagy Görög*. Vagy például nem árt, ha ilyenkor kötőjellel írjuk a hosszabb összetett szavakat, akkor is, ha ezt nem írja elő szabály, vagy ha a szabály szerint két szóba kellene írunk őket. A felolvasót emlékeztethetjük így, hogy az összetett szó tagjai nem kapnak külön hangsúlyt. Így elkerülhetjük, hogy a *tizenkét emeletes ház*-féle kifejezéseket értelemzavaró módon olvassák fel.

Simonyi a nyelvművelésről

A nyelvművelés és a nyelvhelyesség kérdése nagyon sok embert foglalkoztat. Ezért biztos, hogy többször is szó lesz még róla. Ma Simonyi Zsigmondot szeretném ebben az ügyben idézni. Teljes mértékben egyetértek vele, amikor *A magyar nyelv* című könyvében (2. kiad., 1905) ezt írja: „Csakis a *nyelvszokás* döntheti el, mi helyes és mi helytelen.” Előzőleg kimutatja, hogy a *nyelvszokás* mind a logikának, mind a szépérzéknek ellentmondhat. *A hegyek tetejük* logikusabb lenne, mint *a hegyek teteje*. Logikátlan az is, hogy *rabul a börtönbe vetették őket*, mégis így mondjuk, nem pedig úgy, hogy *rabokul a börtönbe vetették őket*. Tehát sokszor a logikátlan a helyes. Egy régi nyelvtaníró szerint az *örömek* „szebb”, mint az *örömök*, ma viszont éppen fordítva mondjuk: ma tehát a „csúnyább” alak a helyes. Azt pedig, hogy *örököl*, régen sem mondták olyan „szépen”, hogy *örökel*.

Simonyi így fogalmaz: „Általános szempontból csak az helytelen, csak az magyartalan, amit a romlatlan nyelvérzékű magyar nép sehol se használ, ellenben helyes, ami a népnél akár milyen csekély területen szokásban van.” Talán mondanom sem kell, hogy a túlbuzgó magyar nyelvművelők sokszor fittyet hánynak Simonyi tanításának. Példaképpen idézhetjük a híres „suksükölést”, amit a magyar nép tekintélyes része gyakorol, a nyelvművelők mégis haragszanak rá. Vagy nem is olyan régen nagy hadjárat folyt a *be van vonva csokoládéval* típusú állítmányok ellen, holott éppenséggel a magyarok többségének ez a természetes. Az én nyelvérzékemet sérti az ún. „tötözés”, például: *Ez a keksz csokoládéval bevont*. Nem hiszem, hogy a magyarságnak akár csak egy csekély része is így beszélne. De ha mégis így lenne, vagy ha nemsokára így lesz, kénytelen leszek elfogadni, hogy ez így helyes. Addig is úgy gondolom, hogy a helyes kifejezés: *Ez a keksz csokoládéval van bevonva*. Ez semmivel se rosszabb, mint hogy *Ezt a kekszet csokoládéval vonták be*, de mást jelent. Az első általában természetesebb, ha csak a kekszről akarunk beszélni, a keksz gyártási folyamatáról pedig nem. Az utóbbit akkor használjuk, ha valami jelentősége lehet annak, hogy ki és mikor vonta be a kekszet csokoládéval.

A nyelvhelyességet rendszeresen összetévesztik a jó stílusréteggel, és ezzel nagyon félrevezetik az embereket. Például a **töltelékszavak** sűrűsége stílusrétegenként változik, és ha valakinek jó a stílusérzéke, akkor a helyzettől függően változó módon

használja őket. Ha a töltelékszavak használatát helytelenítjük, akkor egyfajta stílust akarunk a többi fölé helyezni. Simonyi is éles határt húz a nyelvhelyesség és a jó stílus közé. Stílusbeli kérdésekben tényleg fontosak a logika törvényei, de a nyelvhelyességhez semmi közük. A szépségről pedig így ír: „A kifejezés legyen stílszerű, legyen a helyzethez, a hangulathoz illő: a költői képet ne zavarja prózai elem, az emelkedett hangulatot ne sértse póriás vagy tréfás szó. Azonban e határokon belül azt tapasztaljuk, hogy a nyelvet éppen nem vezeti a szép iránti érzék, s még kevésbé a szépségre való törekvés.” Igazat adhatunk Simonyinak abban is, hogy a jó stílust elsősorban az egységesség jellemzi. Ha tehát a „süksükölés” nem helytelen, akkor legfeljebb stilisztikai okokból ítéelhetjük el, ha olyan környezetben használják, ahova nem illik.

A másik félrevezető fogalomzavar a *helyes* és az *eredeti* összekeverése: „Van, aki mai nyelvünket mindenáron a régi nyelv szokás szemüvegével ítéli meg, s ahol a kettő ellenkezik, a réginek adja a döntő szavazatot” – írja Simonyi. Ha ezeknek igazuk lenne, *láttak bennünket, benneteket* helyett csak a *láttak minket, titeket* lenne helyes, sőt, a *láttak bennünk, bennetek* az „igazi” 16. századi kifejezések. És helyesek lennének ezek az eredeti alakok: *tőlünkől jobb, tőledtől megválva, véletekkel össze, velemmel együtt, náladon kívül*.

Anglia beszéde

Köztudomású, hogy a szigetország viszonylag kis mérete ellenére az itt beszélt angol nyelv bámulatos tagoltságot mutat: rengetegféle tájszólása, nyelvjárása, területi nyelvváltozata van. Ha máshonnan nem, George Bernard Shaw (1856–1950) *Pygmalion*jából tudjuk, hogy szinte háztömbönként más a kiejtés (persze a tudós Higgins professzor mindeme árnyalatokat könnyedén felismeri). Évszázadokon át panaszkodtak a nyelvművelők, hogy az emberek hányféleképp beszélnek.

A nagy egységesítő hullám a Viktória-korban, a modern Anglia megszületésekor indult el: az úri osztályok fiai által látogatott fizetős bentlakásos iskolák, az úgynevezett „public schoolok” feladatuknak tekintették, hogy az érettségiig a gyerekek beszédéből – úgymond – kipucolják a helyi jellegzetességeket, és egy általános művelt „úri” angollal helyettesítsék. Ez az úri angol a közép-dél-angliai nyelvjáráson alapszik, de nem köthető egy helyhez sem – még leginkább talán Oxfordhoz és Cambridge-hez, melyek tekintélyes egyetemük révén zsinórmértékül szolgálhattak.

Az 1920-as években az induló BBC – érthetően – ezt a kiejtést tette a magáévá, s ezzel mintegy hivatalos rangra emelte. A közember ma is *BBC English* vagy *Public School English*-ként emlegeti. Középpolgári vagy magasabb szinten csak ezt volt szabad használni, így beszélt az orvos, a pap, a katonatiszt. Még az ötvenes években is azon igyekezett mindenki, aki följebb akart jutni a társadalmi ranglétrán, hogy elsajátítsa a BBC English-t.

Ennek azonban vége. A rádióban, tévében zavarbaejtően sokféle tájszólást hallunk, és nem csak a meginterjúvolt kamionsofőr vagy a derék szántóvető szájából, hanem éppen diplomás emberektől, a miniszterig bezárólag, akik büszkén használják otthonról hozott angolságukat. A mostani középgeneráció a hatvanas években járt iskolába, amikor itt is baloldali szelek fújtak, megnyíltak az iskolák és egyetemek a

legszelebb néprétegek előtt, és az új értelmiség elvből nem volt hajlandó megtanulni a BBC színtelen-szagtalan nyelvét. Megismerkedtem egy középkorú emberrel, aki biokémiát tanít az oxfordi egyetemen. Olyan zamatos londoni „cockney-t” beszél, hogy Doolittle papa megirigyelhetné. Finoman szóba hoztam, hogy másképp beszél, mint a kollégái. „Hát persze – mondta büszkén –, munkáscsaládból származom!”

Varázserő

Közhely, hogy a kimondott szónak varázsereje van. A világ sok részén a szó szoros értelmében is mágikus jelentőséget tulajdonítanak neki: Bizonyos szavakat nem szabad kimondani (tabu), vagy éppen az hoz szerencsétlenséget, ha egy bizonyos helyzetben nem mondunk ki valamit. Az újszülötteknek fedőneveket adnak, az igazit nem szabad használni, és így tovább. Persze nem valószínű, hogy a természeti erőkre szavakkal hatni lehessen. De hogy az emberek tudnak egymásra hatni azzal, amit mondanak, az nem kétséges. Lehet ezt varázserőnek nevezni? Igen, amíg nem értjük, hogy hogyan is hatnak a szavak az emberekre, márpedig nem nagyon értjük.

Egy dolog bizonyos. Míg szinte teljesen urai vagyunk annak, hogy mit mondunk ki, szinte semmi tudatos ellenőrzésünk nincs afölött, hogy mi jut eszünkbe arról, amit hallunk, sőt, afölött sem, hogy a saját gondolataink milyen megfogalmazásban jutnak az eszünkbe. Az embernek ez a kiszolgáltatottsága áll a szavak varázserejének hátterében. Az érveken, a rábeszélésen kívül ezt is kihasználjuk, amikor szavakkal hatunk embertársainkra.

A jóindulatú vagy legalábbis jó szándékú ráhatásra példa a lelki terápia, aminek a gyógyszeres kezelésen, a munkával és mozgással való gyógyításon kívül a beszéd a legfontosabb eszköze. Aztán persze általában az irodalmat is ide sorolhatjuk, az is a szavak varázserejének jóindulatú használata. Tudjuk, hogy a gyógyító és az irodalmi tevékenységben is nagyon sok múlik a megfogalmazáson, sokszor több, mint a „mondanivalón”. De a nyelvészet még a közelébe sem került annak, hogy pontosabban is megfogalmazza ennek a törvényszerűségeit.

De a szavaknak való kiszolgáltatottságunk persze rengeteg kellemetlen következménnyel is jár. Védtelenné tesz azokkal szemben, akik valamilyen agresszív célra használják. Ha egy reklámban óriási vagyont vagy kellemes érzést említenek, ezek mindenképpen felidéznek ezeket a dolgokat, akár akarjuk, akár nem, ugyanúgy vagy még inkább, mint amikor képen mutatják nekünk. Ha valaki obszcén, pornográf stílusban beszél hozzánk, akkor bármit gondolunk az illetőről, felidéződik bennünk mindaz, amit mond. (Viszont az obszcénitást meg kell különböztetnünk a káromkodástól, ha mégoly durva is az; erre egyszer még visszatérek.)

A politikusok is gyakran élnek a szómágia eszközével. A politikai nyilatkozatok megfogalmazásánál az egyik legfontosabb szempont, hogy milyen asszociációkat keltenek majd azok a kifejezések, amiket a sajtó gyakran fog belőlük idézni. A jelzőgyártás az egyik legfontosabb politikai tevékenység. Sok múlik azon, hogy milyen szóval jelölünk meg egy-egy politikai szándékot, és versengés folyik a legjobb hangzású szavak kisajátításáért. Nálunk például nemrég a *nemzeti* meg a *demokratikus* szavakat próbálták kisajátítani, újabban pedig a *polgári* szót.

A kisajátítást rendszeresen követi a **kiüresedés**. Ez a reklámokban használt szavakra, az obszcenitásokra és a politikai jelszavakra egyaránt igaz. A *nyeremény-özön* szó a reklámban addig izgalmas, amíg valóban a nyeremény jut róla eszünkbe, nem pedig az a bizonyos szerencsejáték. Az USA-ban a négerek megjelölésére már ki tudja, hányadik kifejezést nyűvik el. A *Nigger*-t felváltotta a *Negro*, aztán jött a *Black*, most éppen az *African American*-nél tartanak. A pótnevek először „politikailag korrektnek”, vagyis finomabbnak hatottak, aztán csak finomkodónak, végül pedig teljesen közömbösnek, ami abban a társadalomban egyenértékű a becsmélővel. Ebből az látszik, hogy a szó varázserejének csak a megszokás vethet véget. De a nyelv pont arra jó, hogy mindig lehessen újítani, újabb varázserejű kifejezéseket találni.

Titkos és rituális nyelvek

A mi kultúránkban szinte ismeretlen a **titkos és rituális nyelvek** fogalma. A kívülálló számára nehezen érthető beszédmodok közül nálunk csak a **zsargon** és az **argó** ismert. A zsargon amolyan szakmai „tolvajnyelv”, ami nincs titkosnak szánva, sokszor mégis érthetetlen a kívülálló számára. Az argó pedig valóságos tolvajnyelv, az alvilág nyelve. A zsargonnak és az argónak is lehet titkos jellege. Egyes szakmai körök (például az orvosok) sokszor szándékosan beszélnek a kívülálló (például a betegek) számára érthetetlenül, például amikor a *haldokló* helyett *moribundus*-t mondanak, mintha az javítana valamit a helyzeten. A tolvajnyelvben is vannak nyilván titkosnak szánt megnevezések.

A Föld különböző pontjain vannak igazi titkos nyelvek is. Például a közép- ausztráliai warlpiri nyelv beszélőinek van egy titkos nyelve. Ebben a törzsben a fiúk 13 éves koruk körül, nem sokkal körülmetélésük után beavatási szertartáson vesznek részt. A férfitársadalomba való bevezetésüknek az az egyik része, hogy megtaníttatnak nekik egy titkos nyelvet, amelyet kizárólag a beavatási szertartáson használnak. Ezt a nyelvet szigorúan titokban kell tartaniuk, a gyerekek és a nők nem ismerhetik meg. Ennek a titkos nyelvnek a lényege, hogy minden szónak az ellenkezőjét kell használni. Ahelyett, hogy ‘Itt állok’, azt kell mondani, hogy ‘Ott ülsz’. A növények, állatok, tárgyak nevei között is sajátos rendszer szerint vannak ellentétpárok ebben a titkos nyelvben. A sas ellenkezője a sólyom, stb. A ‘nővér’ ellenkezője nem a ‘fivér’, hanem a ‘húg’. Az ellentétpárok igen bonyolult rendszert alkotnak. A leírások szerint a bennszülött férfiak mégis igen gyorsan és folyékonyan képesek ezen a nyelven beszélni.

Nálunk sem ismeretlen jelenség, hogy a vallásos ceremóniakon idegen nyelveket használnak. Sok helyen így van ez, ahol a szent szövegek idegen nyelvűek. Ezek lefordítása mindig kényes kérdés. A nyugati keresztény felekezetek eredetileg csak a latint használták. A zsidóknál ma is a héber a szertartások nyelve.

De van a rituális vagyis ritusokhoz, tabukhoz kapcsolódó nyelveknek egy másik csoportja, amiket csak bizonyos fajta rokonok használnak egymással. Érdekes módon az a leggyakoribb, hogy a férfiaknak az anyósukkal, illetve az anyósuk jelenlétében különleges nyelvet kell használniuk. Ezért az egész csoportot sokszor **anyósnyelveknek** nevezik. Az ausztráliai dyirbal nyelvben például a férjnek azonnal át kell térnie az anyósnyelvre, ha az anyósa hallótávolságba kerül. A dyirbal anyósnyelv

nyelvtana és kiejtése hasonlít a dyirbaléhoz, de szókincse teljesen más, egyetlen szavuk sem egyezik. Az anyósnyelvben alig negyedannyi szó van, mint a mindennapi dyirbalban, például bizonyos bogarak lárváit csak bonyolult leírással lehet benne megkülönböztetni. A hétköznapi dyirbalban viszont éppenhogy összefoglaló neve nincs a lárváknak. Egy másik ausztráliai bennszülött nyelvben csak az „anyósnyelven” szabad sógorokkal és az apóssal beszélgetni. Nem tudjuk, hogy ott az anyóssal milyen nyelven lehetne beszélni, mert a törzs tagjai egyáltalán nem beszélhetnek az anyósukkal.

Végül itt kell megemlítenünk, hogy bizonyos nyelvekben sajátos módon különbözik a nők és a férfiak által használt nyelv. Például a koasati nyelvben (ez amerikai indián nyelv, amelyet kihalásáig Louisiana államban beszéltek) más-más igeragozást használtak a nők és a férfiak. Sok nyelvben nem nyelvtani, csak stílusbeli különbségek vannak a férfi és a női változat között. Például a dél-amerikai spanyolban a nők sokkal több kicsinyítő képzőt használnak, mint a férfiak, a franciában pedig van egy sajátosan női kiejtése az *oui* ('igen') szónak: kilégzés helyett befelé kell szívni a levegőt.

A mi társadalmunkban ismeretlenek a rituális nyelvek. Nálunk **udvariasságnak** nevezik azt, amikor bizonyos helyzetekben rituális okokból különleges stílusban kell beszélni (például nőkkel, idősebbekkel, főnökökkel).

Láthatjuk, hogy rengeteg átmenet lehetséges. Vannak teljesen önálló (titkos vagy nyilvános) rituális nyelvek, néhány sajátos nyelvtani vonással rendelkezők és egyszerű stílusbeli különbségek. És hasonlóképpen, folyamatos az átmenet a szinte érthetetlen, tabuszerű nyelvhasználati szabályok és az udvariasság között.

Közvetett beszéd

A magyar törvények szerint egy rágalom híresztelése is rágalmazásnak minősül. De vajon mit nevezhetünk híresztelésnek? Egy magyar bíróság nemrég elmarasztalt egy vidéki újságot, mert az idézett egy politikust, aki egy sajtótájékoztatón rágalmazott egy másik politikust. A döntést azzal igazolták, hogy az újság a tudósítással megvalósította a rágalom híresztelését, annak ellenére, hogy a rágalom eleve a nyilvánosság előtt hangzott el, és hogy az újság nyilvánvalóvá tette, hogy idézetet közöl.

Azért elgondolkoztató ez az eset, mert ezek szerint a magyar törvényeket úgy is lehet értelmezni, hogy azok egyes esetekben nemcsak hogy megengedik, de egyenesen kötelezővé teszik a cenzúrát. De vajon nyelvészeti szempontból tényleg értelmezhető így a törvény? Vajon mit jelenthet, milyen nyelvi cselekedetekre utalhat a *rágalom híresztelése* kifejezés?

A nyelvészek **közvetett beszédnek** nevezik azt, amikor valaki arról számol be, hogy valaki más mit mondott. A hétköznapi nyelvben a *híresztelés* nem közvetett beszédre utal, hanem arra, amikor valaki a saját meggyőződéséért ad tovább egy hírt (vagy akár egy rágalmat), akár megjelöli a hír forrását, akár nem. Az említett bírósági ítélet éppen azért okozott megütközést, mert a szokásostól nagyon eltérően értelmezte a *híresztelés* szót. Nem tudom, mennyire általános az ilyen ítélkezés; szerintem nyilvánvaló, hogy a bíróságnak – akár nyelvész szakértő segítségével – mindig meg kellene vizsgálnia, hogy az idézett szöveget mennyire a saját vélemény-

nyeként közli az újság. Hiszen ha nem így tenne, akkor egyes véleményeknek a pusztá megemlézése is büntethető lenne.

Persze nem mindig lenne könnyű a bíróság dolga. Egy újság is többféleképpen jelezheti, hogy csak tudósít egy véleményről. Például megteheti, hogy a szerző aláírásával közli az írást. Az is előfordul, hogy külön rovatba, például az „olvasói levelek” rovatába helyezi, és ezzel (vagy külön széljegyzetben) egyértelművé teszi, hogy nem azonosul az ott közöltek tartalmával. (Ezt ugyan mindig különösnek találtam, mert azt sugallja, hogy viszont minden mással, ami az újságban megjelenik, azonosul a szerkesztőség.)

A legkényesebb közvetett közlés az, amikor egy aláírt vagy alá sem írt szövegen belül a forrás megjelölésével szerepel egy vélemény. Például: *X.Y. azt mondta, hogy Z.-t megvesztegették.* Vagy *X.Y. úgy nyilatkozott, hogy Z.-t megvesztegették.* Ezek egyértelműen jelzik, hogy a tudósító személy nem foglal állást az idézett kijelentés igazságával kapcsolatban, vagyis abban, hogy Z.-t valóban megvesztegették-e.

Sok múlik azonban azon, hogy milyen mondást jelentő igét használunk ilyen esetekben. A fenti szerkezetek (*azt mondta, úgy nyilatkozott*) semlegesek abban a tekintetben, hogy a tudósító hitelt ad-e az idézett kijelentésnek. Ha viszont ezt írja: *X.Y. leleplezte, hogy Z.-t megvesztegették,* vagy *X.Y. elárulta, hogy Z.-t megvesztegették,* az arról tanúskodik, hogy az újságíró hitelt ad X.Y.-nak. Ha pedig azt írja, hogy *X.Y. azzal a képtelen állítással állt elő,* vagy hogy *X.Y. azt hazudta, hogy Z.-t megvesztegették,* akkor ezzel élesen elutasítja az idézett kijelentés igazságát. Végül vannak olyan mondást jelentő igék is, amelyek többértelműek lehetnek. Például az, hogy *kifejtette,* jelentheti azt is, hogy *azt mondta,* meg azt is, hogy *elmagyarázta.* Az utóbbi esetben a tudósító hitelt ad a továbbadott véleménynek.

De azért a legtöbb olyan szerkezet, ami a közvetett beszédet szolgálja, mégis csak semleges: *X.Y. szerint Z.-t megvesztegették;* *X.Y. azt nyilatkozta, állította stb., hogy Z.-t megvesztegették:* ezek mindegyike homályban hagyja, hogy mi a tudósító személy véleménye. És egyértelmű, hogy ha Z.-t nem vesztegették meg, akkor ezek a mondatok nem „híresztelik” a rágalmat, hanem csak tudósítanak arról, hogy X.Y. rágalmazott.

A törvényhozó vagy az ítélkező bíró talán a kétes, sokféleképpen érthető megfogalmazásoktól félt, amikor az egyszerűség kedvéért a *híresztelés* szót szélesen értelmezte, amit minden közvetett közlés megvalósíthat. Szerintem jobb lenne az ilyen szavakat szűkebben értelmezni, és kétség esetén szakértőhöz fordulni.

Leleményes reklámszövegek

Ahogy a reklámgrafikák és reklámfilmek elkészítéséhez grafikai és filmes szakértelem kell, a reklámszövegek, főleg pedig a reklámjelszavak (szlogenek) írása nyelvészeti és irodalmi szakértelmet kíván. A mai magyar reklámokból úgy ítélem, hogy ezt a szakértelmet még nem szokás megkövetelni.

Legalábbis erről tanúskodnak a bugyutábbnál bugyutább reklámszlogenek. A nemzetközi tapasztalat szerint a mi kultúránkban az a jelszó a „nyerő”, ami vicces, vagyis egy megszokott, sematikus fordulat eltorzításával utal arra, amit reklámoz. Az élvonalban tehát olyan jelszavak vannak, mint az angol Guinness sör jelszava:

Guinness as usual, ami a *business as usual* szólásmondás eltorzítása. Ez a szólás azt jelenti, hogy 'minden baj ellenére a dolgok mennek tovább a maguk rendes módján'. Maga a reklámszlogen szó szerint azt jelenti, hogy 'szokás szerint Guinness', de azzal az áthallással, hogy a Guinness sör miatt tudnak a dolgok mégis a maguk rendes útján menni. Ilyen színvonalú szlogent Magyarországon nemigen látni. Talán a *Kár lenne nélkülünk* indulhatna ebben a versenyben, de persze nem nyerne, mert egy kicsit mindenféleképpen sántít. Egyrészt, mert a szó szerinti értelemben sem túl szerencsés kifejezés. Valami olyasmit kellene jelentenie, hogy 'kár lenne nélkülünk próbálkozni', vagy 'kár lenne nélkülünk élni', de ezt sajnos nem jelenti. Másrészt az áthallásos jelentésében sem eléggé szerencsés, mert a *kár lenne* nem túl jó kifejezés arra, hogy 'kár esne', 'kár történe'. Mindennek a tetejébe a szlogen nem tartalmazza a reklámozni kívánt cég nevét, ami eleve hátrány.

Nem arról van szó, hogy csak a szóviccen alapuló reklámok lehetnek frappánsak. Csak éppen az ilyeneket lehet futószalagon gyártani, az egyéb jó reklámokhoz igazán eredeti ötletre van szükség, és ilyenből minden 50 évben jó, ha egy születik.

Csak a második vonalban indulhatnának azok a jelszavak, amik az eddigi példák-tól egy-egy fontos követelményben eltérnek. Például egy létező kifejezést torzíttanak el, de a kívánt áthallást mégsem valósítják meg, vagy pedig úgy, hogy az eredeti, eltorzított kifejezés nem valami érdekes jelentéssel rendelkező formula. Az első példa az olyan ostobaság, mint a *Kártya határok nélkül*, ami az *Orvosok határok nélkül* (és az ebből származó, szintén ostoba *Játék határok nélkül*) eltorzítása. De teljesen hiába van benne a *kártya* szó, ha az eredeti kifejezés jelentéséhez való viszony teljesen érdektelen. Vagy: *És utána az ízözön* – miféle áthallás lehetne itt? Az eredeti mondás (*Utánam a vízözön*) jelentése sehogy se hozható összefüggésbe azzal, amit a szöveg reklámozni akar. Most nem is mondok olyan példát, pedig ilyenekkel is lépten-nyomon találkozunk, ami egyszerűen valami híres irodalmi mű vagy film címének az eltorzítása, és általában semmi köze a reklámozott dologhoz. A másik eset, amikor az áthallás megvan, de az eredeti kifejezés nem elég érdekes. Ilyen például a *Jegeslegjobb*, amivel csak az a baj, hogy az eltorzított kifejezés, a *legeslegjobb*, nem csak hogy nem érdekes szókapcsolat, hanem egy kutya-közönséges magyar szó.

A „futottak még” kategóriában vannak a még nagyobb ostobaságok, amik teljesen humortalanok is, mert több ponton is megsértik az említett alapformulát. Persze nyelvileg ezek is tanulságosak, mert – ha csak nem arcpírítóan ötlettelenség – mindig valami nyelvi eszközt használnak ki. Például a határozott névelő indokolatlan használatán alapuló *AZ életbiztosító*, ami azt sugallja, hogy valami, amiből több szokott lenni, valójában csak egy van. Viszont kifejezetten idegesítő, hogy ezt a sémát legalább négy-öt különböző cég használja a szlogenjeiben. Ezek az ötletek „egyszer használatosak”: másodsorra már bugyuták.

Végül a sereghajtók. A *férfiasan tökéletes*-t, az *alpesi varázslat*-ot a *szereetet ízé*-t, az *észrevétlen biztonság*-ot legfeljebb azért jegyezzük meg, mert akkora hülyeségek. Kicsit olyanok, mint azok a tévéreklámok, amikről senki se tudja, hogy mit reklámoznak, mégis mindenki emlékszik rájuk, annyira jól alakítják saját paródiájukat. – *És ez tényleg kimossa? Tényleg csak ettől a mosószertől lett ilyen?* Néhány ehhez hasonló szinte szállóige lett, mert a hülyeség a humor végső, és mint tudjuk, kimeríthetetlen forrása.

Reklám és nyelvtan

A reklámszlogeneknek mindenképpen meglepőknek kell lenniük. Ha nincs meglepetés, akkor semmi esély, hogy a hallgató megjegyze a szöveget, márpedig a szlogennek az a lényege, hogy szövegről kell a terméknek eszünkbe jutnia. A meglepetés általában nyelvi jellegű, mert az igazi, nemcsak kifejezésbeli meglepetésnek negatív hatása lehetne. Ha egy reklámszlogen úgy kezdődne, hogy *Mi tönkretesszük a mosnivalóját*, annak nagyon ügyesen kellene folytatódnia, hogy ennek ellenére pozitív kicsengése legyen.

A nyelvi leleményeknek viszont megvan az a sajátosságuk, hogy nem lehet őket lefordítani. Esetleg lehet arra számítani, hogy bizonyos idegen szavakat sokan ismernek. Például *Wolf: Az első farkas, aki sütni tud*. Hogy a *Wolf* németül és angolul 'farkast' jelent, azt nagyon sokan tudják. Azért ez a szlogen nem valami nagy telitalálat, különösen, mert magyarul azt, hogy 'tud sütni', nem úgy mondják, hogy *sütni tud*, hanem úgy, hogy *tud sütni*. A német nyelvtan szabályai szerint a mellékmondatban mindig az utolsó helyen áll a ragozott ige, valószínűleg innen ered az ügyetlen magyar változat.

Persze lehet úgy is meglepetést okozni, hogy egy reklámszlogen egy picit, de éppen csak egy picit megszegi a nyelvtani szabályokat. Például elég meglepő a CNN televízió jelszava: *Mi a csudáért reklámozna, és hol máshol, mint a CNN-en?* Ebben a mondatban igen furcsa, hogy a két tagmondat, amiből össze van rakva, valahogy sehogy se jön össze. *Mi a csudáért reklámozna, mint a CNN-en?* – ez nem túl jó mondat. Ha úgy vesszük, hogy a második mondat önmagában értelmes – *Hol máshol reklámozna, mint a CNN-en?* –, akkor viszont az első fele lesz értelmetlen: *Mi a csudáért reklámozna?* A mondat több üzenet összesűritéséből keletkezett, végülis értelmetlen, mégis mindegyik üzenet tisztán kivehető, ha az ember nem gondol bele: *Mi a csudáért reklámozna máshol, mint a CNN-en? Miért reklámozna egyáltalán, ha nem a CNN-en? Hol máshol reklámozna, mint a CNN-en?*

A *sütni tud*-féle magyartalanságok persze nem ilyen leleményes megsértései a magyar nyelvtan szabályainak. Ezek egyszerű fordítói melléfogások. De olyan sok van belőlük, hogy az importált reklámok nyelve lassan sajátos nyelvi réteget kezd képviselni. Nem elítélőleg mondom ezt. A nyelvi változások sokszor úgy kezdődnek, hogy egy sajátos rétegből indulnak ki. Lehet, hogy az, ami ma még furcsán hangzik, egy idő múlva már egyszerűen csak „reklámszerűnek” fog hatni, és ki tudja, lehet, hogy egyszer általánosan elfogadottá válik a magyar nyelvben.

Nézzünk egy-két konkrét példát. Egyelőre csak egy közismert reklámban hallani egy furcsa szórendi változatot: *Csak a szádban olvad el, nem a kezekben*. Magyarul ezt így mondjuk: *Csak a szádban olvad el, a kezekben nem*. A reklámbeli szórend akkor lenne jó, ha nem lenne ott a *csak*: *A szádban olvad el, nem a kezekben*. Ez azt jelentené, hogy mindenképpen elolvad, de nem a kezekben, hanem a szádban, tehát csak a helyhatározó lenne szembeállítva. A *csak*-os változat viszont kétszeres szembeállítást tartalmaz: *a szádban – igen, a kezekben – nem*, és ez más szórendet igényelne, mint amit a reklámban hallunk. Talán furcsa, amit most mondani fogok, mert nyilván hibás fordításról van szó, mégis: nem kell megbélyegeznünk ezt a szerkezetet. Rengeteg teljesen bevett kifejezésünknek hasonló az eredete. Egyszerűen

fogadjuk el, hogy ma már nem is annyira idegennek, mint inkább tévéreklámszerűnek hangzik.

Hasonló példa a *most* szó használata ‘mostantól’, ‘most már’ értelemben. Például: *Most sokkal olcsóbban tudom kimosni a ruhát.* Persze a reklám eredetileg nem azt akarta mondani, hogy ‘most olcsóbb a nagymosás, de később esetleg megint megdrágul’. A reklámozó cég nem egy ideiglenes árleszállításra akarja felhívni a figyelmünket, hanem azt igéri, hogy *mostanTÓL* hozzáférhető valami olcsó, de nagyon jó mosópor. Valószínűleg ennek a kifejezésnek is német az eredete, a *jetzt* szót lehet ‘most’ és ‘mostantól’ értelemben is használni. Ha valaki ma *mostantól* helyett *most-ot* mond, az legalább olyan mulatságos, mint amikor a *nehéz napokról* vagy *észrevétlen biztonságról* beszélünk. Vagyis világos, hogy ma még csak reklámszöveg-paródiára lehet használni. De lehet, hogy egy idő múlva elveszti ezt az ízét, egyszerűen csak vicces lesz, aztán már az sem. Ilyen sorsa volt például a *pláne* kifejezésnek is, ami mulatságos töltelékszóként kezdte, ma pedig teljesen egyenjogú köznyelvi megfelelője annak, hogy *még inkább*.

A káromkodás nem pornográfia

Azt hallottam a rádióban, hogy ma a pesti utcán az emberek „pornográf” módon beszélnek. Vajon tényleg „pornográfianak” lehet nevezni azokat a cifraságokat, amiket – egyébként vidéken legalább annyira, mint Pesten – az utcán hallunk?

A képekhez hasonlóan a szavaknak, mondatoknak is megvan az a képességük, hogy akarattunk ellenére is meghatározott, érzékletes képzeteket idézzenek fel bennünk. Ahogy a képek esetében is sok múlik az ábrázolás módján, a szavaknál is az a helyzet, hogy a felidézett képzetek nemcsak attól függnek, hogy mit jelentenek a szavak, hanem attól is, hogy az illető jelentés kifejezésére a sok lehetséges közül pontosan melyiket választjuk. A használt **stílusrétegnek** döntő szerepe van: orvosi műszavakkal nyilván nehéz valóságos pornográf szövegeket írni. És ami még fontosabb, a szavakkal kapcsolatban nagyon szigorú, kulturálisan meghatározott **normák** érvényesülnek, amelyek meghatározzák, hogy mik azok a szavak, amiket tilos kimondani (ezek a **tabuszavak**), hogy mi az, ami nevetségesnek, régimódinak stb. minősül. Azt hiszem, hogy képek esetében ezek a kategóriák képlékenyebbek, és ezért nehezebb is képeknél ezeket stílusesszöveggé használni.

A képekkel szemben a szavakat a hétköznapi kommunikációban is használjuk. Ezért a pornográfiában – ahogy általában az irodalomban – sajátos hatást válthat ki az is, ha a mindennapok nyelvét használjuk, de az is, ha éppen hogy valamilyen szokatlan, régies, irodalmi vagy népies beszédmódot használ a szerző. A pornográf szövegek azért érdekesek, mert ott ezeket az eszközöket tiszta formájukban figyelhetjük meg, éppen mert öncélúak, vagyis a tartalmuk szinte megjósolható, és nem mutat túl önmagán.

Nos, a *trágárság* pusztán stílusrétegre utaló kifejezés, tehát ami trágár, lehet egyúttal obszcén, pornográf is, de nem feltétlenül. Az *obszcén* szó viszont nem s stílusrétegre vonatkozik, hanem a tratalomra (pontosabban annak illetlenségére), ahogy a *pornográfia* is, az meg kifejezetten szexuális tartalomra utal. Ezért éles különbséget kell azonban tenni a pornográf célú szövegek és az egyéb környezetben megjelenő

trágár vagy tabuszavak között. Az egyik rádiós jegyzetemben – szótörténeti összefüggésben – előfordult a *baszik* szó, amit normális esetben a rádióban füttel szoktak helyettesíteni. Nem lett volna egy kicsit nevetséges, ha a kedves hallgató azt hallotta volna, hogy a [fütty] szó eredetéről beszélek?

Megint más eset persze a káromkodásokban és rosszalló értelemben használt trágár szavaké. Ezeket – sokak legnagyobb megdöbbenésére – egyre kevésbé helyettesítik füttyszóval, például a televízióban vetített szinkronizált filmekben. Ez a jelenség mutathatja, de siettetheti is a normák megváltozását, de a pornográfiához ugyanúgy nincs köze, mint a nyelvtörténetnek. Hogy milyen összefüggésben mennyire sért normát egy-egy ilyen kifejezés használata, azt azzal mérhetjük, hogy milyen képzeteket idéz fel a hallgatóságban, kiérezhető-e még belőle a szó szerinti jelentése. Ha csak káromkodásnak vagy becsmérlésnek hangzik – aminek szánták –, akkor nem nagyon minősíthetjük obscénnek. És megfordítva, a leghétköznapibb kifejezések is lehetnek obscénak, ha olyan céllal mondják ki őket. Sok pornográf szövegben találkozunk olyan kifejezésekkel, mint *Kőkemény dorongját a lüktető nyílásba erőltette*, ami obscén és pornográf, holott nem trágár és nem tartalmaz tabuszt, míg például az *anyád p. . . a trágár*, de tartalma nem pornográf, mert eredeti jelentése már elhomályosult.

Jelenségek a magyarban

Magyar hangtan

A magyar harmónia

Számos nyelv hangtanában vannak olyan jelenségek, melyek a szó szintjén érvényesülnek – tehát nem egyes hangokra vonatkoznak, nem is egymás mellett álló hangok kapcsolatára, nem is a szótagra, hanem kifejezetten a szóra. Az ilyen jelenségek szerepe az, hogy a szónak mint nyelvi egységnek a kohézióját biztosítsák, a szót a hallgató számára könnyebben felismerhetővé tegyék. Szokás őket ezért „szóazonosító” jelenségeknek nevezni.

A magyarban két fontos szóazonosító jelenség van. Az egyik a hangsúly, mely mindig a szó első szótagjára esik. Ha tehát egy olyan hangsort hallunk, melynek nem az első tagja hangsúlyos, az biztosan nem lehet egyetlen szó. Például: *azúr* és *az úr*. Utóbbiról a hangsúly helye elárulja, hogy két szóból kell állnia: *az* és *úr*. Megjegyzendő, hogy fordítva a szabály nem igaz, tehát ha valaminek az első szótagja hangsúlyos, abból még nem következik, hogy egy szó: például *megfogom* – ez lehet egy szó (*megfogom a nyulat*) de kettő is (*meg fogom csinálni*).

A magyar nyelv másik szóazonosító szerepű hangtani jelensége a **magánhangzó-harmónia**, vagy hagyományos nevén a **hangrend** és az **illeszkedés**. Egy szón belül a magánhangzók – legalábbis tipikusan és tendenciaszerűen – bizonyos jegyeikben megegyeznek. Kétféle harmónia van: a fontosabbik az **elölségi** harmónia, azaz a magánhangzók vagy mind elöl képzettek, vagy mind hátul képzettek. Például *érthetetlenkedésünk* és *állhatatlankodásunk*. A hagyományos magyar nyelvtani terminológia az elöl képzetteket „magasnak”, a hátul képzetteket „mélynek” nevezi, de ennek fonetikai alapja nincs, az elnevezések a hangérzet benyomásán alapulnak, tehát színezési metaforák. A magánhangzók képzési helyét tekintve ugyanis a **magas** a nyelv magas állását jelenti (ilyen az *i, u, ü*), a **mély** pedig a nyelv mély állását (ilyen az *a, á, e*).

Az elölségi harmónia kétféle módon valósul meg: egyrészt a tövek többnyire vagy csak elülső, vagy csak hátsó magánhangzókat tartalmaznak, azaz magas vagy mély hangrendűek (például *fekete, gyönyörű*, ill. *kaloda, koszorú*), másrészt a legtöbb toldaléknak van elülső és hátsó magánhangzós változata, azaz illeszkedni tud a tő hangrendjéhez (például *-ban/-ben, -unk/-jünk*).

A másik harmóniajelenség a kerekégi harmónia, mely azonban csak az elülső, középső nyelvvállású magánhangzóknál érvényesül, azaz *e* és *ö* viszonyában. Például *fűlön* (és nem **fülen*), *ökröm* (és nem **ökrem*).

A magánhangzó-harmónia mindazonáltal csak erős tendencia, nem kizárólagos szabály. Számos szó és végződés kivonja magát hatása alól, például *sofőr*; *október*; *reális*, illetve *lát-nék*, *kor-szerű* vagy *el-nök*.

Rövid és hosszú *i*, *u*, *ü* – *í*, *ú*, *ű*

A század elején az Akadémia bevezette a magyar helyesírásban a rövid és hosszú *i*, *u*, *ü* megkülönböztetését, azon az alapon, hogy ezek más-más hangot, ún. fonémát jelölnek. Ahogyan más a *vagány* és a *vágány*, a *sértés* és a *sértés*, ugyanúgy más a *szurok* és a *szűrok*, a *mivelünk* és a *mívelünk*. Ez logikailag kifogástalan, azonban a statisztika nem támogatja. Márpedig a természetes nyelvek viselkedésének, bennük a szavak, ragok, hangok viselkedésének fontos jellemzője a statisztikai gyakoriság: ami gyakori, az a szabályos, ami ritka, az a kivételes vagy rendhagyó.

Míg szópárok százait különböztetjük meg az *a-á* vagy *e-é* szembeállításával, addig alig akad olyan pár, melyet az *i-í*, *u-ú*, *ü-ű* különböztetne meg. (Különösen az utóbbival, azaz a rövid és hosszú *ü*-vel nehéz ilyen párt találni: *szüret* – *szűret*.)

Úgy mondjuk a nyelvészetben: *e* hosszú-rövid oppozícióknak (szembenállásoknak) kicsi a **funkcionális terhelése**, azaz nemigen van hosszúságuknak vagy rövidségüknek jelentésmegkülönböztető szerepe.

A hagyományos írógép billentyűzetén ezért el is lehetett spórolni a hosszú *í*, *ú*, *ű* betűt – hiányuk sosem okozott jelentésvárat. A természetes beszédben is ki-ki inkább családi háttere, származási helye szerint használja őket hosszán vagy röviden, semmint az akadémiai helyesírás által rögzített formában. E rögzítés mintája egyébként – mint sok másban is – a keletmagyarországi szokás volt, melyben gyakoribb a hosszú *í*, *ú*, *ű*. Fazekas Mihály például *Lúdas Matyinak* nevezte hősét, és a tízforintost Keleten ma is *tízes*-nek mondják.

Budapest nyelve kompromisszum a keleti hosszúság és a nyugati rövidítés között: nekem, a budapesti beszélőnek a *tízes* vagy a *vízilabda* mulatságosan hangzik. Leírásuk a korrektorok és nyomdászok dolga, rájuk is bízva szívesen az ember.

Most azonban divatba jöttek a szövegszerkesztők, melyeken van külön hosszú *í*, *ú*, *ű* – és egyszercsak kiderül, milyen nehéz betartani a helyesírási normát, amikor az nem vág egybe természetes beszéd szokásainkkal. Az emberek vágyat éreznek e betűk használatára, és bizony gyakran hosszút írnak ott is, ahol rövidet kellene, pl. a *hirdetés* szóban. Ez engem sokkal jobban zavar, mint amikor mindent egyöntetűen röviden gépeltek. Aki nem tud arabusul, ne használjon hosszú *í*, *ú*, *ű*-t.

A *v* sajátos viselkedése

A magyar hangok rendszerében sajátos helye van a *v* hangnak, mely a *vár*; *visz* elején található. Képzésében, azaz artikulációjában nincs semmi különös, ilyen hangot számos más nyelvben is találunk, így az olaszban, németben, oroszban, törökben: a felső fogsort az alsó ajakhoz nyomjuk s köztük kipréseljük a levegőt: *vvv*. A hangszá-

lak közben rezegnek, tehát a hang **zöngés**. Kimondhatjuk: fonetikailag igazi zöngés mássalhangzóval, méghozzá réshanggal van dolgunk.

Más képet kapunk, ha e hangot a magyar nyelv rendszerében játszott szerepe alapján, tehát **fonológiai** szempontból vizsgáljuk. Először is, kivételes viselkedést mutat a zöngességi hasonulásban, mivel – ellentétben az összes zöngés zörejjel – nem zöngésíti az előtte álló zörejjel, tehát pl. *vak* és *vágány* összetételéből nem lesz **va[g]vágány*, *öt* és *-ven* kapcsolatából nem lesz **ö[d]ven*. Úgy viselkedik tehát, mintha nem zörejjel, hanem inkább zengőhang lenne. (A Dél-Dunántúlon egyébként szabályosan zöngésíti a *v*, tehát ott a *va[g]vágány*, *ö[d]ven*, *Va[ž]vár* ejtés használatos.)

Szokatlan az is, hogy a *v* ingadozni tud: bizonyos tövek végén hol ott van, hol nincs ott. Például *ló* – *lov-ak*, *szó* – *szöv-és*, *tetű* – *tetv-es* stb. Ingadozik a *-val/-vel* és a *-vá/-vé* toldalékok *v*-je is, hiszen csak magánhangzó végű tónél jelenik meg *v*-ként (tehát *disznó-val*, *disznó-vá*), egyébként a tővégi mássalhangzóhoz hasonló (tehát *farkas-sal*, *farkas-sá*). Ez alól logikai értelemben nem képeznek kivételt a *v*-re végződő szavak sem, pl. *sav-val*, *sav-vá*: egyszerűbb a fonológiai szabályt úgy megfogalmazni, hogy ez az eset se különbözzön a többitől, még akkor se, ha itt a *v* éppen *v*-vé (azaz sajátmagává) válik. Olyan ez, mint amikor a matematika kimondja: $879 \times 1 = 879$.

Ugyanakkor hiányzik a magyarból a [w] hang, tehát az, amit például az angolban *w*-vel jelölnek, mint, mondjuk, a *win* ‘nyerni’ szóban. Ez nem zörejjel, hanem zengőhang, méghozzá úgynevezett **félmagánhangzó**: az ajkak nem érnek össze a fogsorral, hanem az *u* hanghoz hasonló rövid hangot ejtünk. Ilyen van még a franciában is, pl. *doigt* [dwa] ‘ujj’, vagy az arabban, pl. [walad] ‘gyermek’. Egyes nyelvészek szerint a mai magyar *v* furcsa viselkedését éppen az magyarázná, hogy e hang rendszerbeli szerepét illetően valójában egy [w] félmagánhangzó, mely mint ilyen vesz részt a szabályok működésében, majd a felszínre érve, a fonetikai megvalósítás pillanatában igazi mássalhangzóvá, tehát *v* zörejjel válik.

Az *au* hangkapcsolat

Ha a magyarban két magánhangzó kerül egymás mellé, általában megőrzik egyéniségüket, nem vonódnak össze, nem olvadnak egyé. Például: *beír*, *főút*, *oázis*, *visszaad*. Az ilyen magánhangzó-kapcsolatot **hiátusnak** nevezzük: a két magánhangzó egymás mellett áll ugyan, de más-más szótagot alkot. Van azonban egy eset, amikor a két magánhangzó ugyanabba a szótagba tartozhat, azaz nemcsak hiátust, hanem **kettőshangzót**, idegen szóval **diftongust** is alkothat: ez a kapcsolat az *au*, olyan szavakban, mint *autó*, *augusztus*, *pauza*.

Az ide tartozó szavakban az *a* és az *u* között nincs nyelvtani határ – ahol ugyanilyen határ van, ott nem merül föl az összevonódás lehetősége, és csakis hiátus létezik, pl. *fautánzat*, *hazaugrott* – ezeket nem lehet **f[ɔ^u]tánzat*, **haz[a^u]grott* formában ejteni. Az *autó*-félékben azonban az *au* lehet egyetlen szótag is. Hogyan lehet ezt bizonyítani? Úgy, hogy valamilyen módon megvizsgáljuk, hogy az *autó* szó három szótagból áll-e (ekkor az *au* hiátus, tehát *a-u-tó*), avagy két szótagból (ekkor az *au* diftongus, tehát *au-tó*).

A próba, mellyel ezt vizsgálni lehet, a **kérdő hanglejtés** próbája. A kérdő hanglejtés a magyarban olyan, hogy a mondat utolsó három szótagja közül a középsőt – tehát az utolsó előtti – fölugrasztja, de a másik kettőt alacsonyan tartja. Figyeljék meg, hogy az *á-bé-cé* szótagok közül a *bé* ugrik föl magasra: Tudod már az *á-↑bé-cét*? A kérdő hanglejtés tehát kimutatja, hogy mi a mondat utolsó három szótagja, és az utolsó előtti szótagot a fölugró hanglejtéssel tünteti ki. Helyezzük mármost a vizsgálandó szavakat egy eldöntendő kérdés végére, és hallgassuk meg, melyik magánhangzó ugrik föl. Kétféle ejtés létezik. Az egyik: *Megvetted az a-↑u-tót*? Az utolsó három szótag itt [a-↑u-tót], tehát az önálló *u* alkotja az utolsó előtti szótagot, tehát a szó három szótagú, és az *a-u* hiátusként áll egymás mellett. A másik ejtés: *Megvetted az ↑au-tót*? Itt az utolsó három szótag: [az ↑au-tót], a fölugrás az *a*-ra esik, tehát ő az utolsó előtti szótag magánhangzója, tehát az *au* egy szótagot alkot, tehát az *autó* ez esetben kétszótagú, amiből következik, hogy az *au* itt diftongus.

Hasonlóképpen a *pauza* szóban: *Ő kérte a pa-↑u-zát*? – itt hiátus van, de *Ő kérte a ↑pau-zát*? – itt diftongus. Sajnos az *augusztus*, *automata* szavakban ezt a próbát nem tudjuk használni, mert a szótag túl messze van a szó végétől. Analógiás alapon azonban kimondhatjuk: a magyarban az *au* általában hiátus, de egyes gyakori szavakban, hangsúlyos szótagban diftongusként is ejthető.

A bizonytalan *l*

Sajátosan bizonytalan az *l* hang helyzete a mai magyar nyelvben: hol ejtjük, hol nem ejtjük – persze nem tetszés szerint, hanem szón belüli helyzetétől, a beszéd stílusától, a nyelvjárástól függően. Példák az *l* ingatag viselkedésére: *voltatok* vagy *vótatok*, *zöldséges* vagy *ződséges*, *balra* vagy *ba'ra*, *adjál* *egy* vagy *adjá'* *egy*.

Vegyük észre, hogy az *l* mindeme szavakban azonos helyzetű: magánhangzó után áll, szakszóval **posztvokális** helyzetben van. A posztvokális *l* ingatagságát sok nyelvben megfigyelhetjük: a szerbhorvátban például, gondoljunk csak a *Belgrád–Beograd* kettősségre; vagy az angolban, ahol a posztvokális *l* helyett *o*-szerű hangot ejtenek, pl. *table* 'asztal', *film* 'film' ejthető [teibo], [fiom] formában.

A magyar posztvokális *l* a gondozott beszédben még tartja magát, de bizonyos esetekben ott sem használjuk: *a kályhát félre* [fe:lre] *állítottam* azt jelenti, hogy a kapcsolóját egykettő állásba tettem, nem azt, hogy magát a kályhát tettem oldalra: ez ugyanis úgy hangzana, hogy *a kályhát féreállítottam*. A posztvokális *l* a fesztelen és különösen az alacsonyabb stílusban többnyire kiesik: *rossz bótot csinátam*, *egy tábó' cseresznyéznek*, *őt is fősoróták*.

Érdekes azonban a szóvégi *l* viselkedése. Ez természetesen mindig posztvokális, azaz a fent megfigyelt módon kellene ingatagnak lennie. De ez csak akkor van így, ha a magánhangzó nem hangsúlyos, ami viszont csak akkor áll elő a magyarban, ha a szó többtagú, pl. *csinál* vagy *csiná'*, *adjál* vagy *adjá'*. Egytagú szónál a szóvégi *l* kiesése talán csak tájnyelvi fordulat elő: *egy nagy kerek tá'*, *idén hideg a té'* már egzotikusan hangzik, a köznyelvtől idegen. A felszólító végződésekben – tehát hangsúlytalan szótagban – azonban általános, és itt érzéketlen arra is, ha a következő szó esetleg magánhangzóval kezdődik, pedig az szigorúan véve ismét magánhangzó előttivé (**prevokális**) teszi az *l*-et: *adjá'* *egy cigit*, *vegyé'* *elő egy kést*.

Az *l* nem esik ki nyomtalanul: az előtte álló magánhangzó megnyúlik, ez az ún. **pótlónyúlás**, tehát *zöld* – *zöld*, vagyis a szótag hossza, moraszáma azonos marad. Ha a magánhangzó hosszú, akkor persze már nincs hova nyúlnia, s a szótag hosszúságát amúgy sem fenyegeti semmi. Az *l*-kiesés tehát „egyensúlyórzó” szabály, mely amennyit bont, annyit épít is.

Lelkünk, nyárban, egerész

Számos *tő* van a magyarban, melynek egyik magánhangzója hosszú, de bizonyos toldalékok hatására megrövidül. Például *nyár* – *nyarak*, *kenyér* – *kenyeret*. Vizsgáljuk meg először, a szóban hol helyezkedik el a rövidülést elszenvedő *tő*magánhangzó. Nos, azt találjuk, hogy a szó vagy egytagú (mint *nyár*; *híd*, *úr*; *kéz*) vagy kéttagú, de akkor a második magánhangzója van érintve – mint *kenyér*; *közép*, *madár*; *parázs*. Kettőnél több szótagú szótőben ilyen rövidülést nem találunk. A két lehetséges környezetet logikailag összevonva azt mondhatjuk: a rövidülő magánhangzó legfőbb kéttagú szavak utolsó szótagjában állhat. Ez igaz a *nyár*-félékre is, hiszen az ő egyetlen szótagjuk egyben természetesen az utolsó is.

Fontos megjegyezni, hogy csak a *tövek* kis része képes ilyen rövidülésre. Így például a *határ*; *fehér* – hiába van a végszótagjukban hosszú magánhangzó – sosem rövidül, tehát nincs **hatarak*, **feheret*, csak *határok*, *fehéret*. A hosszú végszótag tehát csak szükséges, de nem elégséges feltétele a rövidülésnek: az bizonyos *tövek* önkényes jegye. Összesen 70-80 ilyen *tő* van a mai magyarban.

Érdekes határeset a *lélek* szó, amelynek első látásra nem az utolsó szótagjában van a rövidülés, hanem az utolsóelőttiben, hiszen utána még van egy *e* tartalmú szótag: *lé-lek*. Csakhogy a rövidülés éppen olyankor következik be, amikor ez az *e* kiesik: *leket*, *lelkünk* stb. Vagyis e szó *töve* alighanem *lélk-*, s így *óra* is igaz, hogy a rövidülő *tő*magánhangzó igenis az utolsó szótagban áll.

No és mely toldalékok váltják ki a rövidülést? Vajon bármely toldalék kiváltja? Nem, például nincs rövidülés az alábbi esetekben: *nyárban*, *kenyérrel*, *hídhöz*, *középre*. Vajon miért nincs ilyenkor rövidülés, tehát **nyarban*, **kenyerrel* stb.? A magyarázat az lehet, hogy ezek a toldalékok mássalhangzóval kezdődnek – *-ban*, *-vel*, *-hoz*, *-re* –, s úgy látszik, a rövidülést csak magánhangzóval kezdődő toldalékok váltják ki: *nyar-ak*, *kenyer-et*, *eger-ész*.

Sajnos nem ilyen egyszerű a helyzet. A magánhangzóval kezdődés szükséges, de nem elégséges feltétel ahhoz, hogy a toldalék rövidítő hatású legyen: itt vannak pl. a *nyár-ig*, *kenyér-en*, *kéz-i* és hasonló toldalékok, melyek magánhangzóval kezdődnek ugyan, de nem okoznak rövidülést.

Azt kell mondanunk tehát: vannak önkényesen megjelölt *tövek*, melyek legfőbb kéttagúak, s utolsó magánhangzójuk megrövidülhet; valamint vannak önkényesen megjelölt toldalékok, melyek magánhangzóval kezdődnek, és rövidülést okozhatnak. Ha e kettő találkozik, a rövidülés bekövetkezik.

Nyitótövek

A magyarban egyazon toldalék különböző formákban is megjelenhet, pl. a többes szám lehet *-ok*, *-ak*, *-ek*, *-ök* vagy egyszerűen *-k*, mint *gázok*, *házak*, *kertek*, *kürtök*, *nők*. Milyen tényezők indokolják az alakok ilyen bőséget?

Az, hogy a *nők* esetében pusztán *-k* a többesszám toldaléka, egyszerűen a szótó magánhangzóra végződő mivoltával magyarázható: így viselkedik az *ajtók*, *kapuk*, *gyűrűk*, *bulik* és minden magánhangzó végű szó. (Van néhány rendhagyó tő, melyek *-v*-vel bővülnek, pl. *cső-csövek*, de ez nem rendíti meg a szabályt.)

A másik tényező a magánhangzó-harmónia, vagyis a magyar nyelvnek az a törekvése, hogy adott szóban vagy csak „magas” (elől képzett), vagy csak „mély” (hátral képzett) magánhangzók álljanak. Ezért van *gázok*, *házak* egyfelől, ill. *kertek*, *kürtök* másfelől, hogy a többes számú toldalék illeszkedni tudjon a tő hangrendjéhez, azaz hogy ő is betartsa a harmónia kötelmét.

Ezzel azonban még nem magyaráztuk meg a *kert-ek* kontra *kürt-ök* kettősséget. Hiszen a *kert* is, a *kürt* is magas hangrendű, de ugyanígy az *-ek* meg az *-ök* toldalék is. Miért nem jó tehát például **kürt-ek*? Hiszen csupa magas magánhangzóból áll – vagy ugyanígy a **kert-ök*? Itt egy további szabállyal van dolgunk: a magas magánhangzónál számít a **kerekség** is, tehát hogy a magánhangzót kerekített ajakkal ejtjük-e: ide tartozik az *ü* és az *ö*. Ha a szó utolsó magánhangzója ilyen, akkor a toldalék is igyekszik ehhez idomulni, ezért van *kert-ek* de *kürt-ök*.

Még mindig nem magyaráztuk meg azonban a *ház-ak*, illetve *gáz-ok* különbségét. Márpedig itt nem hivatkozhatunk sem a harmóniára (hiszen itt mindegyik magánhangzó mély, ahogy illik), sem a kerekiségre (hiszen mindkét szóban ugyanaz az *a* van). Mégis az egyiknél *-ak*, a másikonál *-ok* a toldalék. És ezt más toldalékokkal is így találjuk: *házam*, de *gázom*, *házas*, de *gázos*. A szótó hangalakja (vagy akár a jelentése) nem magyarázza a különbséget. Ilyenkor nincs mit tenni, ki kell mondani, hogy a *ház* és a *gáz* két különböző **tőosztályba** tartozik. A *ház*-félét, tehát ahol a toldalékok minden látható ok nélkül *a*-val (tehát **nyílt magánhangzóval**) jelennek meg és nem *o*-val, **nyitótöveknek** nevezzük. Vessünk össze néhány további nyitótövet egy hozzá hasonló rendes tővel: *vár-ak* de *kár-ok*, *láb-at* de *szám-ot*, *hány-as* de *lány-os*.

A nyitótövek között vannak a fontos és gyakori főnevek, de az újabb keletű szavak már sosem sorolódnak ebbe az osztályba. Ilyen a *gáz* is, mely újkori kölcsönszó a németből – mint ilyen, nem nyitótő, hanem rendes tő.

Férfi

Több szempontból is érdekes szó a magyarban a *férfi*. Először is a magánhangzóit vizsgáljuk meg: *é* és *i* egyaránt előlképzett, tehát a szót úgynevezett „magas” hangrendűnek gondolnánk. Amikor toldalékokat rakunk hozzá, azok lehetnek szabályosan magasak: *férfi-vel*, *férfi-hez*, de lehetnek mély hangrendűek is: *férfi-val*, *férfi-hoz*. Ezt a különös viselkedést, tehát hogy magas hangrendű szóhoz mély ragok járulnak, pár tucat szó mutatja, például *híd* – *híd-dal*, *cél* – *cél-hoz*. Ezeket „antiharmonikus” töveknek nevezzük.

A *férfi* nemcsak annyiban különös, hogy ehhez a szűk, rendhagyó csoporthoz tartozik, hanem annyiban is, hogy nem *kötelezően* tartozik közéjük. Más szavaknál ugyanis ilyen ingadozást nem figyelhetünk meg: nincs **híd-del*, **cél-hez*, és nincs **néni-val*, **néni-hoz*. A *férfi* antiharmonikus kezelését (tehát *férfi-val*) a konzervatív, gondozottabb beszélőknél találjuk, míg a harmonikus, tehát szabályos kezelést (*férfi-vel*) a fesztelenebb beszédben. Magam is inkább a *férfivel*, *férfihez* alakokat használom a mindennapi életben.

Érdekes összevetni ezzel a *derék* szót: ez hagyományosan antiharmonikus (tehát *derékkel*, *derékhez*), én mindig csak így használom, de fiatal tanítványaim szerint létezik a *deréktől*, *derékhez* alak is. Itt tetten érhető, ahogy a nyelv a régről őrzött rendhagyóságot, kivételt igyekszik analógiásan kiküszöbölni.

A *férfi* szónak azonban van két toldalékolt alakja, mely mindig csak antiharmonikus lehet: a *férfi-ak* és a *férfi-as*. Ezek azonban egy más okból is különösek: az *-a-* kötőhang miatt. Miért nem **férfi-k* és **férfi-s*? Hiszen az *-i* végű főnevek nem kívánnak kötőhangot, lásd *néni-k*, *néni-s*, *csacsi-k*, *muri-s* – nem pedig **néni-ek* vagy **muri-as*. Vegyük észre viszont, hogy az *-i* képzős melléknevek éppen ilyen kötőhangot kívánnak: *pesti-ek*, *pesti-es*, *otthoni-ak*, *harci-as*. A *férfi* tehát úgy viselkedik, mintha *-i* képzős melléknév volna: *otthoni-ak* mint *férfi-ak*, *harci-as* mint *férfi-as*. Ez pedig meglepő, hiszen a *férfi* főnév, és nem *-i* képzős melléknév.

De ez sem olyan egyértelmű: gondoljunk a *férfi tőr* és *női tőr*, vagy a *férfi-* és *női ruhák* kifejezésekre, ahonnan kiderül: a *férfi* nemcsak a *nő* szó nyelvtani párhuzama, hanem a *női szőé* is – azaz igenis használatos *-i* képzős melléknévként.

A *férfi* tehát melléknévként ragozott, választhatóan (egyreszert alakjaiban kötelezően) antiharmonikus főnév. Érdekes, hogy épp a jellemző melléknévi toldalékokban: *férfi-ak* és *férfi-as* kötelezően antiharmonikus, vagyis az egyik rendhagyóság mintegy megköveteli a másikat.

Summa summárum

A múltkor a rádióban valaki elmesélt egy történetet, szép kerek történet volt, és a végén így fejezte be: *Na, szumma szummárum, semmivel se lettünk okosabbak*. A kiejtés elgondolkodtatott. Én ugyanis *summa summárum*-nak mondtam volna, de a mesélő – aki a hangja után ítélve fiatal ember lehetett – *sz-szel* ejtette: *szumma szummárum*. Jóízű latin kifejezés ez, annyit jelent: ‘az összegek összege’, és a számtartói, könyvelői gyakorlatból származik, amikor a kimutatás vagy elszámolás végén a részösszegeket összeadták, s odaírták: *summa summárum* ennyi meg ennyi. A széles körben elterjedt ‘végeredményben, egy szó, mint száz’ jelentés ennek metaforikus használata.

Vetélkedni kezd egymással sok latin és görög eredetű szóban az *s-es* és az *sz-es* ejtés: *daktilusz* és *daktilusz*, *szizofrénia* és *szkizofrénia* satöbbi. A magyar hagyomány szempontjából egyébként a görög szavak is a latinon át jönnek, így nyugodtan egy kalap alá vehetjük őket a latin eredetűekkel. Mondanom sem kell, hogy az eredeti latin kiejtésnek az *sz* felel meg, hiszen tudományos tény, hogy a latinban nem létezett *s* hang. A figyelemre méltó az, hogy Magyarországon évszázadokon át, amikor széles körű és alapos latin műveltség élt e tájon, az *s-es* ejtés dívott, és éppen ma, amikor a

latin műveltség megrendült, és kevesek szinte egzotikus tudásává vált, kezd terjedni az *sz*-es ejtés: *daktilusz*, *szkizofrénia*, *szumma szummárum*.

Ez azonban nem meglepő: a hagyomány megbillenése, meggyengülése mindig is megkönnyíti a logikához, a tudományhoz való fordulást. Aki nem észrevétlenül szív magába egy hagyományt, annak informálódnia kell, s az információ forrásai – a tankönyvek, a tudós régészek, nyelvészek és történészek – természetüknél fogva deduktívak, azaz indokolni kívánják döntéseiket. Azt, mint láttuk, szépen lehet indokolni, hogy miért kell a latin szavakban *sz*-et ejteni; azt viszont, hogy miért kellene *s*-et, semmi sem indokolja, hacsak az nem, hogy évszázadokon át így mondták, Zrínyi is, Berzsenyi is, Fazekas Mihály is. Én ezt elég oknak érzem, s kitartok a *summa summárum* mellett, de persze én se vagyok következetes: a *jambus*-t *jambus*-nak, de a *daktilus*-t már *daktilusz*-nak mondom. Logika sosem lesz ebben, ne is várja senki: a *vírus* és a *mínusz* teljesen azonos végződésű latin szavak, mégis másképp ejtjük őket, és – ami a legfurcsább – a *mínusz* sokkal régebbi, hagyományos magyar szó, míg a *vírus* a huszadik századi tudományosság mesterségesen felélesztett műszava, a latin *virus* ‘mérges nedv’ szóból.

Az *sz*-esedésnek még egy komoly új forrása van, legalábbis ami az *sz* + mássalhangzó kapcsolatokat illeti: az angol. Az angol ugyanis nem ismer a kiejtésben [št-], [šp-], [šk-] és hasonló kezdeteket, csakis [st-], [sp-] stb. van megengedve. Így van az, hogy a régebbi – és német közvetítésű – *stop* (*stoptábla*, *autóstop*), vagy *sport* szavakban *s*-et ejtünk, de már a *non[sz]top* vagy *szponzor* szavakban *sz*-et. Én gyakran érzek vágyat, hogy az ízes, régi kiejtéssel mondjam ezeket is: *nonstop*, *sponzor*. Hadd örüljön Berzsenyi.

Löncs

Az idegen szavak kiejtését két tényező befolyásolja: az egyik a **másolás**, a másik a **hagyomány**. Másoláson azt értem, hogy a kölcsönvevő – esetünkben a magyar beszélő – igyekszik a szó hangalakját pontosan utánózni úgy, ahogy az az átadó nyelvben hangzik. Ma világszerte elterjedt például egy spanyol szó, mely a kisstílu hűsködést, a melldöngető férfiasságot jelképezi. Írva *macho*, ejtve *ma[č]ó*, a másolás jegyében, minthogy a spanyol nyelvben a *ch* ejtése [č].

A másolás igyekezetének határt szab a kölcsönvevő nyelv hangkészlete. Hiába tudjuk, hogy az olaszban a *q* utáni *u* betűt nem [v]-nek, hanem gyors [w]-nek, azaz gyors [u]-nak mondják, például [kwa]ttrocento, vagyis ‘négy száz’, ez egy magyarnak nem megy, és a *qu*-t [kv]-vel helyettesíti: *kvattrocentó*.

A másik tényező, amely az idegen szavak kiejtését befolyásolja, a hagyomány. Amikor a magyarban a latin *summa* [s-] szót [š]ummá-nak ejtjük, ezt nem azért tesszük, mintha nem tudnánk *sz*-et mondani, hanem mert ilyen a hazai hagyomány.

Érdekes esete ennek az angol rövid *u* magyar kölcsönzése. A mai angolban a rövid *u*-t [ʌ]-nak mondják, például a *lunch* ‘ebéd’ és a *dump* ‘ráborít, eláraszt’ szavakban. Azt várnánk, hogy a magyarban valamilyen *a*- vagy *á*-féle hangot találunk ezekben a szavakban, ehelyett ilyen alakokkal találkozunk: angol *lunch* – magyar *löncs*, angol *bluff* – magyar *blöff*, angol *dumping* – magyar *dömping*.

Itt nyilván hagyománnyal van dolgunk, hiszen a magyar *ö* a legkevésbé sem hasonlít az angol [ʌ]-ra, ilyen rosszul másolni nem lehet. Vajon miért vett át a magyar nyelv *ö*-vel számos olyan angol szót, melyben úgynevezett rövid *u* van, amit – ismétlem – maguk az angolok [ʌ]-val ejtenek? A jelenség megértéséhez vissza kell mennünk körülbelül száz évet, amikor már készültek pontos fonetikai leírások, sőt akad fonográfingerek felvétel is. Nos, ezekből kiderül, hogy az angolok a rövid *u*-t ekkor még [ʊ]-nak ejtették, azaz [lʊnč], [blʊf], [dʊmping]. E szavakat a franciák kölcsönözték a kontinens számára, s ők – a másolás jegyében – a francia nyílt [œ]-vel vették át e szavakat: [lœnč], [blœf], [dœmping], és így tovább. Innen a németbe kerültek, onnan a magyarba, már rendes hazai *ö*-vel: *löncs*, *blöff*, *dömping*.

Magában az angolban közben lassan megváltozott a rövid *u* kiejtése, *á*-szerűbb lett, de ettől a kontinens sokáig nem zavartatta magát: ami eredetileg másolás volt, az hagyománnyá – már hangtanilag indokolhatatlan hagyománnyá – vált. Még a lemezjátszó hangszedőtűjét is *piköp*-nek tanultam az ötvenes években. E hagyomány csak most omlik össze, amikor az egész fiatal generáció tud valamit angolul, s közvetlenül, újra másolással kölcsönöz: az angol *punk* szót *pank*-nak ejtjük, nem *pönk*-nek, ahogy nagyanyáink tették volna.

Magyar nyelvtan

Toldalékok

Ha hiszik, ha nem, a képzett nyelvész gyakran óriási zavarban van, ha általános iskolás gyereke a magyar nyelvtanból tanultakkal kapcsolatban kérdez. Az iskolai nyelvtan úgy csinál, mintha létezne egyetlen magyar nyelvtan, amit a nyelvész urak régen kitaláltak, és a diáknak csak meg kellene tanulnia. Van ugyan egy úgynevezett „akadémiai nyelvtan”, de annak annyi köze van a magyar nyelvtani rendszerhez, mint a büntetőtörvénykönyvnek egy jó zaftos krimihez.

Itt van például a **toldalékok** kérdése. A hagyományos magyar nyelvtan háromfélét különböztet meg: **ragot**, **jelet** és **képzőt**. Ragnak azt tekintik, ami után nem jöhet újabb todalék, például a *-ba* ragot a *házba* szó végén. Jelnek azt hívják, ami után csak jel vagy rag állhat. Ilyen a többes szám jele, a *-k*, ez után állhat még rag: *házakba*, de képző nem: nincs **házakság*. Végül a képző után újabb képzők, majd jelek és ragok is állhatnak. Például képző az *-s* abban, hogy *házas*, mert jöhet utána újabb képző (*házasság*), majd jelek és ragok: *ház-as-ság-ok-ban*.

Vannak tipikus ragok, jelek és képzők, amikre a fentiek valóban állnak. Például az **igei személyragok** (az *-m* abban, hogy *lát-om*), a múlt idő jele (a *-t* abban, hogy *írt*) vagy a *-hat/-het*-féle igeképzők szépen illeszkednek ebbe a képbe. De nagyon sok a furcsaság is.

Például a főnévi igenév *-ni* végződése után kizárólag személyrag állhat (*írni* – *írnom*), mégis képzőnek tekintik, nem pedig jelnek. Nyilván azért, mert a többi igenév végződését is (*ír-ó*, *ír-ott*, *ír-andó*) a képzőkhöz sorolják. Igaz, hogy ezek kaphatnak jeleket és ragokat: *A nekem ír-ott-ak-at kidobtam*. Ez azért van, mert a melléknevek általában kaphatnak todalékokat, amikor főnévi szerepben állnak: *A kék-ek-et ki-*

dobtam. Viszont szintén igenévképzőnek tekintik a *-va/-ve* toldalékot (*ír – írva*), ami után végképp semmi további toldalék nem állhat.

Ezen az egy szerencsétlen *-va/-ve* képzőn kívül a hagyományos magyar nyelvtan határozó-képzőt egyáltalán nem ismer, mert a határozókhöz nem lehet toldalékot tenni. Például azt a szót, hogy *szépen*, azért nem lehet tovább ragozni, mert határozó. A hagyományos nyelvtan az ilyen toldalékokat, mint az *-en* a *szépen*-ben, ragnak hívja, mert nem állhat utánuk végződés. Ugyanilyen okokból mondják a *naponta*, *kutyástul*, *hármanként*, *háromszor* stb. szavakat is ragozott szavaknak, az egységeskedvéeért. Pedig ezek némelyike még képzőt is kaphat, tehát biztosan képzőnek kellene tekinteni: *háromszori*, *háromszoros*.

A főnévi alakokban más zagyvaságok is vannak. Például az *-ék* jelet (pl. ebben: *Pistáék*) képzőnek tanítják, pedig nem jöhet utána újabb képző (nincs **Pistáékság*). (Mellesleg állhat utána „normális” rag – *Pistáékat* –, viszont az állítólagos *-stul* rag nem: nincs **Pistáékostul*.)

A hagyományos magyar nyelvtan a birtok toldalékát (*kutyám*, *kutyád* stb.) ragnak hívja, nyilván, mert formájában és szerepében hasonlít az igei személyragokra (*írtam*, *írtad* stb.), pedig jelek és ragok is jöhetnek még utána: a *lány-od-ék-at*. Egyébként akár jel, akár rag az *-od*, az állítólagos képző, az *-ék* nem állhatna utána ebben a szóban.

Remélem, meggyőztem a hallgatót: nem biztos, hogy a gyerekekben van a hiba, ha gondjai vannak az iskolai magyar nyelvtannal. Képzeljük csak el, mi történe, ha a fizika- vagy kémiaanyagban lennének ilyen zűrzavarok.

Ikes igék

A nyelvújítók mindig is sokat vitatkoztak arról, hogy mik az **ikes igék** helyes alakjai: Abban már régóta nincs vita, hogy az *ő utaznék*, *ő utazzék* alakokat végérvényesen felváltották az *utazna*, *utazzon* alakok, de vajon *mászok*, vagy *mászom* a helyes forma? Úgy kell mondani, hogy *álmodol*, vagy úgy, hogy *álmodsz*?

Az ikes és az iktelen ragozás következetes megkülönböztetése már vagy 300 éve megszűnt. Azt az állapotot ma már senki se szeretné példának tekinteni, hiszen épp olyan képtelen alakok léteztek, mint a *nézs-*, *húzs-*-féle formák a nem ikes ragozásban. Igaz, a mai állapot furcsa és felemás, de nincs más választásunk, mint elfogadni.

A leingadozóbb az első személyű alak. Hol az egyik alak hangzik természetesebbnek, hol a másik, hol teljesen egyformák. Például egyformán természetesnek hangzik az, hogy *mászok* és az, hogy *mászom*, *úszok* és *úszom*. Néha természetesebb a hagyományos alak (*eszem*, *iszom*), néha pedig csak az újkeletű forma (*hazudok*). A nyelvújítók igyekezete, hogy az *-m*-es alakokat emeljék ki „helyesként”, lényegében hiábavaló volt. A nyelv nem törekszik olyan következetességre, mint a nyelvújítók.

A második személyű alakoknál szinte sohasincs ingadozás, csak ha az igének eleve kétféle töve van (*-sz-re* és nem *-sz-re* végződő), például: *esküdsz* vagy *esküszöl*. Amúgy viszont egyértelműen az *-l*-es végződést használjuk, ha az ige *sz*-féle hangra végződik (*iszol*), és az *-sz* végződést egyébként (*bújsz*). Ez viszont ma már a nem

ikes igéknél is így van: *kapsz*, de *nézel*. Egyes nyelvjárásokban több *-l*-es alakot használnak, de nem csak az ikes igéknél: *bújol* és *kapol*.

Végül érdekesen alakult a harmadik személyű alakok sorsa is. Míg az ikes és iktelen igék ragozása között egyre kisebb lett a különbség, az *-ik* végű harmadik személyű alakok köre bővült, ahelyett, hogy szűkült volna. Az *úszik*, *folyik*, *hazudik*, *álmodik*, *utazik*, *pipázik*, *halászik* stb. eredetileg úgy hangzottak, hogy *úsz*, *foly*, *hazud*, *álmod*, *utaz*, *pipáz*, *halász*; az ellenkezőjére, hogy az *-ik* eltűnt volna, alig van példa, talán csak a *-hat* képző: *írhatik* helyett *írhat*. Azok a nyelvújítók, akik az ikes ragozás megőrzése mellett kardoskodtak, ezekkel az igékkal kapcsolatban ellentmondásba keveredtek, mivel ezeknél éppen hogy az iktelen ragozás az „eredeti”. Lehetetlen lenne elvárni az emberektől, hogy a természetellenes ikes alakok használata mellett még azt is megjegyezzék, hogy melyik ma ikes ige volt eredetileg iktelen.

Az ikes igéknek eredetileg jelentésbeli sajátosságaik is voltak. Olyan folyamatokat jelöltek, amelyekben az alany nem **cselekvő**, inkább **elszenved** vagy **megtapasztal** valamilyen folyamatot (*alszik*, *fázik*, *török*). Az újabb ikes igékre ez már nem mind áll, például az *úszik*, *hazudik*, *pipázik*, *halászik* nem ilyen jelentésűek, ezek cselekvéseket jelentenek. Da ma is ritka még az olyan ikes ige, aminek tárgya lehet, mert a tárgyias igéknél az alany általában cselekvő szerepű. Az *eszik*, *iszik* a leggyakoribb kivételek, ezeket régóta lehet tárgyasan használni.

Néhány esetben az igének ikes és iktelen alakja is van, ilyenkor az ikes változatnál az alany elszenvedi a folyamatot, az iktelennél pedig cselekvő módon előidézi. Ilyen az *eltörök* (elszenved) és *eltör valamit* (előidézi, tárgyias). Ez is olyan ige, amelynél csak a harmadik személyben maradt meg a ragozási különbség. Úgy mondjuk, hogy *eltörök valamit* és *eltörök* (nem *eltöröm*) – mert törekeny vagyok –, és ugyanígy: *eltörsz valamit* és *eltörsz* (nem pedig *eltöröl*) – mert törekeny vagy. Jelentéstani oldalról tehát azt lehet mondani, hogy a cselekvő és az elszenvető vagy megtapasztaló alanyok közötti különbségtétel kiszorult az első és a második személyből (amelyek a beszélgetés résztvevőinek felelnek meg), és visszaszorult a harmadik személyre (a beszélgetésben részt nem vevő személyekre). Ha ez igaz, a jövőben további következményei is lehetnek még.

Jelenleg tehát az ikes igék sem ragozásukban, sem jelentésükben nem alkotnak teljesen elkülönülő osztályt, de nem is látszanak teljesen eltűnni, beleolvadni a „rendes” igék közé. Izgalmas kérdés, hogy hol fognak megállapodni: elszigetelt kivételek lesznek, eltűnnek, vagy pedig valami új jelentéstani szempont alapján alkotnak majd egységes alosztályt. Ez azonban a mi életünkben már nem fog kiderülni.

Névutó

Érdekes kategóriája a magyar nyelvtannak a **névutó**. Mint a neve is mutatja, a főnév után áll: *szekrény alatt*, *épület mögül*, *Bence szerint*. A névutót nehéz a szófajok között elhelyezni; még leginkább a határozószóra emlékeztet, de jócskán különbözik is tőle mondattani viselkedésében. A határozószót ugyanis önmagában is lehet használni, így válaszban, kiegészítésben akár mondatértékű is lehet. Például: *Mikor érkeztetek?*

– *Most. Ugye a nagyobbik lány hegedült? – Rosszul.* E példákban a *most*, a *rosszul* mint határozószók önmagukban lehetnek a második beszélő mondatai.

Am ezt a névutóval nem lehet megcsinálni. Ha azt kérdezi valaki: *Az épület melyik oldalán van a garázs?*, nem válaszolhatom azt: *– *Mögött.* Azaz önmagában a névutó nem állhat, még kiegészítő válaszként sem. Azt már mondhatnám, hogy *mögöttE*, de éppen ezt kívántam bizonyítani: az *-e* toldalék itt a főnevet (*épület*) jelképezi, vagyis a főnév mondattani szerepe nem maradhatott betöltetlenül.

A névutó mindig a főnév után áll és legtöbbször hangsúlytalanul simul hozzá, azaz szakszóval **enklitikus**. Ezt a viselkedést egy másik elemcsoport, a ragok is mutatják: *épületben, Bencével, szekrényen*. A ragok ugyanúgy nem állhatnak önmagukban, nem szerepelhetnek mondatként még rövid válasz vagy kiegészítés céljából sem, mint a névutók. *Az épület mellett van a garázs?* Erre nem válaszolhatom azt: *– *Ben.* Vagy erre a kijelentésre: *Bence nélkül jött*, nem mondhatom: *– *Nem, vel.* Ilyenkor – ugyanúgy, mint a névutók esetén – a főnév szerepét betöltő birtokjellel kell a ragot „megtámogatnom”, tehát: *benne, vele* stb.

Figyeljük meg, hogy a *mögötte, szerinte*, illetve *vele, benne* alakokban látszólag az *-e* birtokjel tapad a névutóhoz, illetve raghoz, de mondattanilag fordítva van: éppen a névutó, illetve a rag tapad a főnevet megtestesítő *-e* birtokjelhez. Sorrendjük azonban megcserélődött: most előbb van a névutó, illetve a rag, és utána – enklitikusan – a főnevet képviselő elem (vagyis a birtokjel), tehát *épület mögött*, de *mögött-e*. Ez kompromisszum a két szabályrendszer: a mondattan és az alaktan között. A mondattan azt kívánja, hogy a névutó ill. rag mindig közvetlenül valamely főnévszerepű elemhez tapadjon (ez a követelmény kielégül), és azt is kívánja, hogy enklitikus legyen: ez a követelmény csak igazi főnévvel elégül ki (*épület mögött, Bencével*), de ha a főnév szerepét a birtokjel tölti be, akkor már ez lesz enklitikus. A birtokjel enklízisre törekvése – ami alaktani szabály – erősebb, mint a névutóé vagy a ragé: itt a konfliktus az alaktan javára oldódik meg.

A magyar szórend

A magyar mondatok szórendje mostohagyereknek számít az iskolai nyelvtanban, pedig ez a magyar mondatok egyik legsajátosabb vonása. A külföldieknek is ez okozza a legnagyobb gondot, amikor magyarul tanulnak. És megfordítva, az idegen nyelvet tanuló magyaroknak is a magyar szórendtől való elszakadás az egyik legnehezebb feladat.

Elterjedt félreértés, hogy a mondatrészeknek a magyarban „szabad” a szórendjük. Pedig csak kevés helyzetben választhatjuk meg szabadon a mondatrészek sorrendjét. Például az ige utáni mondatrészek sorrendje nem szokott kötött lenni (ez is nehézséget okoz, amikor például angolul tanulnak a magyar anyanyelvűek). De már az, hogy melyik mondatrészt rakjuk az ige mögé, és melyiket elé, egyáltalán nem szabad. A félreértés alapja, hogy a mondatrészek tényleg mindenféle sorrendekben előfordulnak, csak hogy a különböző szórendű mondatokat más-más jelentésben használjuk, és más-más a hangsúlyozásuk is:

'Pista feljött a lépcsőn.

'PISTA jött fel a lépcsőn.

A 'lépcsőn' *PISTA* jött fel.
 'FELJÖTT Pista a lépcsőn.
 'Pista jött fel a 'lépcsőn, ...
 'JÖTT fel Pista a lépcsőn.
 'FEL PISTA jött a lépcsőn.

Furcsa, hogy ezek a tények miért nem kerültek bele a köztudatba. A múlt század közepe óta közismertek a magyar szórenddel kapcsolatos jelenségek, elsősorban Braszai Sámuel, Fogarasi János, Kicska Emil és Simonyi Zsigmond munkáiból. A nemrég megjelent *Strukturális magyar mondattanban* is középponti szerepe van, nem utolsósorban É. Kiss Katalin jóvoltából. Az első említések óta folyik a vita arról, hogy a különböző szórendek különböző mondat szerkezeteknek felelnek-e meg, vagy pedig csak a mondat szerkezetre ráakódó, járulékos jellegzetességekről van-e szó.

Ha röviden össze kell foglalni a szórendről való tudnivalókat, először is két mondatfajtát kell megkülönböztetni: a **semleges** és a **nyomatékos** mondatokat. A nyomatékos mondatok jellemzően a közvetlenül megelőző mondatra való reakcióként, visszavágásként vagy válaszként használhatók. Az, hogy *Pista feljött a lépcsőn*, semleges, míg az, hogy *PISTA jött fel a lépcsőn*, visszavágás valamilyen – elhangzott vagy csak odaértett – mondatra, ami azt állította, hogy 'valaki más jött fel a lépcsőn'. Az ilyen nyomatékos mondatokat **kirekesztőnek** vagy **ellentétezőnek** nevezhetjük. Jellegzetességük, hogy közvetlenül az ige előtt van az ellentétbe állított mondatrész (*PISTA jött fel*), még az igekötőt is az ige mögé parancsolja. Az ellentétbe állított mondatrészt **fókusz**nak hívják. De nyomatékos mondat ez is: *FELJÖTT Pista a lépcsőn*, visszavágás egy olyan mondatra, ami azt állította, hogy 'nem jött fel'.

A másik fontos tudnivaló, hogy a magyar mondatoknak két nagy részből tevődnek össze. Az első rész (amit régen **előkészítő rész**nek hívtak, ma pedig **topik**nak), ami a mondat elején áll, nem kötelező, és arra utal, „amiről a mondat szól”, akármit jelentsen is ez. A második, kötelező résznek régen **tüzetes rész** volt a neve, ma pedig **komment**. Ez felel meg a voltaképpen állításnak, kérdésnek stb. A tüzetes részen belül is csak az ige kötelező, vagy legalább az igekötője, vagy nyomatékos mondatban a nyomatékos elem, a fókusz. Például abban a mondatban, hogy *Pista feljött a lépcsőn*, a *Pista* az előkészítő rész, a *feljött a lépcsőn* a komment, ebből csak a *fel* kötelező. Abban, hogy *Pista a LÉPCSŐN jött fel*, a *Pista* a topik, a maradék a komment, és csak a fókusz kötelező kimondani: *a lépcsőn*.

Végül annyit kell még elmondani, hogy a semleges mondatban az ige előtt szinte mindig áll valamilyen hangsúlyos elem, igekötő vagy névelőtlen főnév (*megette, almát eszik*). Ezeket együttesen **igevivőknek** nevezzük. Csak bizonyos igék képesek hangsúlyosan, igevivő nélkül állni a mondatban (*Pistának hiányzik a tánc*). Ha folyamatos szemléletű a mondat, akkor is hangsúlyos az ige töve: *Éppen jött fel a lépcsőn*. A külföldiek számára ez a legnehezebb része a magyar szórendnek. Nem mindig könnyen érthető, hogy mitől „hangsúlyképes” némelyik ige, és nem mindig könnyű kitalálni, hogy melyik mondatrésznek kell az igevivőnek lennie.

A másik nehézség, hogy a kommentben az ige, az igevivő vagy a fókusz előtt állhatnak még további elemek, és ezek csak meghatározott szórendekkel férnek össze. Ilyenek például a *minden-es* mondatrészek: *Pista minden almát megevett*; az *is-es*

mondatrészek: 'Pista az 'almát is 'megette. Sokszor többféle szórendet is megtérnek az ilyenek, árnyalatnyi jelentéskülönbségekkel: 'GYAKRAN bejött és 'GYAKRAN jött be, 'SOK diák bejött és 'SOK diák jött be.

Csak néhány szórendi törvényszerűséget soroltam fel, a legfontosabbakat. Ezek legalább olyan jellegzetes sajátosságai a magyar nyelvnek, mint a főnévragozás vagy a névutók használata, mégis alig ismerjük őket az iskolából. Külön jegyzetet érdemel, hogy milyen jelentésbeli különbségeket fejeznek ki a különböző szórendek.

Topik és fókusz

A magyar mondat mind hangsúlyozás, mind nyelvtani szerkezet szempontjából két fő részre tagolódik: **topikra** és **kommentre**. Például: [A völgyben] [szél süvöltött]. Itt az *a völgyben* rész a topik, a *szél süvöltött* a komment. További példák: [Az öreg Lakatos Géza bácsi] [mindenkinél szebben cimbalmozott], [Marcsát] [utálták az osztálytársai].

A *topik* és *komment* szavak az angol szakirodalomból terjedtek el. A *topik* jelentése 'téma; az, amiről szó lesz', a 'komment' pedig a magyar *kommentálni* igével rokon, tehát mintegy a topikhoz fűzött megjegyzés, állítás. A topik gyakran azonos az alannyal, a komment meg az állítmánnyal. Például: [A kutya] [ugat], vagy fönti hosszabb példánkban: [Az öreg Lakatos Géza bácsi] – ugye ez az alany, és a topik is egyben – [mindenkinél szebben cimbalmozott] – ez az állítmány és a komment is egyben. De ez az egybeesés nem kötelező.

A topik és a komment közötti határt a legegyszerűbben az ún. „bezzeg-próbával” kereshetjük meg: ahová a *bezzeg* szó betehető, ott ér véget a topik, és ott kezdődik a komment. Ez nem minden mondatban működik, de azért jó irányadó. Például: [A völgyben] *bezzeg* [szél süvöltött]. [Az öreg Lakatos Géza bácsi] *bezzeg* [mindenkinél szebben cimbalmozott]. [Marcsát] *bezzeg* [utálták az osztálytársai]. [A kutya] *bezzeg* [ugat].

A komment elején vagy az ige áll ([A kutya] [ugat]) vagy – és ez a magyarban roppant gyakori – egy úgynevezett **igevivő**, mely az igével jelentéstanilag is szoros kapcsolatban van, s amely után az ige hangsúlytalanul (enklitikusan) áll – pl. a *szél süvöltött* kommentben az igevivő a *szél*, a ragozott ige pedig a *süvöltött*, mely enklitikusan tapad hozzá. Szemléltessük ezt két szó, a *gyémánt* és a *maradt* kapcsolatán.

1. Ha azt mondom: 'Gyémánt 'maradt, akkor az ígére is tettem hangsúlyt. Ebből hallható, hogy az ige nyitja a kommentet (hiszen ha előtte a kommentben más is állna, akkor az ige hangsúlytalan volna). A *gyémánt* tehát most a topikban van: ['Gyémánt] [maradt] – a mondat jelentése: 'ez a fajta drágakő nem fogyott el, van még belőle'.
2. Ha azt mondom: 'Gyémánt *maradt*, akkor az ígére nem tettem hangsúlyt. Ennek két magyarázata lehet:
  - a) Egyrészt lehet a *gyémánt* **kontrasztívan** értendő: például megkérdezi az ékszerész a segédjét: *Feri kérem, 'SMARAGD maradt?* – Mire a válasz: *Nem, főnök úr, 'GYÉMÁNT maradt.* Itt az alanyok vannak szembeállítva: *smaragd* ill. *gyémánt*.

- b) Másrészt lehet a kifejezés topik nélküli mondat (ami természetes olyan beszédhelyzetben, ahol a topikot már ismerjük s nem kell megismételni). Ilyenkor a hangsúlyos *gyémántot* a komment igevivőjének elemezzük. A *maradt* jelentése most sajátosabb: 'változatlan tulajdonságokkal bír'. Ha tehát azt kérdezi valaki: *Mi lett Evelyn szemével?* – a válasz ez lehet: '*Gyémánt maradt* – azaz 'még most is gyémánt, mint régen'.

Vanni

Ha egy iskolásgyereket megkérdezzük, hogy mi a *van* ige főnévi igeneve, biztos rávágja, hogy *lenni*. Pedig van a *van*-nak egy másik főnévi igeneve is, igaz, hogy csak egy szerkezetben használjuk: *Vanni van*. Sőt, tájnyelvi változatokban még egy harmadik, „múlt idejű” alakot is feljegyeztek: *Vóni vót*.

Nem olyan egyszerű pontosan meghatározni, hogy mikor használjuk ezeket a szerkezeteket. Biztos, hogy ezek **nyomatékos** mondatok változatai, tehát olyanok, amik igenlőleg megerősítenek egy elhangzott mondatot, vagy egy elhangzott tagadó mondatnál szemben az igenlő változatot állítják: – *Kimentetek a tűzhöz?* – *Kimenni kimentünk, de nem tudtuk eloltani*. Illetve: – *Biztos nem mentetek ki a tűzhöz.* – *Kimenni kimentünk, csak nem tudtuk eloltani*. De az egyszerű nyomatékos mondatokhoz képest ezekben a mondatokban van egy többlet. Valahogy azt fejezik ki, hogy maga a nyomatékos mondat nem fedi a teljes igazságot, igaz ugyan a mondat, de nem a legpontosabb, a legkimerítőbb leírása a helyzetnek. Ez azt jelenti, hogy az éppen vitatott kérdés legfontosabb részével kapcsolatban nem megfelelő információt ad. Például ha megkérdezik, hogy kimentünk-e a tűzhöz, és ezen azt értik, hogy elrendeztük-e az oltást, egyenesen félrevezető lenne csak annyit válaszolni, hogy *Kimentünk* (vagy *Ki*), mert az azt sugallná, hogy el is intéztük az ottani teendőket.

Az általam ismert nyelvek közül csak a **jiddisben** van hasonló jelentésű szerkezet, lehet, hogy a magyarba is jiddis hatásra került. (A jiddis germán nyelv, egy ófelnémet nyelvjárás leszármazottja, a kelet-európai zsidóság kihalófélben levő nyelve, amelyet a Rajna partjáról keletre vándorló zsidók hoztak magukkal.) Más nyelvekben nem olyan egyszerű kifejezni ezt a jelentést. Angolul például ugyanezt lehet érzékeltetni, ha a mondathoz az *all right* kifejezést fűzzük: *We went there all right* 'Odamenni odamentünk'. Egyébként az illető jiddis szerkezet pontosan ugyanolyan felépítésű, mint a magyarban megtalálható, vagyis a mondat nyomatékos elemét kell a mondat elején szó szerint megismételni. (A szó szerintiség követelménye miatt kerülnek elő a furcsa *vanni*, *volni* főnévi igenevek.) Ha a mondat kontrasztot fejez ki, akkor nem az igét kell (főnévi igenévként) megismételni, hanem az ellentétbe állított névszót, *-nak/-nek* raggal: *Halnak hal volt, de elég picurka*.

A magyarban nemcsak ez az „ismétlős” szerkezet használatos arra, hogy az állításunkkal kapcsolatos fenntartásainkat kifejezzük. Általában a mondat elején az emelkedő hanglejtéssel ejtett összetevők ilyen jelentést fejeznek ki: – *Hoztál zseblámpát?* – '*Zseblámpát* 'hoztam. Ezt akkor mondjuk, ha a kérdésre ugyan igennel akarunk válaszolni, de ugyanakkor érzékeltetni akarjuk, hogy ez nem a teljes igazság, például: 'Valami mást, amit szintén hoznom kellett volna, nem hoztam.' Vagy amikor nem is teljes egészében igenlő a válasz: – *Megjöttek Jóskák?* – '*Jóska* 'megjött. Ez jelentheti

azt is, hogy a többiek nem jöttek meg, vagy hogy nem tudjuk, hogy megjöttek-e, de mindenesetre érzékelteti, hogy a válasz nem kimerítő. Ezeket az emelkedő hanglegjtéssel ejtett mondatrészeket egyébként a modern magyar nyelvtanban **kontrasztív topiknak** nevezik.

A kontrasztív topik jelensége azt illusztrálja, hogy a magyar nyelvben a mondat felépítésének és a szórendnek az a fő szervező elve, hogy a mondat hogyan kapcsolódik az előző mondatokhoz, az előzőekben tárgyalt kérdésekhez, illetve témákhoz, mennyiben járul hozzá új információval a már elmondottakhoz, mennyire fontosak az elmondottak az előzőekhez képest, stb. Ezt a szervező elvet, és ezeket a megkülönböztetéseket a legnehezebb az idegen anyanyelvűeknek elsajátítani a magyarból, ezért például a kontrasztív topikot sok évi magyartanulás után is rosszul szokták használni.

Hangsúlyos is

Vannak olyan nyelvi elemek, melyek a beszédben mindig valamely másik szóhoz tapadnak, önálló hangsúlyt nem viselnek, nem is hangzanak önálló szónak. Ezeket **simuló elemeknek**, görög eredetű szóval **klitikumoknak** nevezzük. Természetesen ilyenek a ragok, képzők, tehát a *-ban*, az *-os*, mondjuk, az *asztalban*, *asztalos* szavakban. Ez triviális. De már sokkal érdekesebb a kérdő értelmű *-e* elem, például: *Vajon jönnek-e a többiek?* Ezt nem nagyon lehet ragnak vagy képzőnek nevezni, mivel a kérdéses szó jelentését, szerepét nem befolyásolja, inkább valahogy az egész mondatához tartozik – ám mivel klitikum, kénytelen valamelyik szóhoz tapadni – esetünkben mindig az igéhez.

Érdekesebb a magyar *pedig* szó esete. Ennek két jelentése van: az egyik pusztán mondatfűző értelmű, 'és, továbbá, valamint' jelentéssel: pl. *Klári mosott, Mancsi pedig főzött*. A másik ellentétes értelmű, 'de, jóllehet, holott' jelentéssel, pl. *Klári nem segített, pedig Mancsi főzött*. A kétféle jelentés a simulás kétféle módjában is megnyilvánul. Az 'és' értelmű *pedig* szó mindig a megelőző szóhoz simul, azaz **enklitikus**: *'Mancsi pedig főzött*. A 'de' értelmű *pedig* szó viszont éppen ellenkezőleg, az utána álló szóhoz simul, azaz **proklitikus**: *pedig 'Mancsi főzött*.

Jellemzően enklitikus a magyarban az *is* szó: mondat elején soha nem áll, mindig a megelőző szóhoz tapad: *'Klári is mosott*. *'Klári 'mosott is*. Legföljebb tréfásan, válasz gyanánt, a kérdést mintegy korigálандó használhatjuk önmagában az *is* szócskát: *Neked viszonyod volt a Mancival? – Is*. A válaszadó finoman jelzi, hogy a kérdésnek így kellett volna hangzania: *Neked viszonyod volt a 'Mancival is?* Ez azonban valójában **metanyelvi** használat, amikor a válasz a kérdésre mint nyelvi szerkezetre vonatkozik, annak egyik helyét helyesbíti – ez nem cáfolja, hogy az *is* szócska mindig enklitikus, soha nem állhat magában vagy mondat elején.

A mondat végén azonban egy sajátos esetben hangsúlyos lehet az *is*. Figyeljük a következő példát: *Azt mondták, hogy goromba az új főnök, és goromba 'is*. Vagy ezt a párbeszédet: *Féltem, hogy gond lesz az új gépekkel. – Van 'is!* Ilyenkor az *is* jelentése egészen más, mint enklitikus használatában; nem 'szintén' értelmű, hanem 'bizony, tényleg, csakugyan' értelmű. Olyankor szoktuk használni, amikor a mondat

végére nem jut olyan szó, mely új információt hordozna, és így nincs mire tenni a bizonyosságot érzékeltető hangsúlyt. Vegyünk két példát:

Azt ígérte, hogy hoz négy zsákot, és hozott (is) 'hármat.

Itt a *hármat* kellően új információt hordoz, rajta lehet tehát a hangsúly. Viszont

Azt ígérte, hogy hoz négy zsákot, és hozott 'is.

Itt nincs új elem, a *négyet* szót kár volna megismételni, ezért lép helyébe a hangsúlyos *is*.

Felállványozott

Nem szokásom a germanizmusok ellen prédikálni – merthogy nem szokásom semmi ellen prédikálni. A nyelv úgy szép, ahogy van, a kommunikáció sikere meg úgysem a nyelven múlik, hanem a használóján.

De azért bevallom: van, ami idegesít. A házunkban működő üzletre kitétek egy táblát: *Boltunk elektronikus riasztóval védett*. Ez még nekem is túl németes, pedig nagy barátja vagyok a német nyelvnek. A bajom a participium perfectum, tehát esetünkben a *védett* múlt idejű (előidejű) melléknévi igenév használatával van: ez az, ami a németnek – s a többi indoeurópai nyelvnek – olyan jellemző vonása. *Geschützt* – mondaná a német, *protected* – mondaná az angol, és így tovább. Én magyarul az ilyen állapotok kifejezésére a *-va/-ve* végződésű határozói igenevet használom: *Boltunk elektronikus riasztóval van védve*. Ez a határozói igenév igazán ízesen és egyedien magyar, és bizony az ember – nyelvészetileg egyébként indokolatlanul! – szebbnek érzi az egyedit, a sajátosat.

Idős pap beszélt a rádióban a temploma tatarozásáról, s ezt mondta: *Az északi torony jelenleg felállványozott*. Drága atyám, gondoltam, miért nem mondja úgy, hogy *a torony jelenleg fel van állványozva* – mennyivel szebb lenne. Talán úgy érzi, a *van* szócska használata kerülendő mindenáron, s ezért áldozza föl a szép határozói igenevet? Dehát a *van* szócskát nem lehet germanizmusnak minősíteni, mert akkor a *Csaba otthon van* se volna elég magyaros...

A múlt idejű melléknévi igenév állapotleíró használata azért idegen a magyartól, mert szenvedő szerkezetet, passzívumot rejt, s ez a mai magyartól idegen. A határozói igenév nem ilyen: az létezés, állapotot rejt magában: *hogyan van a torony?* – *Fel van állványozva* – mintha azt kérdezném: *Hogyan poroszkált a Sanyi bácsi?* – *Dülöngélve*.

Tetézi a bajt, hogy a magyarban a múlt idejű melléknévi igenév többnyire nem különbözik a rendes múlt idejű igétől: *védett* – ez egyaránt lehet ige (*ő védett*) és igenév (*védett terület*). Ez a németben nem fordul elő, mert ott a szóalakok különböznek (németül többnyire a *ge-* előrag jelzi az igenevet, és a ragok is mások). Így aztán a magyarban veszélyes kétértelműségek támadhatnak. A múltkor ezt hallottam: *A hangversenyre a polgármester is meghívott*. Én bizony úgy értettem, hogy *a polgármester is meghívott engem*. Aztán kiderült, hogy az illető azt akarta mondani, hogy *a polgármester is meg van hívva*. Hát akkor miért nem azt mondja?

De most befejezem, mert műsorom számára mindössze három perc biztosított.

Hogy emberei követték el. . .

Manapság – sajnos – gyakran hallani az alábbi mondatot a rádióban: *Az ilyen és ilyen szervezet bejelentette, hogy emberei követték el a merényletet.* Érdemes a mondat második felét, tehát a tárgyi mellékmondatot hangsúlyozás és szórend szempontjából megvizsgálni. E rész tehát így szól: *hogy emberei követték el a merényletet.*

Feltűnő az *emberei* szóra eső hangsúly: e szó viseli a mondat legnagyobb hangsúlyát, melyet a magyarban **fókusz**nak nevezünk. Úgy is mondhatjuk, hogy e szó fókuszban van a mondatban. A fókusz az erős hangsúly mellett általában szórendi tényezők is segítenek kiemelni. Így van ez most is: az *emberei* után az igekötős ige fordított sorrendben áll, tehát az igekötő hátra van vetve: *követték el* és nem *elkövették*. Általában igaz, hogy a magyarban a fókusz kiemelésének egyik eszköze, hogy a ragozott ige-töveget (esetünkben: *követték*) azonnal a fókusz után tesszük; emiatt kell az igekötőnek hátrakerülnie.

Mindez szépen mutatja, hogy az idézett mondatban csakugyan az *emberei* a fókusz. Csakhogy ez mégsem lehet igaz. A fókusz mindig valamiféle ellentétet, kontrasztot fejez ki. Például: *A szomszédasszony azt állítja, hogy a macska lopta el a halat.* Itt a *macska* a fókusz, és azt fejezi ki, hogy ‘nem más volt a tolvaj, hanem éppen a macska’. A fókuszos rész után oda lehet tenni, hogy *nem pedig . . .* . Például: *. . . a macska lopta el a halat, nem pedig ő.*

Mármost visszatérve eredeti példánkra, az *emberei*-ről nem mondhatjuk, hogy kontrasztot fejezne ki. Mivel is?? *A szervezet bejelentette, hogy emberei követték el a merényletet, nem pedig állatai?* – vagy *emberei, nem pedig gépei?* Nyilvánvalóan nem; az *emberei* semmivel sincsen szembeállítva. Ami nyilvánvalóan szembe van állítva, az a *szervezet*: a mondat lényege, hogy éppen ez a szervezet volt a tettes, és nem egy másik. No de akkor miért nem a *szervezet* szót hozzuk fókuszba? Azért, mert nem szerepel a tagmondatban. De miért nem szerepel a tagmondatban? Azért, mert a főmondatban már szerepelt (*Az ilyen és ilyen szervezet bejelentette. . .*), és a főmondati alanyt kötelező a mellékmondatból elhagyni vagy névmással helyettesíteni. Ha ragaszkodnánk a névmáshoz, a mondat így hangozhatna: *A szervezet bejelentette, hogy az ő emberei követték el a merényletet* – ekkor az *ő* (pontosabban az *az ő emberei* csoport) rendesen fókuszban lenne. A hírszerkesztők azonban kényelmetlennek érzik, hogy egy szervezetre (tehát nem egy személyre) utaljanak az *ő* szóval, így inkább elhagyják, s a hordozó nélkül maradt fókuszhangsúly rátelepszik a legközelebbi szóra, az egész ügyben teljesen ártatlan *emberei*-re. (Az ártatlanságot nyelvtanilag értem.)

Mondat eleji névelő

Úgy tűnik, szabálya a magyar nyelvnek, hogy települést, városrészt jelentő szó elé nem kerülhet határozott névelő: nincs tehát **Szép város a Pécs; *A Kassán kell átszállni.* Ez a szabály csak akkor igaz, ha két fontos megszorítást teszünk. Egyrészt a városrészek (de nem az önálló települések!) neve elé mégis kell névelő, ha utolsó tagjuk földrajzi egységnev: *a Terézváros, a Pasarét, a Csigekert*; vagy ha utánuk odaértjük a *-város(rész), -(lakó)telep* elemet, pl. *a Havanna, a Csebokszári, az Urán*; vagy ha önmagukban is földrajzi (főleg hegy- vagy víz-) név értékkel bírnak: *a Vár, a Tabán, a Tettye, a Burg.* A másik megszorítás tulajdonképpen tautologikus (önis-

méltó): ha a szó nem település vagy városrész neve, akkor a fentiek természetesen érvénytelenek, és a szokásos, általános szabályok érvényesek. Ha például vonatról vagy focicsapatról van szó, akkor kell a névelő: *Késik a Lillafüred, Győzött az Újpest*, hiszen e szóféleségek előtt a névelőhasználatot nem korlátozza semmi.

A fesztelen beszédben azonban előfordulnak az alábbi, névelőtlenül kezdődő mondatok: $\emptyset$ *Újpest jól játszott?* – $\emptyset$ *Lillafüred megint késik!* – $\emptyset$ *Várban most könnyen lehet lakást eladni.* Miért hiányzik itt a névelő? Talán mégis „átüt” e szavakon a város(rész)név? Nem, ez két okból sem lehet igaz. Egyrészt mert ez a névelőtörlés csak a mondat elején lehetséges, vagyis nem jók a következők: **Jól játszott $\emptyset$ Újpest?* – **Megint késik $\emptyset$ Lillafüred.* – **Most könnyen lehet $\emptyset$ Várban lakást eladni.* Márpedig a kérdéses szavak a mondat belsejében is ugyanazt jelentik, mint az elején. Másrészt viszont a névelőtörlés a mondat elején bármely főnév előtt lehetséges: $\emptyset$ *Villanyt lekapcsoltad?* – $\emptyset$ *Portásnak szóljatok!* – $\emptyset$ *Kulcs a lábtörlő alatt van,* míg a mondat belsejében ilyesmiről szó sem lehet: nem jó az, hogy **Lekapcsoltad $\emptyset$ villanyt?* – **A kulcs $\emptyset$ lábtörlő alatt van.* Nem világos, hogy e mondat eleji névelőtörlésnek mik a feltételei. Az ilyen mondatok szinte mind kérdések, esetleg felszólítások vagy felkiáltások. Talán ezt domborítja ki a névelőtörlés?

Érdekes, hogy a fesztelen társalgásban, ahol a személynevek előtt is rendszeresen névelőt használunk (*Fölhívtad a Bélát? A Mátrai jó szervező*), a mondat eleji névelőtörlést előszeretettel alkalmazzuk, s ekkor már természetesen a személynevek elől is eltűnik a névelő: $\emptyset$ *Bélát fölhívtad?* $\emptyset$ *Mátrai remek szervező!* Mármost ez utóbbi mondatok olyanok, mint az irodalmi stílusúak, ahol személynév előtt nem áll névelő. De itt alighanem kettős csavarral állunk szemben: a fesztelen stílus berakja a névelőt, majd a még fesztelenebb névelőtörlési szabály – mondat elején, valamiféle kiemelés céljából és esetén – törli.

... a fajta

A főnevet a környezetében működő szavakkal együtt főnévi csoportnak nevezzük. Ezen belül a főnév előtt úgynevezett „meghatározó” szerepű elemek, latinosan **determinánsok** állhatnak. Ilyen például a **névelő**: *az egér, a hagyma*; ilyen a mennyiségjelölő szó – *három egér, sok hagyma* – vagy az ún. birtokos jelző, például *Marci egere, a mi hagymánk*.

A determinánsok körét nem könnyű megvonni. Vegyük például az *egy kiló hagyma* kifejezést. A *kiló* szó szerepe kétséges, magyarán: egyetlen főnévi csoportról van-e szó, melynek a *hagyma* a feje – ekkor a *kiló* csakis mennyiségjelölő determináns lehet –, vagy kettőről, akkor az elsőnek a feje a *kiló*, a másodiknak a *hagyma* – no de akkor mi közöttük a kapcsolat? Még nehezebben elemezhető az *egy csomó egér* kifejezés. Míg ugyanis azt mondhatom, hogy *a hagymának kilója*, s ezzel bizonyítva láthatom, hogy a *kiló* itt főnév, azt már nem mondhatom, hogy *az egérnek csomója* – azaz az *egér* előtti *csomó* pusztán mennyiségjelző, nem pedig főnév.

E körön belül is sajátosan viselkedik az *a fajta* kifejezés. Olyan fordulatokra gondolok, mint *ez a fajta hagyma*. Önmagában az *a fajta* jólformált főnévi csoportnak tűnik, saját névelővel. Viselkedése azonban nem a megszokott, mert érzéketlen arra, hogy mi veszi körül. Például: *ennek a fajta egérnek, ezek a fajta gondok, enélkül a faj-*

ta segítség nélkül satöbbi. Láthatóan változás nélkül túri az egyes- és többes számú, ragozott és névutós szerkezetet. Ilyen szerepben egyébként csak mennyiségjelző elemek szoktak állni – ennek a csomó egérnek – vagy egyes melléknemesült főnevek: ezek a típusú gondok; de már azt nem lehet mondani, hogy *ezek a jellegű gondok, vagy *e nélkül a célú segítség nélkül. A típusú látszólag melléknév, mert legalább van melléknévi végződése, de az a fajta annyiban sajátos, hogy még melléknévi végződést sem kap. Lehetne azt is mondani, hogy ez a fajtájú egér, ennek a fajtájú segítségnek – a mai nyelvhasználat azonban jobban kedveli a ragtalan formát.

Ugyanakkor a determinánsok nem melléknemek, mert nem hozhatók állítmányi helyzetbe. Míg tehát a következő mondatpárok érvényesek: ez a nagy egér → az egér nagy, ezek a súlyos gondok → a gondok súlyosak, olyan átalakítást már nem csinálhatunk, hogy ez a fajta egér → *ez az egér: fajta, vagy ezek a típusú gondok → *ezek a gondok: típusúak. A fajta, típusú determinánsok tehát leginkább a névelő vagy a mutató névmás kibővítéseiként elemezhetők: ez a fajta, az a típusú.

Stiláris tagadás

Ősrégi fogása a stilisztikának a **tagadás**, a **negáció**. Persze stiláris elemmé csak attól válik, hogy közlendőm nem szükségképpen igényli a tagadó szerkesztést. E mondat: *A ló nem húsevő* tagadás ugyan, de nem **stiláris tagadás**, nincs stílusértéke, mert e közleményt máshogy nem is tudnám kifejezni, azaz nincs választásom. A stiláris elemek attól azok, hogy nem lett volna kötelező választani őket.

A stiláris tagadás klasszikus esete a **kettős tagadás**, például *Nem lehetett nem észrevenni* (értsd: 'muszáj volt észrevenni'), *Nem fegyvertelenül jöttek* (értsd: 'fegyveresen jöttek'), stb. A kettős tagadás egyik tagja általában a felszínen is megjelenő *nem* vagy *ne* szócskával, tehát explicit módon történik; a második tagadás lehet ugyancsak explicit (*Nem lehetett **nem** észrevenni*), de lehet többé-kevésbé implicit, azaz önálló tagadószóval ki nem fejezett is, például *nem fegyvertelenül*. Ilyen esetben mondattani szinten csak egy tagadás van, stiláris és lexikális szinten kettő, jelentés-tani – vagyis szemantikai – szinten egy se, hiszen értelmüket tekintve ezek állítások. A kettős tagadás a logikában állítással egyenlő: ha valami „nem nem-*a*”, akkor *a*.

De vajon mindig egyenlő-e a stilisztikában is? Ha azt mondom: *Az összhatás nem kellemetlen*, akkor azt állítom, hogy kellemes? Ha azt mondom, *A gondolat nem ellenszenves*, akkor rokonszenves? Nem biztos. Ezek kifejezhetnek semleges, a pozitív és negatív végpont közötti ítéletet – bár gyakran valóban inkább a pozitív irányba mutatnak. A kettős tagadások jó része tehát egyaránt lehet pozitív ítélet, enyhén pozitív ítélet, vagy valóban semleges állásfoglalás. Sokszor ez már első látásra kiteszik – a fenti *Az összhatás nem kellemetlen* példa nyilván eléggé pozitív kicsengésű (értsd: 'meglehetősen kellemes'), de ha azt mondom: *Az almahéj nem értéktelen*, ennek legfeljebb a szituáció, a szövegösszefüggés adhat többé vagy kevésbé pozitív burkolt olvasatot.

Eddig a kettős tagadásról beszéltünk: van azonban olyan stiláris tagadás is, mely nem kettős, hanem egyszeres. Például: *Az összhatás nem kellemes*, *Az ablakok nem tiszták*. Ezek érdekes módon alig engednek meg semleges vagy pláne pozitív olvasatot, valójában negatív ítéletek, azaz értsd: 'az összhatás kellemetlen', 'az ablakok

piszkosak'. Különösen az angolok szeretik az ilyen tagadva megfogalmazott negatív ítéleteket (ez egy fajta *understatement*, azaz 'visszafogott állítás'), hagyományos visszafogottságuknak jobban megfelel ez, mint a direkt elutasítás. Tőlük terjedt el a magyarban is újabban a *nem igazán* fordulat: *The idea is not really convincing* – 'A gondolat nem igazán meggyőző', értsd: 'nem meggyőző'. Az időjárásjelentésben hallottam a minap: *Ma nem igazán lesz szép idő*. Hát bizony ronda idő volt aznap.

Rang- és címnevek

A rang- és címnevek valamely tulajdonnévhez kapcsolódnak. Alapmintájuk az, hogy a tulajdonnév után állnak hangsúlytalanul, pl. *Béla király*, *Hirschler doktor*. Azt mondjuk, **csüggő** helyzetben vannak (idegen szóval: **enklitikusak**). Ez azért említésre méltó, mert hangsúlytalanságukat akkor is megtartják, ha a mondat további szavai hangsúlyosak, pl. *Béla király 'azonnal 'intézkedett*. A rang- és címnevek nem zárt osztályt alkotnak, újak is bevonódnak e körbe, és az idegen címeket is így szoktuk kezelni. Ez, tehát a rangnevek csüggő helyzete, feltűnő jellemzője a magyar beszédnek. További példák: *Kovalcsik mester*, *Kelemen pápa*, *Cservenka elvtársnő*, *Bóni gróf*, *Tótkés püspök*, *Thatcher asszony*, *Powell tábornok*, *Khomeini ajatollah*, *Braguelonne vicomte*. Több rangnév kombinációja is így viselkedik: *Wild tanár úr*, *Pásztorné igazgató asszony*.

A rang- és címnevekkel azonos módon viselkednek a megszólító ill. tiszteleti szavak, társadalmi viszonyjelölők, vagyis a *bácsi*, *húgom*, *barátom* stb. Pl. *Eszter húgom 'holnap 'érettségizik*. *Elvittem 'Jani barátomat 'síelni*. Nyelvtanilag nem is lehet különbséget tenni közöttük, tehát szempontunkból ezek is rangnevek.

Van a rang- és címneveknek egy szűk, hagyományosan rögzített alcsoportja, pl. *báró*, *doktor*, *herceg*, *vitész*, *páter* stb., melyek szórendileg is szokatlanul viselkednek, minthogy a tulajdonnév előtt is állhatnak: ( )*gróf 'Fekete 'János* vagy *'Fekete 'János gróf*. Ebben az esetben választhatóan hangsúlyosak, tehát *'Írtam 'gróf 'Fekete 'Jánosnak*, vagy *'Írtam gróf 'Fekete 'Jánosnak*. A más nyelvből vett rang- és címneveket is így szoktuk kezelni, amennyiben a főnév előtt jelennek meg: *'Írtam ( )Monsieur 'Dubois-nak*.

A rangnevekkel azonos hangsúlyozásúak egy másik zárt osztály tagjai, nevezetesen a *néhai*, *ifjabb*, *idősb*, *özvegy*, *szent* módosítók, csakhogy ezek kizárólag a tulajdonnév előtt állhatnak – ami a magyarban kivételes viselkedésnek számít, minthogy a magyar nyelv rendszere az enklízist, tehát a módosított szó után való csüggést részesíti előnyben. Ezt a csak élhelyzetű rangnévcsoportot „bevezető címnévnek” nevezhetnénk – választhatóan hangsúlyosak, például *'néhai 'Antal 'László* vagy *'néhai 'Antal 'László*, *szent Bonaventura*, *özvegy Kissné*. Érdekes kivétel ezen a csoporton belül a *szent*, mely a gyakran használt, rögzült, hagyományos *szent*-neveknél a hangsúlyt magára vonja, s így a teljes nevet összetett szóvá teszi: *Szent István* (ejtsd: *szentistván*); *Szent Antal* (ejtsd: *szentantal*); *Szent Erzsébet* (ejtsd: *szenterzsébet*). E mintát követi a *szűzmária* ejtés is.

Általam ismeretlen

A magyarban a szenvedő szerkezetet – latinus nevén a passzívumot – csak a régies nyelvben vagy néhány megszilárdult formában használják. Például: *megméréttél és könnyűnek találtattál* vagy *engedtessek meg nekem*. Különösen mesterkelt a szenvedő szerkezetnek az a teljes formája, amikor a cselekvőt – az ún. **ágenst** – is megemlítjük a mondatban. Ez az *által* szócskával történhet, például: *Poétáink az ifjúság által bálványoztatnak*, azaz az ifjúság (mint ágens) bálványozza poétáinkat (mint elszenedőt, páciens).

E korlátozás azonban csak a ragozott igés mondatokra vonatkozik, mint a fenti példákban a *megméréttél, engedtessek, bálványoztatnak*. Ezeknél valóban kerüli a mai magyar nyelv a szenvedő szerkezet használatát: aligha mondanánk azt, hogy *A fene egye meg, a kocsim a rendőrség által elszállítattott*.

Ezzel szemben az olyan alakzatok, ahol nem ragozott ige, hanem igenév van, már jól tűrik a passzív szerkesztést, a cselekvő megjelölésével is: *a tanulók által végzendő feladatok* vagy *a rendőrség által elszállított kocs* vagy *az általunk fölhozható érvek*. Ezek legföljebb kissé papírizűek, de ez alighanem minden nyelvben jellemzi a szenvedő szerkezet használatát. Az igenevek közül azok, amelyek tárgyias igéből származnak – *végzendő, elszállított, fölhozható* – vidáman tűrik, sőt kívánják a szenvedő szerkesztést.

Az ágensnek (vagyis a cselekvőnek) *által*-lal való megnevezését csakis a szenvedő szerkezet tűri. Például nem lehet azt mondani, hogy *egy általam kényelmes megoldás*, csak azt, hogy *egy számomra kényelmes megoldás*, nem jó az, hogy *egy Marci által barátságtalan gesztus*, csak az, hogy *egy Marci részéről barátságtalan gesztus*. E mondatokban a jelző – *kényelmes, barátságtalan* – ugyanis nem igenév, hanem melléknév, s így e mondatoknak szerkezetileg nincs köze a passzívumhoz.

E ponton azonban érdekes átrendeződés megy végbe a mai magyarban. A *-tlan/-tlen* végű szavak (ha tárgyias igéből származnak) az eddigi melléknévi szerepükből átsorolódnak az igenevekhez, s mint ilyenek, elkezdik tűrni az *által*-os szenvedő szerkesztést. Vegyük például e két szót: *ismert* ill. *ismeretlen*. A hagyományos szerkesztés így volt: *Egy általam ismert ember* (mert az *ismert* szenvedő igenév, tehát az **ágenst** *által*-lal tűri), viszont *Egy számomra ismeretlen ember* (mert az *ismeretlen* nem igenév volt, hanem melléknév, ezért az **ágenst** nem tűrte). Az utóbbi években azonban egyre természetesebbnek érezzük azt a szerkesztést, hogy *Egy általam ismeretlen ember*, azaz az *ismeretlen* és a többi hasonló átkerült a melléknévek közül az igenevek közé.

A *Heti Világgazdaság* legutóbbi számában ezt olvassuk: *az Ön által elviselhetetlen régi állapot*. E szerkesztés az idősebb generáció számára furcsa lehet, mivel ők az *elviselhetetlen* szót mindig melléknévként használták, s így mondanák: *az ön számára elviselhetetlen régi állapot*, vagy *az Önnek elviselhetetlen*. Dehát változnak az idők, s bennük változik a nyelv.

Szabad: melléknév vagy ige?

A szavakról általában könnyen meg lehet mondani, milyen szófajba tartoznak. A *kutya* – főnév, a *kiabál* – ige, a *fekete* pedig melléknév. Ám számos átmeneti vagy

nehezen besorolható szót találunk, melynek szófaji hovatartozása nem egyértelmű. Például: *Böske édesapja komikus*. Itt a *komikus* lehet melléknév – vagyis hogy a bácsi mulatságos vagy nevetséges –, de lehet főnév is – azaz hogy ez a mestersége. Mivel a magyar gazdagon toldalékoló nyelv, a toldalékok gyakran elárulják: milyen szófajjal is van dolgunk. Például *Böske szülei komikusak* – ekkor melléknév; de *Böske szülei komikusok* – ekkor főnév, mely a mesterségükre vonatkozik.

Érdekes példája a kettős szófajú szavaknak a *szabad*. Gyakran nyilvánvalóan melléknév: *Béla szabad ember*; *a svédek szabadok* stb. De vajon melléknév-e az alábbi esetekben: *szundikálni szabad*; *Ezt nem szabad elfelejteni*? Helyzetét tekintve itt is a melléknévvel azonosan viselkedik, vesd össze: *szundikálni egészséges*; *Ezt nem könnyű elfelejteni*. A toldalékolása azonban arra mutat, hogy igei értékkel is bírhat. Például *ezt nem szabadna elfelejteni* – a *-na* feltételes toldalék csak igéhez járulhat, tehát a *szabad* – legalábbis ilyenkor – igei tő.

Az igei használatra további példák: *Gyerekkoromban nem szabadott sapka nélkül járni*; *Szabadjon valamit megjegyeznem*; – tehát a *szabad* mint igei tő fölveszi a mód- és időjeleket. Nem vesz föl viszont személyragokat, tehát nincs **én szabadok*, *te szabadsz* stb. Vajon ez nem szól-e ellene az igei természetnek? Nem, mert léteznek más úgynevezett **személytelen igék** is. Ilyen pl. a *kell* ige, amikor ‘muszáj, kötelező’ értelmű, például *szundikálni kell*; *Ezt nem kell elfelejteni*. Ennek is csak egyes szám 3. személyű alakjai vannak – vigyázat, nem tévesztendő össze a ‘szükség van rá, vágy tárgyát képezi’ jelentésű *kell* igével, mely rendes ragozású és minden alakja megvan: *én kellek*, *te kellesz*, *mi kellettünk* stb.

A *szabad* tehát – amellet, hogy melléknév – személytelen igeként is használható. Igei használata nyilván a *kell*, *muszáj* mintájára alakult ki; a pedánsabb nyelvhasználat mindmáig kerüli a *szabad* igei kezelését, tehát *nem szabadott* helyett inkább a *nem volt szabad*, *szabadjon* helyett inkább a *legyen szabad* körülírással formákat kedveli.

Magyar egyes szám – többes szám?

Látszólag ártatlan kategóriákról is kiderülhet, hogy elnevezésük, besorolásuk merő hagyományon alapszik, és a friss szemű elemző ugyanazokból az adatokból egészen más osztályokat állítana fel. Az írásbeliséggel rendelkező nyelvek nyelvtani kategóriáit már az iskolában belénk sulykolják, mint valami örök igazságokat – holott az iskolai nyelvtan is csak modell, melyet nyelvészek állítottak fel, s mely a nyelvtudomány változásával új modelleknek adja át a helyét.

Ilyen látszólag ártatlan kategória a magyarban az egyes és többes szám: *alma* – *almák*. Az világos, hogy minden főnév megkülönböztet két alakot: egy *-k* rag nélkülit, és egy *-k* ragosat; csak hogy az *egyes szám* és *többes szám* elnevezések nem fedik ezek használatát.

Először is, a *-k* rag nélküli alak áll az olyan kapcsolatokban, mint *három alma*, *néhány alma*, *minden alma*. Ezek tipikusan többes számú jelentésűek, hiszen mind-egyikben egynél több almáról van szó. Erre lehet azt válaszolni, hogy pardon, a magyarban számnév után egyes szám áll – de miért kell akkor egyes számnak hívni, ha gyakran többes számot fejez ki? Nem dolgozik, csak kapál?

Ha a magyar többes számú értelmű kifejezések jórésében az *alma* alak használatos, akkor az *alma* alak nemcsak egyes, hanem többes számként is működik, és az egyes/többes határvonal nem esik egybe az *alma/almák* határvonallal. Ha ez így van, akkor nem helyes a *-k* rag nélküli alakot sem egyes, sem többes számnak nevezni, mint ahogyan a svédben a hím- és nőnemet egyaránt kifejező formát nem hívják sem hím- sem nőnemnek, hanem egy külön terminust konstruáltak rá: *utrum*-nak nevezik a *neutrum*-mal, a semlegessel szemben.

A zöldséges a Balatonon azt írta ki: *alma*, s hogy bódéját a külföldiek is látogassák, idegen nyelveken is kiírta ugyanezt, illetve őszerinte ugyanezt: az egyik oldalon az angol *apple*, a másikon a német *Apfel* volt látható. Márpedig ezt így nem lehet kiírni, németül és angolul, és sok más nyelven itt szigorúan a többes számot, tehát az *apples* és *Äpfel* alakokat kell használni. Úgy tűnhet, itt is többes számú jelentésről van szó, hiszen nem egy darab alma eladó – de valójában itt inkább határozatlan, megnevezni nem kívánt számosságról van szó. *A konyhakertet lerágta a nyúl*: ez akárhány nyúlra utalhat.

A magyar tehát a határozatlan számosság és a mennyiségjelölővel jelölt számosság (*egy, három, minden*) esetén a *-k* rag nélküli alakot használja, és csak a határozottan többes számú, de mennyiségjelölővel nem jelölt esetben, mintegy kényszerűségből használja a *-k* ragos alakot. Az *alma* alakot tehát helyesebb volna „számतालannak”, az *almák*-at „számosnak” nevezni.

Magyar szókincs

Finnugor nyelv-e a magyar?

Időről időre vannak, akik megkérdőjelezik a magyar nyelv finnugor eredetét. Amióta a nyelvészek bebizonyították a rokonság tényét, az amatőr érdeklődők újra és újra előveszik ezt a dolgot. Az ún. „halzsírszagú atyafiság”, vagyis a finnugor nyelv-rokonság elutasítása a múlt században volt igazán nagy divat, de még ma is előfordul, hogy valaki „előkelőbb” rokonokra vágyik. Hogy miért lenne, mondjuk, a sumer vagy a baszk „előkelőbb”, mint a finn, az észit meg a többiek, az persze külön teljesen abszurd. Másrészt kétségtelen tény, hogy a magyar abban a szerencsés helyzetben van, hogy tisztázottnak tekinthetők a rokonsági viszonyai.

Igaz, hogy a magyar nyelvben, mint a legtöbb más nyelvben, rengeteg a jövevényszó, a kölcsönzés. Ez már a honfoglalás előtt is így volt, és azóta is hatalmas szóanyagot vett át a magyar különböző nyelvekből. De a magyar szövegekben még így is átlagosan legalább 75 % a nem kölcsönzött, tehát finnugor eredetű vagy a magyar nyelv saját életében kialakult szavak aránya. Ha a hétköznapi életben használt szövegeket nézzük, ez az arány biztosan 85 % fölött van. De nem is ez a nyelv-rokonság fő ismérve. A magyar még akkor is lehetne finnugor nyelv, ha akár fordított lenne az arány, mert nem a szókészlet bizonyítja a rokonságot.

Igaz, hogy a szókészlet egy bizonyos része a kiindulópont. Azokat a szavakat kell néznünk, amelyeknek a használata nincs helyhez és társadalmi viszonyokhoz kötve, tehát amik a vándorlással, a kulturális érintkezéssel és a társadalmi viszonyok változásával nem vesznek el jelentőségüket, illetve nem válnak jelentősebbé az idővel.

Ilyenek a névmások (*én, te*), a testrészek nevei (*kéz, fej, láb*), a természeti tárgyak (*nap, hold*), elemi igék (*néz, visz, tud*), és nagyon elterjedt állatok, növények nevei (*fa, fű, bogár*). Márpedig a szóképzésnek ez a része a magyarban teljes egészében finnugor eredetű, ami nem lehet véletlen. Ezek között a szavak között is előfordulhat kölcsönzés, de az nem fordulhat elő, hogy egy nyelv ilyen arányban kölcsönözze az alapszókincsét, ráadásul mindezeket a szavakat mind ugyanabból a forrásból.

Miért olyan kétségtelen ezeknek a szavaknak a finnugor rokonsága? Nagyon sok nyelv van a világon, amelyekben az alapszókincs eredete nem állapítható meg olyan világosan, mint a magyarban. De szerencsére a finnugor nyelvcsalád még ma is eléggé kiterjedt. Sok-sok finnugor nyelvet beszélnek Finnországtól Szibériáig, bár a legtöbbnek nagyon kevés a beszélője, és egy-kettő az utóbbi 50 évben ki is halt. Ezek között a nyelvek között **rendszeres egyezéseket** lehet találni. Nem egyszerűen hangzásbeli hasonlóságról van szó, sőt, sokszor egyáltalán nem hangzanak hasonlóan az azonos jelentésű, azonos eredetű szavak. Például a cseremis *kuđo* szó nem hasonlít a *ház* szóra, pedig ezek közös eredetűek. Valami *kata*-féle szóból a magyarban szabályosan lett *ház* (a magyarban szó elején a *k*-ből *h*- lett, a szó belsejében a *-t*-ből *-z*-, a cseremisben meg *-đ*-, stb.). Matematikai eszközökkel könnyen belátható, hogy ha csak két nyelv néhány száz alapszava között kellene ilyen szabályos megfeleléseket találni, az igen könnyű feladat lenne, és így bármely két nyelvről ki tudnánk mutatni, hogy rokonok. De minél több nyelvet vizsgálunk, annál kisebb az esélye, hogy a megfelelések véletlenek. Egy akkora nyelvcsoporthoz, mint a finnugor nyelvek, a tévedés lényegében ki van zárva.

Sokkal bizonytalanabb az a kérdés, hogy mik a finnugor nyelvcsalád rokon nyelvcsaládjai. Gyanús hasonlóságok vannak például a finnugor és az indoeurópai alapszókincs között. Itt viszont egészen kicsi, kikövetkeztetett szócsoportokat kellene összevetni, a két kikövetkeztetett alapnyelv alapszavait, tehát a tévedés esélye igen nagy. Mégis elgondokoztató a személyes névmások (a híres *m*-, *t*-, *s*-) hasonlósága, meg a *víz* jelentésű finnugor szavak hasonlósága a megfelelő indoeurópai szavakhoz (orosz *vodá*, angol *water*, latin *unda* 'hullám'). Vajon kiderül-e valaha, hogy ezek a hasonlóságok a véletlen művei-e?

„Felnagyítók”

Számos eszközünk van, hogy kifejezzük: valami nagyon az, ami. A legegyszerűbb módja ennek a határozók használata a jelző vagy ige előtt: *nagyon értelmes, hihetetlenül drága, szörnyen begurult, példásan megjutalmazták. A hihetetlenül, a szörnyen, a példásan* jelentésében közös, hogy felnagyítják a szóban forgó tulajdonságot, vagy aláhúzzák a cselekvés intenzív voltát. Magyarul talán „felnagyítóknak” nevezhetjük őket.

Főnév előtt a felnagyítók – annak rendje és módja szerint – melléknevek, például *nagy szomorúság, kemény hideg, példás jutalom, szármalmas kudarc*.

A felnagyítók ismérve, hogy helyettesíthetők – különösebb értelmi változás nélkül – a *nagyon*, illetve *nagy* szavakkal. Az iménti példák jelentése valóban jelle-

mezhető úgy, hogy *nagyon drága, nagyon megjutalmazták*, illetve *nagy hideg, nagy jutalom* stb.

A felnagyítók gyakran metaforikusak, és olyankor a legérdekesebbek, ha a kérdéses összetételt másra nem is használjuk, mint felnagyító értelemben. Például: *szemenszedett hazugság, farkasordító hideg, emberfeletti erőfeszítés*. E kifejezések első tagjának voltaképpen már semmilyen önálló jelentése nincs, csakis felnagyító értelműek. Ez abból is látható, hogy állítmányként nemigen fordulnak elő, tehát nem hangzik jól az, hogy *ez a hazugság szemenszedett*, vagy *a hideg ma farkasordító* – míg az inkább elmegy, hogy *a kudarc szájalmas volt*, vagy *a jutalom példás*.

A metaforikus tartalmuktól kiüresedő felnagyítókat – mint a *szemenszedett, farkasordító* stb. – melyek tehát csakis jelzőként állhatnak, és csak egy (vagy egy-két) főnévvel fordulnak elő, **toposznak**, vagy **eposzi jelzőnek** nevezi a hagyomány. Ilyen még például a *hétpróbás gazember* vagy az *oltári részeg*.

Az iménti példákban egyszerűen egy határozót vagy jelzőt tettünk a felnagyítandó szó elé, még ha sajátosan egyedi jelentéstartalommal is. A felnagyítás azonban bonyolultabb nyelvtani eszközökkel is történhet. Itt van például a *leitta magát a sárga földig*. Nyilvánvaló, hogy az *a sárga földig* nem jelent mást, mint hogy ‘nagyon’, de helyhatározóként jelenik meg.

A dolog tovább bonyolódik azokban az esetekben, amikor a felnagyítást áthelyezzük valamely más, az eredeti közlendőhöz nem tartozó szóba, például az igébe: *ordít róla, hogy súlyemelő*, vagy *elolvadt a boldogságtól* – pedig az üzenet jelentésszerkezete ‘ordítást’ vagy ‘olvadást’ nem tartalmaz, csakis a kérdéses minőség, állapot felnagyítását.

Dzsömper, szvetter, pulóver

Valamelyik nap olvastam Bárczi Géza, a néhai nyelvészprofesszor egy munkáját, melyben a magyar mássalhangzókat taglalva leírja, hogy a *dzs* hang csak kevés szóban fordul elő, melyek többnyire egészen újak – például *dzsömper*. Ami a *dzs* hangot illeti, Bárczinak teljesen igaza van, de a példát nem értettem. Hogyhogy *dzsömper*? Talán *dömpér* – de abban meg nincs *dzs*, úgyhogy az nem illik ide. Mi lehet az a *dzsömper*, ez az egészen újkeletű szó?

Aztán hirtelen rájöttem: az angol *jumper* szóról van szó, mely egyfajta kötött ruhadarabot jelent. Az angolban gyakori a *jumper* szó, de magyarul a *dzsömper*-t sose hallottam, és ismerőseim sem használják. Bárczi Géza említett írása 1967-ben jelent meg, amikor a professzor már idős ember volt, úgyhogy feltehetőleg a húszas-harmincas évekből hozta magával e szót, s tartotta számon mindvégig mint friss, a magyarba épp hogy bekerült szót. Ha bekerült, azóta már meglehetősen kikopott – bár a Bakos-féle legújabb „Idegen szavak szótára” közli: *dzsömper* ‘bebújós kötött ujjas’.

Azon nincs mit csodálkozni, hogy az angol *jumper* á-szerű hangjának a magyarban ő felel meg – a régebbi angol átvételek a francián át jöttek, s ott ez a hanghelyettesítés járta, például *löncs, blöff, dömping*. De az már érdekes, hogy három szinte azonos jelentésű angol szó is bekerült a magyarba a 20. század folyamán: a *dzsömper*, a *szvetter* és a *pulóver*. Ezek közül a *pulóver* a leggyakoribb, és a mai

magyarban gyakorlatilag mindenféle (felsőtestre való) kötött ruhadarabot jelöl, elsősorban olyat, amit a fejen át kell fölhúzni. A szó eredeti jelentése is ez: *pull over* angolul annyi, mint 'áthúzni, föléje húzni'.

A *szvetter* szót a magyarban kissé elavultnak érzem, inkább az idősök használják – jelentése is azonos a *pulóver*-ével, bár talán a *szvetter*-t inkább ujjatlan ruhadarabra mondják. Ennek eredete az angol *sweater* 'izzadó' szó, tehát sportolás, külső munka során hordott testmelegítő ruhadarab, afféle jégeralsó-trikó.

A *sweater*, *pullover*, *jumper* angol szavak között az angol szótárak sem igen tudnak különbséget tenni – bár a *jumper* inkább női ruhadarabot jelent, Amerikában 'kötény, ujjatlan munkaköpeny' értelme is van. A mai angol beszélőnek úgy tűnik, mintha a *jumper* jelentése 'ugráló' volna (a *jump* ige alapján), de ez csalóka, mert e szó a régi franciából van, alapja a francia *jupe* 'szoknya' – akár ugráltak benne, akár nem.

Számítógépes kifejezések

A számítógép elterjedésével a laikus ember mindennapjainak is részévé válik a számítógépezés nyelve. A magamfajta persze csak szövegszerkesztésre szokta használni a gépet, azaz mint rafinált és nagyteljesítményű írógépet. A számítógéppel kapcsolatos kifejezések egy része is ezt tükrözi: ráhúzzuk a kompjuterre a megszokott írógépes kifejezéseket, például *ülj be a gépbe* (azaz 'ülj le a gép elé, és kezdj dolgozni'), vagy *emelj egy sort* (azaz 'hagyj üresen egy sort' – pedig ezt már rég nem a sorváltó kar „megemelésével” tesszük). Ezt az eljárást a nyelvészet „hasonlóságon alapuló névátvitelnek” (vagyis magyarul **metaforának**) nevezi. Ugyanezt csináltuk az autózás elterjedésekor: *a kocsival fölhajtott a járdára* – mintha a kocsis az állatokat *hajtotta* volna.

A számítógépes szövegszerkesztés metaforáinak egy része még régebből, az írógépeléssel együtt a kézírásból származik – hiszen azt mondjuk: *írj be egy szót ide*, mikor „írásról” rég szó sincs, csak gombok nyomkodásáról és a memóriában tárolt adatok módosításáról vagy kiegészítéséről!

Az előző példából azonban az is kiderül, hogy a számítógépet nem mindig tekintjük írógépnak; olykor elektromos berendezésnek tekintjük, mint a mosógépet vagy a televíziót. Azt szoktuk mondani ugyanis: *nyomd meg ezt vagy azt a gombot*. Angolul például nem használatos ez a metafora, nem mondják, hogy *push this button*; ott a szövegszerkesztőt a billentyűs hangszerekhez hasonlítják, s azt mondják: *press this key*, azaz 'üsd (vagy nyomd) le ezt a billentyűt'. Mindkét metafora érthető, és a *billentyűzet* szót a magyarban is használjuk (mint már az írógépnél is). Idősebb ismerőseim még a latin *klaviatúra* szót is mondták az írógép billentyűzetére – kíváncsi volnék, él-e az új technikára vonatkoztatva.

A számítógépezés kifejezéseinek többsége az angolból jön, hiszen az angol nyelvű országok járnak élen e tudományban. Az angolban ezek gyakran latin eredetűek, s mivel a magyar kultúrában van egy folyamatos latin hagyomány, a felismerhetően latinokat az angolból való átvételkor visszalatinosítjuk. Ilyen például a képernyő „futára”, a villogó pont, mely angolul *cursor*, de magyarul nem mondjuk *körször*-nek, hanem a hazai latinságban gyökerező *kurzor* formát használjuk. A számítástechnika

így egy sereg jóízű régi „lateiner” kifejezést éleszt fel vagy erősít meg a mai magyar használatban, mint pl. *memória*, *tezaurusz*, *makró*, vagy éppen *konkordancia*.

Neologizmusok

Minden idősebbet óva intek attól, hogy fiatalok körében olyan mai kifejezéseket próbáljon használni, amiket a saját köreibben még nem hallott. Lehet, hogy ettől (életkorának megfelelően) kissé régimódibbnak tűnik. Ha viszont kísérletezik azzal, hogy nyelviileg alkalmazkodik a fiatalabbakhoz, akkor reménytelenül nevetségessé válhat egy-egy rosszul eltalált, rosszul hangsúlyozott „beszólástól”. A nyelvi divatokra az emberek még érzékenyebbek, mint az öltözködésre. Egy egész kicsit régimódi farmerből nem lehet nagy baj. De ha egy olyan kifejezést próbálunk elsűtni, ami épp hogy kiment a divatból, az „tök cikis” tud lenni.

Ha mi felnőttek óvakodunk is a használatuktól, azért elgyönyörködhetünk a beszélt nyelv mai és tegnapi alkotásain, akár egyszeri szellemességekről, akár állandósult kifejezésekről van szó. Ne firtassuk tehát, mennyire és milyen körben használatosak ezek a kifejezések, egyszerűen adjuk át magunkat az élvezetüknek.

Persze a metafora, vagyis a hasonlóság alapján való azonosítás az egyik legközkedveltebb eszköze az újításnak. Már egy ideje használatos a *csobban* abban az értelemben, hogy ‘rövid ideig tartózkodik valahol’: ahogy *csobbanunk egyet a medencében*, úgy *csobbanhatunk a diszkóban* is. Ha valaki lassan halad, akkor *araszol*. Ez ugye nem szorul magyarázatra. Kevésbé világos az ugyanilyen értelemben használt *csorog*, talán az evezők nyelvéből, ahol a *csorog* azt jelenti, hogy ‘evezés nélkül viteti magát az árral’. A *nyomul* viszont nem mozgást jelentő ige; valószínűleg a katonai nyelvből származik, ahol csak nagyobb létszámú csapatra lehetett alkalmazni. Ma egy ember is *nyomulhat*, mégpedig abban az értelemben, hogy valamit nagyon erősen próbál elérni, ellenszenves módszerekkel. És nem is tesszük hozzá, hogy mit akar elérni, csak így, egyszerűen: *Ez már megint nagyon nyomul*. Hiánypótló kifejezés, nincs rá más magyar szó.

Szintén nagyon népszerű a **paródia**, de ez az egyik legmulandóbb válfaja az újításnak. A stílusparódiák ugyanis a legritkább esetben válnak igazi szótári egységgé, kifejezéssé. A legtöbb esetben hamarosan egyszerű modorossággá válnak, azért is, mert általában nem hiánypótló kifejezések. Ha valaki nem tud válaszolni valamire, és ezért úgy reagál, hogy *Jó kérdés*, akkor úgy viselkedik, mint a hierarchiában feljebb állók (például tanárok) szoktak, amikor fennsőbbségük tudatában megdicsérik a kérdezőt. Állítólag ahelyett, hogy *a te bajod, semmi közöm hozzá*, ma mondják azt, hogy *egyéni szoc. probléma*. Mintha a tanácsi, bocsánat, önkormányzati hivatalnokot hallanánk. Ha pedig a pincér ahelyett, hogy *hozom már*, azt mondja, hogy *megszervezzük*, akkor valószínűleg a menedzserstílust parodizálja.

A metafora sajátos esete a **túlzás**. Ilyen az, amikor *azt gondoltam* vagy *úgy képzeltem* helyett azt mondjuk, hogy *azt fantáziáltam* vagy *az volt a fantáziám*, amikor *szörnyű* helyett azt mondjuk, hogy *tiszta horror*, és a *sok kutya* helyett *kutyahegyekről* beszélünk. A túlzás ellentétének nincs magyar neve: az angolok *understatement*-nek hívják. Ilyen például az, amikor csak *korrektnek* nevezünk valamit, ami nagyon tetszik, vagy azt mondjuk rá, hogy *rendben van*, amikor valójában lelkesedünk érte.

Se a túlzás, se az understatement nem szokott hiánypótló lenni. Viszont a rengeteg eredeti szóalkotás és kölcsönzés (idegen nyelvből vagy tájnyelvből) a legtöbb esetben hiánypótló szerepű. A nagy darab és általában faragatlan fickókat *bengának* vagy *dzsungának* mondják. A magyarban ma az egyetlen olyan felkiáltás, ami egyértelműen elismerésre utal, az angol eredetű *wow* (ejtsd kb. *váu*). Azt se tudnám hirtelenjében megmondani, hogyan lehetne másképpen azt kifejezni, hogy *megbuhérltam a kocsimat. Megszereltem? Megbarkácsoltam?* Egyik sem: egyszerűen *megbuhérltam*. A modern kor terméke a *ketyere* és a *kütyü*, közelebből meg nem határozott szerkezet, gépezet vagy alkatrész, a *bigyó* csúcstechnológiai, vagyis *hájtek* (= *high-tech*) megfelelője.

Végül minden korban vannak olyan hangulatos szavak, amik nem hiánypótlók ugyan, de színesítik a beszédet. Az elavult *bíbelődik* helyett számtalan új szót használhatunk, ilyenek például a *szütyög* és a *tötymög*. Érdekes, hogy az állítólagos amerikanizálódás ellenére milyen nagy a divatja manapság az ilyen népies hangzású szavaknak. A *zsörtölődik* helyett hallottam már azt, hogy *pampog*, és amit régen *klassznak* vagy *barónak* mondtak, az ma *pöpec* és *király* (vagy legalábbis tegnap még így volt).

A magyar nyelv értelmező szótáráról

A magyar nyelv értelmező szótára hatalmas vállalkozás volt, sokéves munka után hét kötetben jelent meg a hatvanas években. Az első és eddig utolsó igazi nagyszótára a magyar nyelvnek, ebben nem lehet vitatni az érdemét. De a gyakorlatban sajnos elég használhatatlan. Részletes bírálatára itt nincs időm, csak egy-két dolgot emelek ki. Nem is vizsgáltam soha végig, most is csak taláломra lapozgattam.

Kezdem azzal, hogy a szótáraknál példátlan módon ebben nincsen jelmagyarázat. Akármelyik kötetet tartjuk a kezünkben, mindig az első kötetben levő bevezető szövegéből kell kisillabizálni, mit jelentenek a jelek a szócikkekben. Így tudtam meg például, mit jelent a jobbra mutató nyíl egy szó előtt: azt, hogy az illető szó egy **állandósult szókapcsolat** része, és hogy a megjelölt szó szócikkében van elmagyarázva az illető szókapcsolat jelentése. Például a *fegyvert ad a kezébe valami* kifejezés ilyen állandósult szókapcsolat, és benne a *kezébe* szó előtt van ilyen nyíl, ami azt jelenti, hogy a kifejezés értelmezését a *kéz* szócikkében kell keresni.

Mindjárt a következő általános gond, hogy ezek az állandósult szókapcsolatok, a szintén dőlt betűs példáktól nem elkülönítve, a szócikkeken belül, nem pedig utánuk, egy csoportban szerepelnek. Például a *kéz* szócikkében, három és fél sűrűn teleírt oldalon sokáig tartott megtalálni, hogy mit is jelent az, hogy *fegyvert ad a kezébe valami*. (Érdekes módon a szótár szerint azt, hogy 'támadásra, harcra indítja valami', nem pedig azt, hogy 'eszközt, lehetőséget nyújt neki a harchoz'. Én még nem hallottam ilyen értelemben.)

Nos, ebben a sokoldalas szócikkben mindenfelé vannak elszórva állandósult szókapcsolatok. Tudni kell, hogy a szócikkek számozott részekre vannak osztva aszerint, hogy hány „jelentésük” van. Igen ám, de az állandósult szókapcsolatoknak éppen az a lényegük, hogy a bennük szereplő szavak jelentéséből nem jósolható meg a jelen-

tésük. Ezért szinte lehetetlen kitalálni, hogy a *kéz* melyik jelentésénél találjuk ezt a *fegyver*-es kifejezést, különösen, ha nem ismerjük a jelentését.

A *kéz* szónak nyolc jelentéséről szól a szótár. Az első a szó szerinti ('emberi végtag része'); a második átvitt: 'a munkát végző, dolgozó vagy cselekvő személy': „Mit ér, csak ekkép szólni: itt a bánya! / Kéz is kell még, mely a földet kihányja” (Petőfi); a harmadik megint átvitt, 'a munka vagy általában a cselekvés, a tett jelképeként': „Megengeded ugye, hogy én magam vegyem kezembe sorsomat?” (Jókai); a negyedik 'a közelség, a hozzáférhetőség, alkalom, lehetőség kifejezésére': „Ha orvos lett volna kéznél” (Mikszáth); az ötödik 'a birtokbavétel, birtoklás kifejezésére': „Csak nem gondolja tán, hogy Buda török kézbe kerül?” (Gárdonyi); a hatodik 'a hatalom, hatáskör jelképeként': „Áldjon vagy verjen sors keze” (Vörösmarty); a hetedik 'a haszon, érdek jelképeként': „Terjessze fel azoknak a nevét, akik kezére játszottak” (Móricz); a nyolcadik 'emberi kézhez hasonló állati végtagként', pl. *a majom keze*.

Mármost melyiknél keressük azt, hogy *fegyvert ad a kezébe*? Aki tudja, se jönne rá, hogy az első, a szó szerinti jelentésnél kell keresni. Még hozzá abban a „b” alponban, amelyben a *kéz* „ezt a testrészt mint az ütés, bántalmazás, támadás vagy védekezés eszközt” jelenti.

Ezzel a kis kirándulással épp csak hogy érzékeltetni akartam, hogy milyen nehéz az egyetlen értelmező szótárunkat használni. Később lesz még alkalmunk beletekinteni a bugyraiba.

Az Ország-szótár

Bekopogott a múltkor egy amerikai újságíró, és elmondta, hogy ő az Ország László-féle angol szótárról készül cikket írni, mert annyit hallott a bennük lévő nevetséges vagy félrevezető kifejezésekről, amelyek – így ő – generációk angol tudását rontották el. Kérte, hogy mondjunk ilyen példákat a szótárból, hiszen mint angoltanárok, nyilván fejből tudunk idézni.

Kollégám és én zavartan néztünk egymásra. Lehet, hogy az évek múltak el fölöttünk, de nem éreztük, hogy az Ország-féle szótárak annyira nevetségesek vagy hibáktól hemzsegők volnának. Sőt. Megpróbáltuk elmagyarázni az újságírónek, hogy a kétnyelvű szótár eleve lehetetlen műfaj. Hiszen vállalja, hogy kimondja: ami az egyik nyelvben ez, az a másikban az. Dehát ilyen soha nincs teljesen: minden szó jelentésének van egy távoli csücske, ami a másik nyelvben már kilóg az ekvivalenciából, s mással kell kifejezni. Mit tehet a kétnyelvű szótár? Vesz egy angol szót: *apple* – mellírja: *alma*. Persze. De már az, hogy *the apple of his eye*, nem *a szeme almája*, hanem *a szeme fénye*. És ez még a legártatlanabb példa. Olyan a kétnyelvű szótár, mint a térkép: a gömbfelületből sosem lehet tökéletes síkot csinálni.

Hogy meddig megy el a szótárszerkesztő az ilyen másodlagos jelentések megadásában, hány csücskét hajtogatja be a szó teljes jelentéstartományának – ez a szótár terjedelmétől, céljától, manapság már az áráról is függ. Úgy érzem: Ország ezt a lehetetlen feladatot nagyon is jól végezte el, a hasonló méretű és célú kétnyelvű szótárak között az övének egyáltalán nem kell szégyenkeznie.

Amiért valóban sztoritéma lehetett belőle, az a szlengnek és a trágár kifejezéseknek a kezelése. Ezek ugyanis a nyelv gyorsan változó – hogy úgy mondjam, romlan-

dó – anyagához tartoznak, s nem lehet őket 30-40 éven át teljes revízió nélkül újra kiadni. Ország a maga idejében, a negyvenes évek végén és az ötvenes években, amikor nagy munkái készültek, úttörő volt a nem irodalmi nyelvi anyag szótárazását illetően. Az akkori prűden konzervatív magyar közszellemnek félreérthetetlen üzenettel szolgáltak szótárai: a szótár tudományos mű, melynek nem azt kell tükröznie, hogy írója szerint hogyan kellene beszélnünk, hanem a tényleges nyelvet. Ezért bevett a szótárába rengeteg akkor divatos szlengkifejezést, melyek azóta bizony elavultak. Dehát tudta ő, hogy még negyven év múlva is alapvetően ugyanazt a kiadást fogjuk használni?...

Ad és mos

Ma folytatom kirándulásomat az *Értelmező szótár* útvesztőjébe. Az *ad* ige szócikke a maga négy oldalával már magában labirintus, ki is töltené az időmet, ha végigvizsgálom. Hét nagy jelentéscsoporton belül nem kevesebb, mint 35 jelentését különböztetik meg, és persze az egyes jelentésen belül is se szeri, se száma az állandósult szókapcsolatoknak, kifejezéseknek. Például a *kosarat ad* ('visszautasít, kikosaraz') rejtélyes okokból a legelső, mondhatnám legszószerintibb jelentéshez került ('keze ügyébe juttat'; ezen belül: 'rendszerint egy mozdulattal átnyújt'). Hogy jön ide a kikosarazás, kérem szépen? De történetesen itt van a *kezére ad valamit* kifejezés is, aminek értelmezését a *kéz* szócikkében kell keresnünk. Ott viszont a *kéz* mint „a birtokbavétel, birtokbaadás átvitt értelmű kifejezésénél” szerepel. Most akkor hogy van ez? „Egy mozdulattal átnyújt”, vagy „átvitt értelemben a birtokába juttat”?

Példák is vannak az *ad* szó szerinti használatára, például ez: *Ne oda add, hanem ide*. Majd egy másik példa, arra a jelentésre, hogy 'ételt felszolgál': *Ne ide add, hanem oda*. Kifejező példák, nemde?

Nézzünk most egy másik szócikket, taláломra: *mos*. Három nagy részre van osztva: 'ruhafélét', 'szilárd testet' (és átvitt értelmű használatok), valamint 'egyéb anyagot'. Vajon miért került az az átvitt értelmű kifejezés, hogy *tisztára mossa magát*, a szilárd test mosásának csoportjába? Csak nem arról van szó, hogy ez csak személyekről mondható, márpedig a személyek szilárd testek???

Egyébként nekem furcsa a *mos* igének ez az átvitt jelentése, hogy „személyt vagy intézményt mentetve ártatlannak igyekszik feltüntetni”. Én még nem hallottam azt, hogy *mossa magát* abban az értelemben, hogy 'próbálja magát ártatlannak feltüntetni', de nem tartom kizártnak, hogy létezik. Persze az, hogy *tisztára mos valakit*, feltétlenül létezik ilyen értelemben, a szótár is mint állandósult szókapcsolatot említi. De miért állandósult szókapcsolat, ha a *mos*-nak van olyan értelme, hogy 'ártatlanságát bizonygatja'? És akkor miért nem állandósult szókapcsolatként van feltüntetve az, hogy *hófehérre mossa magát*? Ráadásul: ha valaki nem ismeri ezt a kifejezést, honnan fogja tudni, hogy csak magát moshatja-e valaki (*tisztára*), vagy másokat is?

Végül érdekes példa a *mos valakire* esete. A szótárban külön rubrikában szerepel, hogy *valaki mos valakire*, mint a *mos* egy külön használata, tárgyatlan igeként. Viszont megnéztem: a *főz* szócikkében csak példaként szerepel, hogy *Ki főz rád* (vagy *neked*)?, külön használatként nincs feltüntetve. Csak nem azért, mert a *főz* esetében

a *valakiNEK* is lehetséges vonzat? A *takarít* meg a *vasal* szócikkében pedig egyáltalán nem is szerepel ez a lehetőség, pedig jól hangzanak ezek is: *Ő főz, mos, vasal, takarít rám*. Lehet, hogy ennek valójában nem is ezeknél az igéknél, hanem a *-ra/-re* szócikkében lenne a helye? Lehet, hogy nem is a *mos, vasal* stb. sajátos használatáról, és nem is állandósult szókapcsolatról van szó, hanem a *valakire* jelentéséről?

Ha az *Értelmező szótárt* azért írták, hogy valaki használja is, akkor egészen más-képpen kellett volna eljárniuk. Vannak nemzetközi példák ilyen szótárakra. Szerintem például az állandósult szókapcsolatokat elkülönítve, a szócikk végén lehetne felsorolni. Közömbös, hogy a *hálát ad* vagy a *kosarat ad* valójában szóbeli cselekvést jelöl, ez nem jelenti azt, hogy az *ad*-nak van 'mond' értelme is. Ha pedig szólásmondásszerű kifejezésekről van szó, mint például: *három tenger mossa partjait* – amely egyébként nincs benne *A magyar nyelv értelmező szótárában* –, ezeket mindenképpen külön kell kezelni, mert ezeknek a felsorolása nem a *mos* jelentését világítja meg.

Ne dobjuk azért ki az *Értelmező szótárt*. Nincs másik. Csak kellene, hogy legyen.

Fel

Ma egy magyar szócska különböző használatairól szeretnék beszélni, a *fel* igekötőről. Világos, hogy a *fel* elsősorban irányt jelent, még hozzá a függőleges, a gravitációval ellenkező irányt. Az is köztudott, hogy átvitt értelemben „felfelé” vannak a hatalom szempontjából *fölénk* rendelvek (*Felmegyek a miniszterhez, Leszóltak a központból*), és a központi helyzetű települések is (*Felmegyek Pestre*), valamint az északra eső területek (*Felmegyek Nógrádba*). Feljebb van a magasabb hőmérséklet (*Felmelegszik az idő*), és a nagyobb aktivitás is (*Felpörög a motor, Felsír a gyerek*), vagy bármi, ami kiemelkedik egy felületből (*Feldagadt az arcom*).

Aztán vannak a *fel*-nek olyan használatai is, amelyek nem a 'felfelé' fogalmával, hanem inkább a 'felület' vagy a 'felszín' fogalmával kapcsolatosak. Ha egy folyamat valaminek a teljes felületére kiterjed, használhatjuk a *fel* igekötőt: *Fellocsoltam az udvart, Felégették a falut*. Valószínűleg ide tartoznak az ilyen használatok is: *Felszeleteltem a tortát* (a torta egész felületén végighaladva ejtettem vágásokat).

Van a *fel*-nek egy olyan jelentése is, ami a *szét* jelentésére emlékeztet, de amikor valami *felbomlik*, akkor általában nem szanaszét esik, hanem csak alkotórészei válnak el egymástól. Átvitt értelemben aztán mindenféle megszüntetésre alkalmazható, például *felfal, felél*.

Persze rengeteg olyan *fel*-es igekötős ige is van, aminek a jelentésében már nem világos, hogy milyen szerepet játszik a *fel*. Az ilyeneket onnan lehet *felismerni* (maga a *felismer* is ilyen ige), hogy nem lehet hozzájuk hasonló új igéket alkotni a *fel*-lel. Például ha valamit írógéppel *írok fel*, azt nem mondhatom úgy, hogy *felgépelttem*, pedig amúgy a *gépelés* szokta azt jelenteni, hogy 'írógéppel írás'. Ezt a helyzetet a nyelvészek úgy írják le, hogy a *fel* abban a jelentésében, amivel a *felír* szóban rendelkezik, **nem produktív**, nem termékeny. De vannak olyan nem produktív szóalkotások is, amelyekben a *fel* valamelyik produktív jelentése felismerhető, mégse lehet a mintájukra új szavakat alkotni. Ilyen a *felmond valakinek, felszámol valamit* kifejezések. Bár ezekben a *fel* a megszüntetéssel kapcsolatos jelentésben szerepel, az

összerakásuk módja olyan különleges, hogy nem lehet hasonlókat alkotni. A *felmond valakinek* mellett ugyanebben az értelemben nincs *felír valakinek*, és a *felszámol valamit* mellett nincs például *felkalkulál valamit*.

Ha lenne jó magyar szótár, abban a számtalan *fel*-es ige közül csak a nem produktív módon alkotottaknak kellene szerepelniük. A *fel*-nek önálló szócikket kellene kapnia, és ebben a produktív használatait kellene felsorolni. Az olyan igéknek, mint a *felismer*, itt semmi keresnivalójuk nem lenne (esetleg felsorolásszerűen, az érdekesség kedvéért lehetne megadni a *fel*-lel alkotott különleges, nem-produktív összetételeket). A *felismer* önálló szócikket érdemel, de persze az *ismer* szócikkénél is utalni kell rá. A *felszámol*-nak viszont (a 'megszüntet' értelemben) semmi köze a *számol* igéhez, tehát a *számol* szócikkében csak érdekességként szabad megemlíteni.

A fentiekhez hasonló megfontolások alapján a mai nyelvészek egészen más, valószínűleg sokkal használhatóbb szótárat készíthetnének, mint a létező értelmező szótárak. Persze ez nagy beruházás lenne, de egyszer bele kell majd fogni.

Is

Az *is* nagyon gyakran használt magyar szó, valószínűleg a hús leggyakoribb szó között van. Mégis kevesen vannak, akik valaha is belegendoltak, mi mindenre használjuk az *is*-t. A hagyományos magyar nyelvtan egyszerűen a **kötőszavak** közé sorolja, annak ellenére, hogy soha, egyetlen alkalommal sem játssza a kötőszó szerepét, nem viselkedik úgy, mint az *és* vagy a *vagy*. Sokkal inkább az ún. **módosítószókhöz** hasonlít, például a *nem* szóhoz, akárcsak az *is* tagadása, a *sem*.

Lehet, hogy az *is* eredetileg valóban kötőszó volt. Mindenesetre mindig arra szolgál, hogy amit a mondatban állítunk (vagy kérdezőnk), az előzőekben már mondotakhoz viszonyítsa. (Ebben tehát a névmásokhoz hasonlít.) Például azt, hogy *János megnősült*, bármilyen helyzetben lehet mondani, akár a beszélgetés legelején is, míg azt, hogy *János is megnősült*, csak akkor, ha valaki másról, aki megnősült, már szó volt az előzőekben. Hasonlóképpen, azt hogy *Meg is nősült*, mondhatjuk akkor, ha előzőleg már szó volt valami más dologról, amit János csinált (például: *Elköltözött a szüleitől, és meg is nősült*; itt látható, hogy az *is* nem kötőszó, a két mondatot nem az *is*, hanem az *és* köti össze). Talán ez a legközönségesebb használata az *is*-nek. Ugyanígy használhatjuk az angol *too*-t és *also*-t meg a francia *aussi*-t is.

Az *is*-es mondat tehát mindig olyasvalamiről szól, amiről már előzőleg beszélünk, és mindig valami többet mond arról a bizonyos dologról. A fenti példákban a *János is* azt jelenti, hogy 'nemcsak másokra, hanem rájuk és ráadásul Jánosra igaz'; az, hogy *meg is nősült*, azt jelenti, hogy nemcsak elköltözés, hanem elköltözés és még ráadásul nősülés is történt. De az *is*-ben éppen az az érdekes, hogy másképpen is tud többet mondani az előzőekről, úgy is, hogy nem mennyiségileg, hanem minőségileg állítunk többet az előzőeknél. Például: *Kezdetől bele akartam szólni a beszélgetésbe, és a végén bele is szóltam*. Az *is* itt azt fejezi ki, hogy ha az ember beleszól egy beszélgetésbe, az több, mint ha csak bele *akar* szólni. Vagy: – *Azt hittem, éhes vagy*. – *Az is vagyok*. Itt arról van szó, hogy ha valaki éhes, az több, mint ha csak azt *hiszik* róla. Mindig tudunk *is*-t használni, ha így megerősítünk egy olyan információt, amire a társunknak csak gyengébb bizonyítéka volt (például csak azt *gondolta*

vagy *hitte*). Az *is*-nek ezt az általánosabb jelentését igen nehéz lenne angolul vagy franciául visszaadni.

Ebből a jelentésből talán még az is kihámozható, hogy miért használjuk az *is*-t **feltételes mondatokban**: *Ha megnősült is, ... ; még ha meg is nősült, ... ;* stb. Ezt a fajta *is*-t angolul talán az *even if*, franciául a *même si* kezdetű feltételes mondatok fejezik ki. Ilyenkor arról van szó, hogy amit a *ha*-s mondat feltételezne, arról már volt szó, de nem vettük biztosra. Ha feltennénk, hogy igaz, azzal többet állítanánk, mint amit eddig tudtunk vagy elhittünk róla. Tehát azt, hogy *Ha megnősült is*, szintén nem mondhatjuk a beszélgetés legelején, előzmények nélkül, hiszen azt jelenti, hogy 'ha megnősült, amit az eddigiek alapján nem gondolok'.

Van sok más érdekes használata is az *is*-nek, de ezek a jelentések csak homályos kapcsolatban állnak az eddigiekkel. Például kérdőszók után: *Hol is van a kulcs?* Angolul a *now*-t, franciául a *déjà*-t használjuk erre. Igaz, hogy olyankor mondjuk ezt, ha már volt szó arról, hogy hol a kulcs, de persze ilyenkor nincs „többlet”, „erősebb” állítás. Vagy számnevek után: *Százan is mondták* (angolul: *as many as*). Ebben meg éppen az van benne, hogy soknak találjuk a százat, talán többnek, mint amennyi várható lenne, de ennek a kifejezésnek nincs szüksége előzményre. Végül teljesen lefordíthatatlan és kivételes használatai is vannak, például felkiáltásokban: *Kell is nekem az az autó!* Vagy a tagadószó után: *Nem is tudom, melyik lenne a jobb. Nem is mondtad még, hogy megnősültél.*

Persze a magyar nyelvtanoknak és szótáraknak legalább ennyit illene elmondaniuk az *is*-ről. Ennyit az iskolában is el lehetne róla mondani. Mert önmagában is érdekes, hogy egy bizonyos jelentés milyen használatokat tesz lehetővé, de az idegennyelv-tanulásban is segít, ha magukat a mechanizmusokat megértjük. Más nyelvekben is előfordul ugyanis, hogy a „még valami más is”, a „több, mint amit eddig mondtunk” és az „erősebb állítás, mint az előző” fogalmait hasonlóképpen lehet kifejezni.

Magyar szavak története

Bizonylatol

A rádióban a riporter kérdezgette a riportalanyt valamilyen bevezetendő pénzügyi rendelkezésről. *No jó – mondta –, de hogyan fogja tudni ezt a kereskedő – itt megállt, félbeszakította magát, és beszúrta: most rossz szót használok: bizonylatolni?*

A riporter tehát mintegy elnézést kért azért, hogy a *bizonylatolni* szót használja, előrebocsátotta: *szerinte rossz szó, de hát itt nem kerülhetjük meg. Mint amikor valaki a kutyáját magával hozza a kirándulásra, de előre szól: korcs, ne fintorogjunk, attól még hasznos állat.*

De hát mi baj van a *bizonylatolni* szóval? Én nem találok benne semmi kivetni valót. Ha már eleink azt a terhet rótták ránk a nyelvújítással, hogy más nyelvekből való kölcsönzés helyett saját anyagból rójunk össze szavakat a szükségletnek megfelelően, hát csináljuk. Ők alakították úgy a magyar nyelv sorsát, hogy *restauráció* helyett *ét-terem*, *telegramm* helyett *táv-irat*, *prókátor* helyett *ügy-véd* van forgalomban. Hát

miért ne lehetne akkor a németes *belégelni* vagy a latinós *dokumentálni* helyett a *bizonylatolni*-t használni?

Arra gyanakszom, hogy amikor a riporter ezt a szegény kis képződményt „rossz szónak” nevezte, nem is arra gondolt, hogy minek itt orrba-szájba magyarítani, ha vannak becsületes német meg latin szavak, inkább használjuk azokat. (Bár ebben is van ráció, dehát ezt egy időre lekéstük.) Nem. Azt érezhette, hogy egyáltalán csúnya dolog valamire ilyen pontos, száraz, fantáziátlan szót kitalálni, mint *bizonylatolni*. A lírikus sóhajtott fel belőle: Istenem, hogy ilyesmikről kell beszélünk! Ahelyett, hogy finom pasztellszínekkel, árnyalt bizonytalansággal kerülgetnénk az élet és halál nagy témáit. . . Dehát akkor arról tessék riportot csinálni, ne a bizonylatolásról.

Bevallom, én szeretem ezeket a szürke, kopogós, lódenkabátos szavakat. *Telki szolgálatom* – hát nem remek? Hogy ilyesmire külön szavak, kifejezések vannak! *Úr-szelvény. Jószágtest. Vörösáru. Leszámítol. Alkusz.* Különösen ez utóbbiakat, a tőzsde- és pénzvilág feléledésével előbújó régi magyarításokat érzem bájosnak. Persze hogy a *dokumentál* semlegesebb, bevettebb s ezért észrevétlenebb lett volna, mint a *bizonylatol*. Éppen ez utóbbinak a használatával válik világossá: miről is beszélünk – valami száraz, aprólékos könyveléstechnikai maceráról. Nem kell azért fanyalogni. Ezekre épül a józan, prózai, szorgos társadalom.

Lepusztult

A szavak jelentése, használati köre, metaforikus kiterjesztéseik lehetősége igen változékony, gyakran egy generáción belül is nyomon követhető. Szép példa erre a magyar *lepusztult* szó. Ez ma széles körben elterjedt, például *egy lepusztult teherautóval furikázik, elég lepusztult hely az az étterem, a nagyapja egy lepusztult öregember.* A szó jelentését a példák plasztikusan mutatják, valami ilyesmit jelent, mint ‘rossz állapotban lévő, elhasznált, kopott, elhanyagolt’. Az egész város olyan reménytelenül lepusztult, mondta valaki a múltkor az egyik észak magyarországi recesszió sújtotta iparvárosra.

A *lepusztult* szó eredetileg a földrajztudomány szakszava volt, s számomra mindig ebben az összetételben jelentkezett: *lepusztult röghegység.* Az iskoláskönyveimben is így szerepelt, és utoljára úgy harmadik gimnazista koromban, 1964-ben találkoztam vele. A röghegységek mindig lepusztultak voltak, nyilván mert azok a régiebb fajta hegységek (szemben ugyebár a fiatal gyűrt hegységekkel). Eszünkbe nem jutott volna akár elmosolyodni is e szürke és érdektelen szó olvastán.

Aztán – már egyetemista koromban – egyszercsak azt hallom: *az X gimnáziumba jártam, szörnyen lepusztult egy hely volt.* Máig emlékszem, milyen jót nevettem ezen a szellemes, kreatív nyelvhasználaton, és megjelent előttem az iskola, melyet évmilliók eróziós tevékenysége, a napfény, a szél és a csapadék szűnni nem akaró, türelmes munkája alacsony dombbá koptatott. És hamarosan innen is, onnan is hallottam hasonlókat. E szerény, csendes szakkifejezés kiszabadult a földrajzkönyvek lapjairól és önálló életet kezdett mint metaforikus jelző.

Ma már a legtöbben nem is sejtik, honnan származik a szó. Gazdag, árnyalt alkalmazási kört alakított ki magának, személyre, tárgyra, környezetre egyaránt használható. A nagy magyar értelmező szótár még csak a földtani jelentést hozza, illetve

igeként ismeri: *pusztulj le onnan a fáról!* azaz 'gyere le'. A *lepusztult*-nak a mai értelme, tehát a 'nyomorúságos, kopott, elhanyagolt' még a Magay-Sherwood-féle 1990-es új magyar–angol kéziszótárban sem szerepel. Stílusértéke enyhén a semleges alatt van – kíváncsi vagyok, még életünk során feljut-e a semleges szintre.

Kérdeztem a lányaimat, szoktak-e röhögni a földrajzórán a *lepusztult röghegység*-en. Értetlenül néztek rám: hogy lehetne egy hegység lepusztult? Talán nem takarítják rendszeresen? Megnéztem a földrajzkönyvet: már az áll benne, hogy *lekopott röghegység*.

Család

Egy angol kollégám idejött Magyarországra tanítani, és már fél év múlva egészen jól meg tudta értetni magát magyarul. Egyedül lakott a Naphegyen egy bérelt lakásban, és a környékbeli boltokban már kezdték megismerni. Egyszer vasárnap vendégeket várt, így délelőtt lement a cukrászdába, és mindenből hatot vett.

- Van családja? – kérdezte a cukrász.
- Persze – mondta az angol.
- És hány gyereke van?
- Nekem? Nincs – felelt az angol.
- Csak ketten vannak a feleségével?
- Nem, feleségem sincs.
- Hát akkor miért mondta, hogy van családja? Család, érti mi az?
- Értem. Otthon Angliában van apám, anyám, két bátyám és egy húgom. Nagy családom van! – magyarázta büszkén az angol.
- Ja – mondta a cukrász –, szép nagy család, de az nem a maga családja.
- Hát kié?
- A szüleié! Magának nincs még családja, fiatalember, majd csak lesz!
- zárta le a vitát a cukrász.

Barátom csodálkozva mesélte ezt a történetet: hát nem ugyanazt jelenti a magyar *család*, mint az angol *family*? Mint a példa is mutatja, nem egészen. Az alapjelentés kétségtelenül mindkét nyelvben 'együtt élő férfi és nő és az általuk nevelt egy vagy több gyermek'. A szociológusok ezt hívják *kiscsaládnak* vagy *mag-családnak*, angolul *nuclear family*. Ám a szó jelentése ennél tágabb kört foglalhat magába, s ez már koronként változó, de a beszédhelyzettől is függ. A magyarban a *Van családja?* kérdés, különösen, ha fiatal férfihez intézik, elsősorban azt jelenti, 'van-e felesége és gyermeke?' Ez a használat egy sajátos, régebbi jelentéstartalmat tükröz: 'az anya a gyermekekkel együtt'. Ilyen használat az is, ha azt mondjuk: 'a családját is magával vitte a száműzetésbe'.

A népiségben a *család* jelentése sok helyütt még eggyel szűkebb, mivel egyszerűen 'gyermek' jelentése van. Például: *Hány családja van?* – értsd: 'hány gyermeke van?'. A városi ember számára ez a kérdés úgy hangzik, mintha bigámiával gyanúsítanák a kérdezettet. Ám a népi használatban ezzel egyidejűleg a *gyermek* jelentése gyakran csak 'fiú' – s így már helyreáll a rend: *két családom van: egy kislány meg egy gyermek*.

A *család* egyébként szláv eredetű szó a magyarban, s eredeti jelentése ‘háznép’, tehát a házban élők összessége, amibe a rokonság generációi éppúgy beletartoztak, mint a nem rokon szolgálók. Ez utóbbiból fejlődött önálló szóvá a *cseléd*, mely eredetileg a *család* egyszerű alakváltozata volt, ma azonban csak ‘nem rokon házi szolgál’ értelemben használjuk.

Elit

Ellentmondásos szó az *elit*. Alapvetően valami szépet, értékeset, finomat, kiválót fejez ki, de hangulatában van valami kritikus, valami gyanakvó. Ha azt mondom egy iskolára: *elit-iskola*, ez nem feltétlenül dicséret. Pedig az *elit* szó csakugyan tartalmazza a ‘kiváló’ jelentéselemet. A hadseregben az *elit-alakulat* a legjobban képzett, és az *elit-kórház*-ban a legjobb az ápolás, az ellátás.

A mai középgeneráció fülében az *elit* azért is hangzik ellentmondásosan, mert a kommunista propaganda ezt a szót nagyon nem szerette. Azt hinnénk, hogy ennek oka a kommunista ideológia egyenlőség-mítosza volt, tehát hogy mindenki egyenlő (sőt: egyforma!), és nincsenek különbe a többiekénél. A valóságban nem ez volt a helyzet. Igen szerette az előző rendszer nyelvezete például az *élcsapat* szót, ami pontosan az ‘elit csoport’ jelentését írja le, csak éppen magát a csúnya *elit* szót nem használja. Nem kell mondanom, hogy igenis volt elitje a kommunista rendszernek, sőt: a vezetők kultusza itt öltött a legszélesebb méreteket. A kor nyelvezetének kedvelt szava volt a *kiemelni* is: *kiemelték az esztergapad mellől; néhány kiemelt intézményben engedélyezték* – mi ez, ha nem elitteremtő válogatás?

Volt tehát elit, csak egyrészt nem szerette bevallani magáról – lásd Orwell híres mondatát: „minden állat egyenlő, csak néhányan egyenlőbbek, mint mások”. Másrészt ha hirdette is a kiválasztottság, az élcsapat, a kiemelés fogalmait – és hirdette, a saját mozgalmára vonatkoztatva is – kerülte magát az *elit* szót, mert a hagyományos vezető rétegek, a régi kiválasztottak címkéjének érezte. Ebben van is valami: a szociológusok ugyan átvitték az *elit* szót a kommunista időszak elemzésére, de a mindennapi életben ez nem vert gyökeret. Nem szoktunk a mindennapokban úgy fogalmazni, hogy *az MSZMP Központi Bizottsága az ország elitje volt* – holott szociológiailag ez az igazság. De az *elit* őriz valamit a hagyományos eleganciából, a minőségből – ám mai jelentésében az is benne van, hogy ezek talán inkább a külsőségekben és az exkluzivitásban nyilvánulnak meg, mint az igazi tehetségben vagy teljesítményben.

Az *elit* szó egyébként francia eredetű, s eredeti jelentése: ‘kiválasztott, válogatott’. Ezt jelenti ma is, épp csak aszerint változik hangulati-stiláris értéke, hogy a használó szerint az elitet ki vagy mi választotta ki: a tehetség, a Jóisten, a nép, a pénz vagy egyszerűen a hagyomány, mint a születési arisztokráciánál.

Holocaust

Az európai nyelvek szókincsének kimeríthetetlen forrásai a klasszikus nyelvek: a latin és a görög. Kétezer év elteltével is ezekhez nyúlunk vissza, ha új fogalmat aka-

runk megragadni, finom különbségtételt kívánunk tenni, vagy meg akarjuk nevezni a fájdalmasat, a megnevezhetetlent.

Szép példája ennek az utóbbi években elterjedt *holocaust* szó. Ez az ógörög *holókauston* szóból származik, melynek jelentése ‘a tűzben egészen eléggő dolog’. Az összetevők: a *holo-* előtag, melynek jelentése ‘egészen, teljesen’ és a *kaiein* (vagyis ‘égni’) ige befejezett melléknévi igeneve, a *kaustós*. Ezt a szót használja az Ószövetség görög fordítása, a Septuaginta, az eredeti héber szövegben szereplő ‘ólá’ szó fordítására, mely az oltárra helyezett áldozatot jelentette. A *holokauston* szokásos magyar fordítása *égő áldozat, egészen eléggő áldozat*.

Ezt a szót elevenítették fel a második világháború után annak a tragédiának a megnevezésére, mely a zsidóságot érte. A szó kettősen érvényes, és ezért fájdalmasan megfelelő e célra: egyrészt mert az elpusztított zsidók jelentős részét a halálgyárakban valóban elhamvasztották, tehát fizikailag is a tűz martalékaik lettek, másrészt mert a túlélő és istenhitükben meg nem rendült zsidók nem értelmezheték ezt az egész csapást másként, mint a zsidóság által Isten oltárára helyezett, saját testükből vett áldozatként, *holokauston*-ként.

A modern értelemben tehát a *holocaust* 1945 után vált használatossá, elsősorban az angol nyelvű országokban, s onnan terjedt el világszerte. Ezért is írjuk a magyar nyelvben is latinosan, azaz *c*-vel és *s*-sel, nem pedig *k*-val és *sz*-szel („holokauszt”). Magyarországon a nyolcvanas évek elején kezdett szélesebb körben ismertté válni. A hazai zsidóság is csak az utóbbi időben vette át, addig a *vészorkorszak* kifejezést használták, mely – ha szabad ilyen szomorú témával kapcsolatban illet mondanom – szépen formált, ünnepélyes komolyságú magyar szó. Dehát a *holocaust* nemzetközileg ismertebb, és elterjedését nem utolsósorban a magyar származású amerikai Randolph Brahm nagyhatású könyvének, „A magyar holocaust”-nak köszönheti.

Sokan persze még most is óztkodnak a használatától, mert eufemizmusnak érzik, tehát a szörnyű valót elfedő, szépelgő fedőnévnek, mint ahogy a *háború* szót is szoktuk erre használni. Egyszer egy zsidó barátomtól megkérdeztem: „A nagymamád a háborúban halt meg? – Nem – válaszolta –, a nagymamám nem volt katona, és nem is érte bombatalálat. Vagonba rakták, elvitték és megölték. Igaz, közben zajlott a háború. De ő nem a háborúban halt meg.”

Igaz; de ügyetlenül keressük a szavakat.

Umlaut

Ha megkérdezzük a legtöbb embert, hogy mi az az **umlaut**, azt fogják válaszolni, hogy az umlaut egy *a* betű, fölötte két ponttal, melyet *e*-nek vagy *é*-nek kell ejteni. Leginkább a németben találunk ilyen, például a zeneszerző *Händel* nevében, vagy a *spät* (ejtsd: *spét*) ‘későn’ szóban. De használ ilyen a finn meg a svéd helyesírás is.

Nyelvészeti szempontból a fentiek – hogy úgy mondjam – rövidre vannak zárva. Az *umlaut* elvileg nem egy betűnek, hanem egy hangtani szabálynak a neve. Maga az *Umlaut* szó német, annyit jelent: ‘áthangolódás’, ‘hangmásulás’. A múlt századi nyelvészek alkották annak a jelenségnek a megragadására, hogy a németben – és a többi germán nyelvben is – a ragozás vagy képzés során a szavak tőmagánhangzója gyakran megváltozik. Ez a változás mindig hátulról előre történő módosulás, azaz

egy hátul képzett magánhangzóból elől képzett lesz, például *u-ü*, *o-ö*, *a-ä*. A magyar hangtani hagyomány kifejezésével úgy is mondhatnánk, hogy a magánhangzó mélyről magasra vált.

Ezt találjuk például a német többes számban sok főnévénél, például *Hut – Hüte* ‘kalap’, *Boden – Böden* ‘talaj’, *Wand – Wände* ‘fal’. Elvileg tehát az *ü*, *ö*, *ä* magánhangzók mind az umlaut eredményeképp jönnek létre: ezt jelképezi az írásban a föléljük tett két pont. Az *u*-nak az umlautja az *ü*, az *o* umlautja az *ö*, és az *a* umlautja az *ä*. De akkor miért csak ez utóbbit szokás a mindennapi életben *umlaut*-ként emlegetni?

Ennek az az oka, hogy a történeti változások során a legtöbb német nyelvvaltozatban az *a-umlaut* (tehát az *ä* betű) a kiejtésben egybeesett az *e*-vel. A *Händel* név a mai németben akkor is így hangzana, ha *e*-vel lenne írva. Míg tehát a többi betűnél nincs szükség arra, hogy az umlautot emlegessük, nyugodtan mondhatjuk, hogy *ü* betű meg *ö* betű (pedig szigorúan véve *u-umlaut*ról meg *o-umlaut*ról kellene beszélnünk), addig az *a-umlaut* esetében ez nem lehetséges, hiszen ezt a betűt csak *e*-nek ejthetnénk, akkor pedig nem derülne ki, melyik betűről is van szó. *Heinrich Böll* esetében nyugodtan mondhatjuk, hogy *ö*-vel írja a nevét, de *Händel* esetében ez nem elég: meg kell neveznünk a betűt. Ha pontosak akarnánk lenni, úgy mondanánk: *Händel a-umlauttal írja a nevét* – de mivel a többi betűnél ezt nem kell emlegetnünk, csak az *a* esetében, az *a*-ra való utalást el is hagyhatjuk; így lesz az *umlaut* szó egyszerűen a két ponttal ellátott *a* betű, vagyis az *ä* neve.

Szóteremtés, márkanevből köznév

Meglepő, hogy milyen ritkák az emberi nyelvekben a „teremtett szavak”, tehát az igazán új szavak, amelyek a semmiből jönnek létre úgy, hogy egyszer csak elnevezünk valamit valaminek. A gyakorlatban az új szavak sosem teljesen újak, mert mindig meglévő szavak vagy elemek új kombinációjából születnek – összetétellel (pl. *vas+út*), képzéssel (pl. *vas-al*), olykor lecsipentéssel (*szócsonkítással*, pl. *tulajdonos* → *tulaj*).

Az igazi szóteremtés kevés példája közül híres a *Kodak* fényképezőgép neve. E név a cégtulajdonos, George Eastman agyában született 1888-ban: az volt a célja, hogy az új termék – a hordozható kézi fényképezőgép – új, semmi másra nem hasonlító, de könnyen kiejthető és leírható nevet kapjon.

Feltűnő, hogy a kevés „teremtett szó” majdnem mindig megmarad a tulajdonnevek körében, azaz csak egy bizonyos dologra használatos, nem pedig – igazi közszóként – a dolgok valamilyen osztályára. Egy családban a kisgyerek a kedvenc nagybátyját – ki tudja, miért – *Gugu*-nak szólította, s e név rajtamaradt az illetőn, öreg korában én is *Gugu bácsi*-ként ismertem: a *gugu* tulajdonnév maradt, nem kezdtük általában a kedves bácsikra használni. A *Kodak* esetében is így van ez, legalábbis magyar szemmel nézve: a szó egy fényképezőgép-márka tulajdonneve. Az angol nyelvű országokban azonban a *Kodak* név köznévvé vált, és sokan a fényképezőgép megjelölésére használják; az oxfordi angol etimológiai szótárban például kisbetűvel szerepel.

A *Kodak* tehát a szóalkotásnak két mozzanatát is mutatja: először azt az igen ritkát, hogy a semmiből teremt valaki szót, azaz egy önkényes hangalakot tudato-

san hozzárendel valamely dologhoz; másodszer azt a valamivel gyakoribbat, hogy tulajdonnévből köznévvé alakul. Ez a *Kodak* esetén csak az angolban történt meg – magyarul nem mondjuk, hogy *van valakinél egy Kodak?*, ha bármilyen fényképezőgépre gondolunk.

A tulajdonnevek – különösen a gyártmány- és márkanevek – köznévvé válása országonként változó, s így érdekes a kultúrtörténész számára: megmutatja, hogy adott helyen melyik cég vagy gazdasági érdekszféra volt adott időben az uralkodó. Magyarul a szalagos hangrögzítőt *magnetofon*-nak (röviden *magnó*-nak) hívjuk, mert itt először ez a német márka terjedt el. A borotvapengét *zsilett*-nek, az átvilágító berendezést *röntgen*-nek, a hűtőszekrényt *fridzsider*-nek hívjuk. Az angolok viszont a porszívót hívják *hoover*-nek, az esőkabátot *mackintosh*-nak, és a golyóstollat *biro*-nak – éppen egy Bíró nevű magyar ember nevéből, aki e tárgyat főltalálta.

Mozaikszó, betűszó

A múltkor említettük, hogy a szóteremtés a nyelvekben igen ritka, azaz nemigen szoktunk valamely dologra új, teljesen önkényes hangsort alkalmazni, hanem régebbi elemek új kombinációjával élünk. Van azonban egy eljárás, amely hasonlít a szóteremtésre, ez pedig az úgynevezett **mozaikszó**-alkotás.

A legegyszerűbb példája ennek a **betűszó**, mint például *MÁV*, a *Magyar Államvasutak* kezdőbetűiből. Azért emlékeztet a betűszóalkotás az önkényes szóteremtésre, mert logikailag van ugyan kapcsolat a teljes név és a betűszó között, de végül a betűszó olyan szótagként hangzik el – *máv* –, mely az eredeti névben így sehol sem szerepel. Nem véletlen, hogy betűszót csak olyan kultúra használ, amely a betűírást jól ismeri – és ott is csak viszonylag későn, a civilizáció egy bizonyos fokán válik általánossá ez a gyakorlat.

Az európai kultúrában leghamarabb a zsidók használták; így például a középkori zsidó tudós, *Rashi* neve voltaképpen betűszó: *Rabbi Shlomo Jitzchaki*, azaz ‘mesterünk, Izsák fia, Salamon’. A keresztény és világi hagyományban az szokás volt ugyan, hogy valamely többszavas kifejezés rövidítéseként a kezdőbetűket írják egymás mellé, de az nem, hogy e rövidítést új szó gyanánt ki is olvassák. Krisztus keresztfájára felírták az *I-N-R-I* rövidítést, de senki sem szokta ezt *inri*-nek kiolvasni, ilyen szó a keresztény hagyományban nincs. (A teljes alak egyébként *Iesus Nazarensis, Rex Iudæorum* – ‘Názáreti Jézus, a zsidók királya’). Mára ez megszokottá vált, például *áfa* (= *általános forgalmi adó*) vagy az *USA* és *NATO*, melyeknek angolos ejtése helyett a magyar használatos. Ilyenek a szótag-mozaikszavak is: *Matáv*, *Kötivízig*.

Egészen új, 20. századi szokás a betűk nevének mint szótagoknak összeolvasása szóvá. Ilyenkor beszélhetünk betűnév-szóról: *Kft.*, *MDF*, *EKG*. Ezek új dolgok. Magyarországon rég szokás, hogy az anyakönyvben a római katolikus vallást *rk.* betűkkel jelölik, de azt még sose hallottam, hogy *a szomszédban egy szimpatikus erká család lakik*.

A külföldi betűnév-szavakat általában az illető nyelv betűneveivel mondjuk. Például a német televíziót *cet-dé-ef*-nek és nem *zé-dé-ef*-nek nevezzük, a francia szakszervezetet *szé-zsé-té*-nek és nem *cé-gé-té*-nek, az amerikai házimozsi csatornát pedig

écs-bí-ó-nak és nem *há-bé-ó*-nak hívjuk. A régebben ismert külföldi betűszavak azonban magyaros betűzést szoktak kapni: *NSU*, *BCG-oltás* stb.

Napjaink pusztító járványa, az *AIDS* neve is betűszóként született, de (különösen az angolos *étsz* ejtés miatt) már alig utal az alkotóelemek kezdőbetűire. A semmiből előtűnt betegséget – méltó módon – a semmiből teremtett szóval illetjük.

A -hat/-het

Az emberek egész lázba tudnak jönni attól, hogy megismerjék egy-egy szó történetét. Pedig a nyelvek használatában semmi szerepe nincs annak, hogy melyik szónak mi az eredete. Mégis nagyon érdekes tud lenni, hogy mi honnan származik. Részben érdekes kulturális hatásokról tanúskodnak ezek a tények. Például a *boszorkány* szó török eredetű, eredetileg olyanfajta lidércet jelentett, amely éjjel az emberre rátelepszik, és „megnyomja”. E szó a szintén török eredetű, eredetileg ‘nyom, megnyom’ jelentésű *baszik* szóval áll kapcsolatban. Aztán sok leleményes szóalkotásra derülhet fény. Például a *smafu* szó eredetije a francia *je m'en fous*, magyarul ‘teszek rá’, ‘nem érdekel’. És a szavak eredete olyan gondolkodásbeli szabályszerűségekre is rávilágít, amiken ritkán töprengünk, mert nem tudatosulnak, a hétköznapi életben nem fontosak.

Érdekes például ilyen szempontból a *-hat/-het* képző eredete. Ma a *-hat/-het* jelentése a leggyakrabban a *szabad* szóéval rokon. A *Nem mehetek el* ma leginkább azt jelenti, hogy *Nem szabad elmennem*. De még nem is olyan régen gyakran jelentette azt, hogy ‘nem tudok elmenni’, ‘nem vagyok képes elmenni’. Irodalmi olvasmányainkból, tájnyelvi tapasztalatainkból ez a jelentés még érthető, bár kicsit furcsa a számunkra (*Király nem alhatik* – írja Arany). A *-hat/-het* még korábbi jelentésének szintén vannak nyomai, de már csak képzett szavakban. Azok sokkal kevésbé érthetőek vagy áttetszőek a számunkra, legalábbis első látásra nem.

A *-hat/-het* valójában a *hat* ige rokonságába tartozik. A rokon nyelvekben ennek az igének a megfelelői azt jelentik, hogy ‘halad, előre megy’. Ezt a jelentését a magyarban már nem találjuk meg, de hogy valaha megvolt, azt bizonyítja a belőle képzett *hatol*, ami pont ezt jelenti. A következő lépés ennek az igének az úgynevezett **modális** használata, vagyis az, hogy az ‘előre megy’ jelentésű szót ‘előre tud menni’, ‘el tud odáig menni’ értelemben használták. Ez ugyanolyan, mint amikor a *lát* szót ‘képes látni’ értelemben használjuk (például *a macska lát a sötétben*, illetve *lát*, vagyis nem vak). Ugyanígy mondhatjuk, hogy *Ez az asztal bemegegy az autóba*, vagyis befér.

Innen újabb gondolati lépések vezetnek a *hatni* mai jelentéseihez. Egyrészt **metafora** az, hogy ha valami eléri a célját, akkor *hat*, mint például a gyógyszer, ha *hatásos*. Ez hasonló folyamat, mint ami az *ér*, *elér* igével történt: ez az ige az *érkezik* rokona, eredetileg szintén ‘eljut’, ‘el tud jutni’ értelmű, innen fejlődött a ‘sikerül neki’ (*eléri*), illetve ‘használ, hat’ (*ér valamit*) jelentése. Ennek **általánosodása** az, hogy *hatásról* beszélünk akkor is, ha nem kívánt befolyásról beszélünk, hanem közömbösről, vagy éppen olyanról, amit el akartunk volna kerülni.

Visszatérve a *-hat/-het* képzőhöz: az ‘eljut’, ‘el képes jutni’, ‘eléri’ jelentésből általánosodás révén jött létre a *hatni* igének az a jelentése, hogy ‘képes megcsinálni’. Ez

a jelentés is kihalt már, legfeljebb a *hatalom* szó emlékéztet rá (ami a *hatalmunkban van*, arra képesek vagyunk). De a 15. században még ezt olvashatjuk a Müncheneri Kódexben: *Nem hatsz egy fürtöt fejérré tenned*, abban az értelemben, hogy ‘nem tudsz fehérré, össze változtatni egy hajfürtöt’. A 15. században tehát a *hatni* igét segédigeként lehetett használni, pontosan olyan értelemben, mint ma a *tud* igét. Ebből a segédigéből lett a *-hat/-het* képző, és az ugyanebben a jelentésben (‘tud, képes’) volt használatos egészen a 20. századig.

Amikor gondolatban végigjárjuk egy szó jelentésváltozásának állomásait, nemcsak elfeledett etimológiai összefüggéseket fedezünk fel létező szavak között, hanem olyan gondolati összefüggéseket is, amik ma is élnek és működnek. Ezek határozzák meg a nyelv további változását is, de a jelenben is hatnak arra, ahogy a szavakat különböző célokra felhasználjuk.

Szundít és szundizik

Gazdag szóincse van a magyarban az alvásnak, az álomhoz hasonló állapotok különböző fokozatainak. A standard szógyök erre a finnugor eredetű *al-*, tehát *alszik*, *álom*. Egyébként ebből alakult számos további szó, mely ugyanebbe a jelentésmezőbe tartozik: *álmos*, *álmodik*, *alél*.

Van azonban az alváásra egy *szun-* kezdetű szóbokor is, melynek történetileg semmi köze az *alszik*-csoporthoz. Ide tartozik elsősorban a *szundít* és a *szunnyad* meg a belőlük levezetett számos szó, például *szundikál*, *szunyókál*, *szundi* (melléknévként, vagyis álmatag, mint a mesében az egyik törpe), továbbá olyan kedves, mára már elavult formák, mint *szundokál*, *szundákol*, *szunyik* vagy *szunyáta*.

A *szun-* tőnek és családjának jelentése eredetileg enyhén különbözött az *al-* tőtől, s ez mindmáig érezhető: míg az *al-* tő a klasszikus értelemben vett, fiziológiailag normális alvást jelenti, addig a *szun-* és a belőle képzett szavak inkább csak a csukott szemű állapotot, mozdulatlan nyugalmat vagy régebben kábulatot, dermedt vagy zsibbadt állapotot fejeznek ki. (Ezért beszélhetünk például a *levéltárak mélyén szunnyadó kéziratokról*.)

E takaros szétválasztást (tehát hogy az *al-* család a rendes alváásra, a *szun-* család a csukott szemű nyugalomra vonatkozik) cáfolni látszik néhány olyan szó, mely *szun-*-nal kezdődik, de egyértelműen a rendes alváásra vonatkozik. Például: *jaj de jót szunyáltam* – ezt egy egészségesen átaludt éjszaka után mondhatjuk, amikor is nem lehetne a *jaj de jót szundikáltam* mondatot használni. A rendes alváásra vonatkozik a *szunyál*, a *szundi* mint főnév (tehát *bevágta a szundit*), és a *szundizik* ige.

E harmadik csoport – tehát a rendes alváásra vonatkozó *szun-* tőből képzettek – szótörténeti szempontból csak véletlenül tartoznak ide, ugyanis cigány eredetűek. Alapjuk a cigány *suno* ‘álom’, illetve az ezzel azonos tövű *sovel* ‘alszik’ ige. A cigány *sun-* és *sov-* ugyanannak a nagyon régi indoeurópai tőnek két változata, és a cigány *suno* ‘álom’ szónak ősi rokona az orosz *son*, a latin *somnus*, és a görög *hypnos*, melyek jelentése egyaránt ‘álom’.

A magyar tehát a cigány *szun* tő átvételével egy további szógyökhöz jutott az ‘alvás’ kifejezésére. Az már a véletlen műve, hogy volt a magyarban egy igen hasonló jelentésű *szun-* tő (lásd *szundikál*), s így a beszélőknek az lett az érzésük, hogy

ugyanannak a szógyöknek enyhén különböző jelentésárnyalatait használják. Ezt a nyelvtörténetileg indokolatlan, de a nyelv mai működésében valós állapotot, amikor két különböző tő alaki és jelentésbeli hasonlósága miatt egybemosódik, **szinkretizmusnak** nevezzük.

Mísz – pikírt – cvíder – bisszig

A magyar azon nyelvek közé tartozik, melyek sok idegen eredetű szóval gazdagodtak történetük során, s ennek révén terjedelmes, árnyalatokban bővelkedő szókincsre tettek szert. Az idegen szavak részben a tudományban, részben a politikában, részben a gazdasági-technikai életben segítik pontosabbá tenni nyelvhasználatunkat – gondoljunk az *antibiotikum*, a *neokonzervatív*, a *lízíng* vagy a *bauxitbeton* szavakra.

Ez természetes; a kisebb kultúrák általában így fogadják be a nagyobb kultúráktól az új ismereteket, a modernizálódó világ új jelenségeit. Van azonban az idegen szavaknak egy sokkal érdekesebb rétege, amelybe nem valamilyen újdonsággal együtt jönnek a szavak, hanem mindig is létező, az emberi természetet, társadalmat örökké jellemző dolgokat ragadnak meg – csak hogy olyan szögből, vagy olyan találó hangalakkal, stílusértékkel teszik ezt, amire hagyományos magyar szó éppen nincs. A török eredetű *balek* vagy a jiddis eredetű *haver* szó olyasmit fejez ki, ami mindig minden emberi közösségben létezik: a rászédhetőséget vagy a barátságot nem e szavakkal együtt ismerte meg a magyar nyelvközösség. Itt inkább arról van szó, hogy a kérdéses viszonyokat, fogalmakat, érzéseket e szavak ízebben, találóbban közvetítik, mint a „standard” megfelelőik.

Ilyen hangulatos szócsoport a következő: *mísz*, *pikírt*, *bisszig* és *cvíder*. Mind a négy a kedvetlenség, fanyalgás, sőt a gúnyos elutasítás jelentésmezéjében helyezkedik el, ezt valahogy a hangalakjuk, a panaszosan vékony *i* is kifejezi. Mind a négy a németből került a magyarba, bár a *mísz* végső soron jiddis, a *pikírt* pedig francia eredetű. Mind a négyet lehet emberre mondani, méghozzá – tapasztalataim szerint – elsősorban nőkre: *Aranka egy mísz nő. Aranka kissé pikírt volt. A mísz az egyetlen, amely nem személyt jelölő főnévvel is állhat: Mísz volt az idő, vagy Itt ülni és várni nagyon mísz dolog. A pikírt és a bisszig aktívabb értelműek: nemcsak az illető érzi rosszul magát, hanem azon fáradozik, hogy mások kedvét is elrontsa csípős gúnyal, harapós megjegyzésekkel. Ezen belül a pikírt talán szellemesebb, viccesebb, míg a bisszig sértőbb, övön aluli. Aranka csak pikírt volt, de a nővére kifejezetten bisszig.*

A *cvíder* elsősorban az elutasító hozzáállást, a vállalkozókedv hiányát jelenti (a német *zuwider* ‘ellenérzést kiváltó, taszító’ szóból). Aki *cvíder*, az kicsit *mísz* is, de természetesen nem kell mindjárt *pikírt*-nek vagy pláne *bisszig*-nek lennie.

Privatizál

A *privatizál* szót a szüleim is használták, de egészen más értelemben, mint ahogy most tesszük. Még jómagam is úgy ismertem meg e szót: ‘félrevonul, a közösségtől elfordul, magának él vagy tevékenykedik’.

A rendszerváltás óta e szó jelentése igencsak nagyot fordult. Ma – mint Európában mindenütt – azt értjük rajta: ‘magánosít, magánkézbe ad’. A *privatizál*-nak ezt a

jelentését az 1961-ben megjelent nagy „Értelmező Szótár” még nem is ismeri. Ott a jelentés így van megadva: „magánzóként él”. Hát ennek 1961-ben nem sok értelme lehetett – zárójelben meg is jegyzi a szótár, hogy e szó a bizalmas társalgás elavulóban lévő szava. Én, aki már az ostrom után születtem, sose hallottam a *privatizál* szót ebben az eredeti jelentésében, tehát, mondjuk, hogy Kovács kivált az ügyvédi irodából, és most *privatizál*. Mi már csak lélektani-társasági értelemben használtuk, de ott is inkább gúnyosan vagy csipkelődve, ha valakik nagyon egymásba bújtak: A Kláriék megint *privatizálnak*. Ne *privatizáljatok*, gyertek rózsét gyűjteni!

A szó az *-izál* képző kétféle funkcióját mutatja: az egyik intranzitív, tehát tárgyatlan, azt jelenti: ‘valamilyenként viselkedik, egy tulajdonságot a magáévá tesz, valamiről rendszeresen beszél’, például *politizál*, *kritizál*, vagy, mondjuk, *pszichologizáló regény*. E funkcióban az *-izál* (mely egyébként görög eredetű) hasonlít a magyar *-kodik* képzőhöz. Vessük össze a *vagánykodik* szót az *urizál* ‘úri módon, nagy lábon él, felvág’ tréfás képzéssel. Az *-izál*-nak ezt a jelentését tartalmazza a régebbi *privatizál*, vagyis tulajdonképpen ‘magánoskodik’.

Az *-izál* másik jelentése tranzitív, tehát tárgyas, azt jelenti: ‘valamilyenné tesz vagy igyekszik tenni, a tőszó által leírt állapotba hoz’, például *legalizál* ‘törvényesé tesz’, *lokalizál* ‘egy helyre korlátoz’, *idealizál valamit* ‘ideálisnak lát vagy láttat’. Az *-izál*-nak ezt a jelentését tartalmazza az újabbik *privatizál*, vagyis ‘priváttá tesz, magántulajdonú állapotba hoz’.

A szavak élete sem mentes a politikától: nem véletlen, hogy a *privatizál* a hatvanas években, a „világnézeti klubok” idején enyhén rosszalló, gúnyos kifejezés volt, hiszen a hivatalos ideológia – de érdekes módon a fiatalok spontán érzülete is – a csoportosságot, a társasságot tekintette fő értéknek. Mára ez alaposan megváltozott.

Sajnálom hogy az új jelentés elnyomta a kedves régi *privatizál*-t, dehát sürgős volt az egyértelműség, és sürgős volt az európai gyakorlathoz való felzárkózás, még a nyelv külsőségeivel is.

Létezik-e *-ál* igeképző?

A nyelvek általában nem képesek egymástól igét kölcsönözni. Főnevet, melléknevet, esetleg határozószót igen, de igét nagyon nehezen. Hogyhogy, kérdezhetnénk, hát nem kölcsönzött ige a magyarban például a *szekíroz*? Nos, igen is meg nem is. A töve természetesen kölcsönzött (tehát a *szekír*-), csakhogy ez még nem ige. Ami igévé teszi, az a *-z* igeképző, amely viszont nem kölcsönzött elem. Tehát a *szekír*- tő kölcsönzött tő, de nem ige; a *szekíroz* szó ige, de mint ilyen nem kölcsönzött, hanem a magyarban képzett.

A leggyakoribb és legtermékenyebb igeképző, mellyel a kölcsönzött elemeket igeként beillesztjük a magyarba, a *-z*. Egy zenész ismerősöm mesélte, hogy ő évekig *gambázott* Bécsben. Én ezt az igét még sose hallottam, de rögtön értettem, hogy egy *gamba* nevű hangszeren játszott. A videó megjelenésével megjelent a *videózni* ige – és így tovább. (Érdekes, hogy az egyes szám harmadik személybeli *-ik* rag továbbélése is nagyrészt a *-z* képzőnek tudható be, hiszen évente tucatjával jelennek meg új *-z* képzős igék, melyek szinte mind *-ik* raggal alkotják az egyes szám harmadik személyt: *gambázik*, *videózik*, *bingózik*.)

Az idegen tövek igeként való honosítására használatos még az *-l* igeképző is, pl. *landol*, *sprintel*, de ez így magában nem olyan gyakori. Igen gyakori viszont egy elé tett *á* hanggal, tehát együttesen *-ál*, amelyet gyakorlatilag minden latinos *tő* igeként való kölcsönzésében megtalálunk: *szanál*, *ágál*, *definiál*, *recenzeál* (vagy *recenzál*). Ez az *á* a magyarból nem magyarázható – nyilván a leggyakoribb latin igeragozás, az 1. konjugáció *ā*-ja volt a forrás, olyan alakokban, mint *sanare* > *szanál*, *cantare* > *kántál*, *curare* > *kúrál*. Az érdekes az, hogy az *á* átment a többi latin igeragozás igéinek átvételébe is, ahol – legalábbis latin szempontból – már semmi keresnivalója: *agere* > *ágál*, *recensēre* > *recenz(e)ál*, *dēfinire* > *definiál*.

A telefon megjelenésekor fej fej mellett haladt a kétféle magyar igeképzés: a *telefonoz* és a *telefonál*, s végül az utóbbi győzött, mely úgy tesz, mintha a (persze nem létező) latin **telephōnāre* átvétele volna). Az *-ál* képző termékeny, ma is gyakran járul latin – vagy ilyennek vélt – tövekhez, mint pl. *szponzorál*, *debütál*, *zsírál* vagy *fókuszál*. Ezek lateiner szívemnek nem mind tetszenek (főleg a *fókuszál* – Jupiterre kérdezem, hogy lehet a nominativus singularishoz igeképzőt ragasztani?!); de hát a nyelv nem hagyja zavartatni magát a mi iskolai emlékeinktől.

Tárgymutató

- [Λ] hang, 128–129
ad, 151
adatbázis-lekérdezés, 31–32
affixum, **lásd** toldalék
agysérülések, 84
akkuzatívusz, **lásd** tárgyeset
alacsonyabb stílusréteg, 124
alaktan (morfológia), 13, 132
alany (szubjektum), 51, 53, 54–56, 73, 134
    logikai ~, 56
alanyeset (nominatívusz), 51–52, 54
albán, 103
alfabetikus írás, 37
alszik, 162
altaji nyelvek, 89–90
ambiguitás, **lásd** kétértelműség
amerikanizálódás, 149
anafora, **lásd** visszautalás
anakoluthon, 72–73
analógia, 27, 127
angol, 11, 18, 26, 29, 57, 61, 62, 75, 81, 83, 84, 89–90, 92, 94–96, 98, 102, 107, 124, 128, 135, 141, 146–151, 153, 154, 156, 159, 160
    amerikai ~, 33, 88, 101–102
    BBC English nyelvváltozat, 112
    brit ~, 35, 88, 101–102, 113
    cockney, 113
angolszász, 90
antiharmonikus tő, 126
anyagnév, 41, 61–62
anyanyelv
    ~ elsajátítása, 15–27
    ~ oktatása, 27–28
anyósnyelv, 114–115
arab, 55, 86–87, 90, 108
arámi, 93
archaizmus, 99
areális jelenségek, **lásd** térségi szövetség
argó, 20–21, 99, 114
    német tolvajnyelv (rotwelsch), 21
Arisztotelész, 74
artikuláció, 29, 32, 122
aspektus, **lásd** szemlélet
asszimiláció, **lásd** hasonulás
asszociáció, **lásd** képzettársítás
Attila, 100
ausztráliai nyelvek, 13
ausztronéz nyelvek, 89
autoetnonyma, **lásd** belső népnév
azeri, 108
azonos alakú szavak (homonimák), 43–44
ágens, **lásd** cselekvő
állandósult szókapcsolat, 149, 151
állapotot jelentő ige, 60
állítmány (predikátum), 52, 55, 73, 134, 146
általánosodás, 24, 161
áttetsző (transzparens), 49–50, 161

Balkán-félsziget, 103
bantu nyelvek, 86
baszk, 89, 144
Bárczi Géza, 146
belorusz, 108
belső népnév (autoetnonyma), 104, 104–105
bengáli, 13, 97

- beszédelőállítás, 31
 beszédfelismerés, 31
 beszédhang, **lásd** hang
 beszédhangtan, **lásd** hangtan
 beszédhiba
     hadarás, 107
     raccsolás, 107
     selypítés, 107
 beszédkörnyezet (kontextus), 71
 beszédrész, **lásd** szófaj
 betű
     cirill ~, 100, 108
     fraktúra-~, 100
     gót ~, 100
     latin ~, 108
     mellékjeles ~, 108
 betűszó, 37, 160–161
 Biblia, 96, 100
     Károli-~, 30
 birtokos jelző, 46, 52, 53, 139
bisszig, 163
 bizalmas stílusréteg, 99
bizonylatol, 154
 bolgár, 103
 Brassai Sámuel, 133
 breton, 101

ch ([χ]) hang, 91–92
 Chomsky, Noam, 15, 16, 57
 cigány, 21, 82, 98, 162
 cirill betű, 100, 108
 cockney, 92
cvíder, 163
család, 156–157
 családfa-elmélet, 103
 csádi nyelvek, 78
 csángó magyar, 18
 cseh, 88, 95
 cselekvő (ágens), 54, 55, 131, 142
 cseremis, 145
 csüggő, **lásd** enklitikus

 deixis, 67
 deriváció (képzés), **lásd** képző
 Descartes, René, 15

 deskriptív nyelvten, **lásd** strukturalis-
     ta nyelvten
 determináns, 139
 determinizmus, 80
 dialektus, **lásd** nyelvváltozat
 diáknyelv, 21
 diftongus, **lásd** kettőshangzó
 disztinktív (megkülönböztető) jegy, **lásd**
     jegy
 disztributív jelentés, 62–64
 divat, 148
 dícsérő értelem, 24
 dyirbal, 114
dzs hang, 146
dzsömper, 146

 [ə] hang, 93
 egybeírás, 40, 110
 egyediség, 64
 egyes szám, 143–144
 egyeztetés
     alany és állítmány ~e, 58
 egyidejű jelek a jelnyelvben, 83
 ekvivalencia (szótári), 150
 elemző írásmód, 110
elit, 157
 ellentét (jelentéstani), 44
     fokozatos ~, 44
     kizáró ~, 44
     megfordítás, 44
 ellentétező (kontrasztív) mondat, 133–
     135, 138
 ellipszis, **lásd** kihagyás
 elől képzett („magas”) magánhangzó,
     121, 126
 előljáró (prepozíció), 30
 előlségi magánhangzó-harmónia, 121
 előfeltevés (preszuppozíció), 66–67,
     67
 előkészítő rész, **lásd** topik
 elszenvető (páciens), 131, 142
 elválasztás
     ~ automatizálása, 31
 emfatikus, **lásd** nyomatékos
 enklitikus (csüggő), 132, 134, 136,
     141

- eposzi jelző, 146
eredménytárgy, 71
esemény
  ~ szándékolt végpontja, 70
eset, 51–52
  alany~ (nominatívusz), 51–52, 54
  eszközhatározós ~, 52
  tárgy~ (akkuzatívusz), 46, 71, 95
eszkimó nyelvek, 45
eszközhatározó, 14
eszközhatározós eset, 52
eszperantó, 26
etimológia (szótörténet), 13
etnikai nyelvváltozat, 18
eufemizmus (szépítés), 20, 158
evidenciális, **lásd** tudomásjelölő
experiens, **lásd** megtapasztaló
É. Kiss Katalin, 133
értékítélet
  dícsérő értelem, 24
  rosszalló értelem, 24, 68, 100, 105, 120
észak-amerikai indián nyelvek, 89
észt, 144
farmernadrág, 17
fel, 152–153
felejtés (anyanyelvé), 26
felkiáltás, 154
felnagyítók, 145–146
felső nyelvállású magánhangzó
  ~ hosszúsága, 122
felszólító mondat, 110
feltételes mondat, 59, 154
fesztelen (kollokvialis) stílusréteg, 19, 20, 124, 139
félmagánhangzó, 123
félrehallás, 27
filológia, 30
filozófia, 88
finn, 29–30, 83, 144
finnugor nyelvek, 87, 99, 144–145, 162
finom, 90
flexió, **lásd** ragozás
fogalom
  intézményesült ~, 41, 44
Fogarasi János, 133
folyamatos hang (kontinuáns), 34
folyamatos szemlélet, 133
fonetika (beszédhangtan), **lásd** hangtan
fonéma, 26, 37, 122
fonológia (nyelvi hangtan), 35–36, 123
  ~i szabály, 36
fordítás, 68, 79
  gépi ~, 31–32
fókusz, 56, 133, 133, 134–135, 138
földrajzi nevek, 138–139
főhangsúly, 40
főige, 57
főnév, 51–53, 54, 139, 143, 145
  melléknévként ragozott ~, 127
  névelőtlen ~, 133
főnévi csoport, 54, 139
főnévi igenév (infinitívusz), 61, 129, 135
fraktúra-betű, 100
francia, 29, 34, 62, 90, 92–95, 98, 99, 102, 103, 115, 129, 146, 147, 153, 154, 161, 163
funkcionális elemek, 28
gael
  írországi, **lásd** ír
  skóciai, 101
gagyogás, 84
gall, **lásd** *oláh*
gazdaságosság, 25–26
germanizmus, 137
germán nyelvek, 90, 94, 97–99, 135, 158
gondolkodás, 45, 77–80, 96
  nyelv és ~, 79–80
gondozott stílusréteg, 124
gót, 99–100
gót betű, 100
görög, 84, 86, 90, 93–94, 97, 127, 157, 162, 164

- grúz, 20
 gyakoriság, 27
 gyök, 87
- h* hang, 91–92
 hadarás, 107
 hagyomány szerinti írásmód, 110
 hagyományos nyelvtan, 14, 41, 45, 55, 153
- hang
 [■] ~, 26
 [x] ~, 129
 [ə] (schwa) ~, 93
 [ʌ] ~, 128–129
 [w] ~, 123
ch ([χ]) ~, 91–92
h ~, 91–92
dzs ~, 146
 folyamatos ~ (kontinuáns), 34
l ~, 124–125
v ~, 122–123
 zengő~ (szonoráns), 34, 123, 33–123
 zörej~ (obstruens), 33–34, 123
- hangerő (nyomaték), 38
 hangképző szervek, 33
 hanglejtés (intonáció), 38, 86
 emelkedő ~, 135
 kérdő ~, 124
- hangok
 ~ akusztikai (hangzásbeli) tulajdonságai, 33
 ~ artikulációs (képzésbeli) tulajdonságai, 33
- hangrend, lásd magánhangzó-harmónia
 hangsúly, 29, 38, 40, 110, 121, 134, 136, 138
 ~képes ige, 133
 ~os ige, 134
 ~talan ige, 134
 fő~, 40
 magyar mondat ~ozása, 132, 134
- hangtan (fonetika), 32–33
 hangutánzó szavak, 49
 hangzás szerinti írásmód, 110
 harmónia, lásd magánhangzó-harmónia
- hasonulás (asszimiláció), 25, 33
 progresszív (előre ható) ~, 35
 képzéshely szerinti ~, 34
 regresszív (hátra ható) ~, 26, 34, 35
 zöngésségi ~, 34, 123
- hat/-het*, 161–162
 határozatlan névelő, 64
 határozatlan szám, 144
 határozott névelő, 64–65, 103, 117, 138–139
- határozó, 52, 145, 146
 eszköz~, 14
 hely~, 56, 146
 szabad ~, 56–57
 társ~, 14
- határozói igenév, 137
 határozószó, 131
 hausza, 78
 hátul képzett („mély”) magánhangzó, 121
- hebre, lásd argó
 hegyi miwok, 87
 helyesírás, 40, 41, 107, 109–111, 122
 ~ellenőrzés, 31
 egybeírás, 40, 110
 elemző írásmód, 110
 elválasztás, 31
 hagyomány szerinti ~, 110
 hangzás szerinti ~, 110
- helyviszonyok, 78
 héber, 21, 55, 86–87, 114, 158
- hiány
 rendszertani ~, 37
 véletlen ~, 37
- hiátus, 123–124
 hiba, 22–24, 72–73
 intézményesült ~, 73
- hindi, 33, 97
 hímnem, 29, 144
 holland, 36
holocaust, 157–158
 Homérosz, 97
 homonímia, lásd azonos alakú szavak
 honfoglalás, 144

- horvát, 88, 102
- hosszúság
     magánhangzó ~a, 29, 35, 38, 125
     felső nyelvválású ~, 122
     mássalhangzó ~a, 35
- hullámelmélet, 103
- von Humboldt, Wilhelm, 15
- idegen szó, 37, 80, 107, 128, 163
     ~ kiejtése, 127–129
     ~ hagyomány alapján, 128–129
     ~ másolással, 128
- idézet, 115–116
- idő
     ~ és tér, 96–97
     ige~, 81
     jövő ~, 57
     múlt ~
         a ~ jele, 129
- ige, 52, 60–61, 63, 133, 134, 145, 164
     ~ modális használata, 161
     ~idő, 81
         jövő idő, 57
     ~képző, 40, 129
     ~ragozás, 115
         személyragozás, 89, 129
     állapotot jelentő, 60
     hangsúlyképes ~, 133
     hangsúlyos ~, 134
     hangsúlytalan ~, 134
     igekötős ~, 138
     ikes ~, 130–131
     mondást jelentő ~, 116
     segéd~, 57, 61, 162
     személytelen ~, 143
     tárgyas (tranzitív) ~, 142, 164
     tárgyatlan (intranszitiv) ~, 151, 164
- igekötő, 60, 133
     ~s ige, 138
     a *fel* ~, 152–153
- igenév, 129, 142
     főnévi ~ (infinitívusz), 61, 129, 135
     határozói ~, 137
     melléknévi ~ (participium)
         múlt idejű (előidejű) ~ (participium perfectum), 137
- igevivő, 133, 134
- ikes ige, 130–131
- illeszkedés, **lásd** magánhangzó-harmónia
- ind nyelvek, 97
- indiai nyelvek, 90
     (észak-amerikai) indián nyelvek, 89
- indoeurópai nyelvek, 86, 89, 90, 97–98, 100, 103, 105, 137, 145, 162
- indokolt (motivált) jelentés, 49
- indonéz, 53
- infinitívusz, **lásd** főnévi igenév
- információelmélet, 50–51
- innátizmus, 15, 15–16
- intézményesült fogalom, 41, 44
- intonáció, **lásd** hanglejtés, 110
- intranszitiv, **lásd** tárgyatlan
- iránytárgy, 71
- irodalom, 68, 113, 119
- is, 153–154
- ismétlő szerkezet, 135
- iszlám, 108
- izál, 163–164
- ír, 101
- írás, 86
     alfabetikus ~, 37
     cirill betűs ~, 100, 108
     gót betűs ~, 100
     latin betűs ~, 108
- írásbeliség, 109
- írásjelek, 110
     felkiáltójel, 110
     kötőjel, 111
     vessző, 110
- japán, 13, 35, 86, 89
- jassznyelv, **lásd** argó
- jegy, 121
     ~ átterjedése, 26
- jel, 45–48
     idő~, 143
     a múlt idő jele, 129

- mód~, 143
 jelelt magyar, 83
 jelentés, 40–44, 47, 53, 65, 69, 70, 73, 74–75, 119, 131, 136, 143, 146, 149–150, 161
 ~ változása, 24–25
 ~átvitel, **lásd** metafora
 ~megkülönböztető szerep, 122
 ~mező, 163
 ~szűkülés (specializáció), 24, 25
 ~tan (szemantika), 13, 44, 57–58, 59–76
 áttetsző (transzparens) ~, 41, 49–50, 161
 indokolt (motivált) ~, 49
 kollektív és disztributív ~, 62–64
 motivált ~, **lásd** indokolt ~
 önkényes ~, 12, 49–50
 szó szerinti ~, 120
 transzparens ~, **lásd** áttetsző
- jelnyelv, 83–84
 a magyar siketek ~e, 83–84
 családi ~, 85
 egyidejű jelek a ~ben, 83
 siketek ~e, 16, 49, 83–84
- jelszó (szlogen), 113, 114
 reklám~, 116
- jelző, 142, 145, 146
 birtokos ~, 46
 birtokos ~, 52, 53, 139
 eposzi ~, 146
- jiddis, 21, 135, 163
 jövevényszó, **lásd** kölcsönzés
 jövő idő, 57
 jukagir nyelvek, 89
- kamcsatkai-csukcsi nyelvek, 89
 Kaukázus, 89
 kazah, 108
 Károli-Biblia, 30
 káromkodás, 119–120
 kell, 143
 kelta, 100
 kerekségi magánhangzó-harmónia, 122, 126
 kettőshangzó (diftongus), 123–124
- keveréknyelv, 90, 90
 képes kifejezés, 50
 képzettársítás, 25, 68, 113
 képzés (deriváció), **lásd** képző
 képző, 43, 45–48, 87, 136, 159
 a -hat/-het ~, 161–162
 az -ál ~, 164–165
 az -izál ~, 163–164
 ige~, 40, 129
 melléknév~, 46
- kérdés
 eldöntendő ~, 86, 124
- kétértelműség (ambiguitás), 62
 kéz, 149
 Kicska Emil, 133
 kihagyás (ellipszis), 71
 kirgiz, 108
 kiüresedés, 114
 kivétel, 26–27, 47, 82, 122, 127
 kivonatolás
 ~ automatizálása, 31
- kínai, 86, 98
 klasszikus nyelvek, 157
 klitikum, **lásd** simuló elem
 koasati, 115
 kocsi, 43
 kognitív nyelvtan, 73–75
 kollektív jelentés, 62–64
 kollokviális, **lásd** fesztelen stílusréteg
 komment, 133–135
 konnotáció, 68
 konstitutív szabály, 22
 kontextus, **lásd** beszédkörnyezet
 kontinuáns, **lásd** folyamatos hang
 kontrasztív, **lásd** ellentétező
 kontrasztív topik, 136
 konvencionális, 65
 konzervativizmus, 27
 kooperatív hallgató, 71
 koreai, 89
 kölcsönzés, 28–29, 80, 89, 93, 144, 149, 154
 utólagos ~, 99
- költészet, 71
 kötőhang, 40, 127

- kötőszó, 52, 153
következtetés, 59
közhely, 50
köznév, 160
köznyelv (standard), 18, 20, 21, 99, 124
központosítás, 110
  felkiáltójel, 110
  kötőjel, 111
  vessző, 110
közvetett beszéd, 115–116
közvetítő nyelv, 84
kreatív, 155
kreol, 85–86
kreolosodás, 85
külső népnév, 104, 104–105, 114
kvantor, **lásd** mennyiségjelölő
- l hang, 124–125
latin, 38, 51, 69, 82, 84, 90, 93–95, 97–99, 114, 127, 128, 147, 157, 162, 165
  népi ~, 95
  vulgáris ~, **lásd** népi ~
latin betű, 108
lengyel, 93
lepustult, 155–156
lexikalizálódás, 43, 45
lexikális hiány, **lásd** véletlen hiány
lexikális kódolás, **lásd** lexikalizálódás
lexikális tudás, 42
lexikográfia, 13
lexikon, **lásd** szótár
létrehozás
  mondat~ automatizálása, 31
lingua franca, **lásd** közvetítő nyelv
link hadova, **lásd** argó
logika, 59–60, 68, 73, 78–79, 112
  ~i következtetés, 59
- macedón, 103
magánhangzó, 123
  ~ hosszúsága, 29, 35, 38
  ~ kiesése, 125
  ~ rövidülése, 125
- ~-harmónia, 22, 89, 121–122, 126
  előlségi ~, 121
  kerekségi ~, 122, 126
  elől képzett ~, 121, 126
  felső nyelvvállású ~
  ~ hosszúsága, 122
  hátsó képzett ~, 121
  magas ~, **lásd** elől képzett ~
  mély ~, **lásd** hátsó képzett ~
  nyílt ~, 126
  ~ nyúlása, 36
  „zöngétlen ~” (h), 91
magázás, 23, 95–96
magyarítás, 155
maláj, 84
matematika, 15
mágikus tabu, 20
máltai, 87
márkanév, 160
mássalhangzó, 146
  ~ hosszúsága, 35
  ~torlódás, 92–93
  a *dzs* ~, 146
  a *v* ~, 122–123
  az *l* ~, 124–125
  réshang, 123
  zöngés ~, 123
  zöngés és zöngétlen ~, 35
megértés
  mondat~ automatizálása, 31
megkülönböztető (disztinktív) jegy, **lásd** jegy
megszólítások
  tegezés és magázás, 23, 95–96
megtapasztaló (experiens), 131
meleg, 20
mellékjeles betű, 108
mellékmondat
  tárgyi ~, 138
melléknév, 52, 142, 143, 145
  ~képző, 46
  -i képzős ~, 127
melléknévi igenév
  múlt idejű (előidejű) ~, 137

- mennyiségjelölő (kvantor), 139, 144
 mesterséges nyelv, 26
 metafora (jelentésátvitel), 24–25, 25,
 29, 44, 57, 72, 73, 146–148,
 155, 161
 metanyelvi használat, 136
 metonímia, 25, 70–72
 állandósult ~, 72
Miklós, 23
mísz, 163
 modális igehasználat, 161
 moduláris nyelvfelfogás, 15, 57
 mondat, 53
 ~fajták, 59
 ~létrehozás
 ~ automatizálása, 31
 ~megértés
 ~ automatizálása, 31
 ellentétező (kontrasztív) ~, 133,
 135, 138
 felszólító ~, 110
 feltételes ~, 59, 154
 kirekesztő ~, **lásd** ellentétező ~
 kontrasztív ~, **lásd** ellentétező ~
 neutrális ~, **lásd** semleges ~
 nyitó~, 67
 nyomatékos (emfatikus) ~, 133,
 135
 semleges (neutrális) ~, 133
 mondatrész, 56
 mondattan (szintaxis), 13, 48–49, 131,
 132
 a ~ autonómiája, 57–58
 mondást jelentő ige, 116
 mongol, 89
 mora, 125
 morféma, 40, 42
 kötött ~
 egyedi ~, 40
 zéró~, **lásd** zérus
 morfológia, **lásd** alaktan
mos, 151
 motivált jelentés, **lásd** indokolt jelen-
 tés
 mozaikszó, 160–161
 módosítók, 52
 módosítószó, 153
 múlt idő
 a ~ jele, 129
 [■] hang, 26
 nacionalizmus, 80, 104
 nazális (orrhangú), 26
 negáció, **lásd** tagadás
 nem
 hím~, 29, 144
 nő~, 29, 144
 semleges~, 98, 144
 utrum, 144
nem igazán, 141
 nemzetközi szó, 29
 neologizmus, 148–149
 neutrális, **lásd** semleges
 német, 21, 35, 57, 75, 78, 92, 93, 102,
 137, 158, 159, 163
 ~ tolvajnyelv (rotwelsch), 21
 népcsoportok
 allemannok, 105
 angolok, 101–102
 bolgárok, 88
 britek, 101–102
 cigányok, 18, 104–105
 eszkimók, 81
 északírek, 101
 finnek, 104
 franciák, 90, 105, 107
 frízek, 90
 gallok, **lásd** kelták
 görögök, 104, 105
 grúzok, 104
 hunok, 100
 írek, 101
 jónok, 105
 káldeusok, 93
 kelták, 100–101, 105
 kimri, **lásd** walesi
 kínaiak, 84, 106
 macedónok, 88
 manysik, 105
 németek, 105
 normannok, 29, 90

- olaszok, 105
- osztjások, 105
- osztrogótok, 100
- románok, 104, 105
- skandinávok, 90
- skótok, 101
- szlávok, 105
- szlovákok, 104
- teutonok, 105
- vikíngek, 90
- vizigótok, 100
- vogulok, **lásd** manysik
- walesiek, 101
- zsidók, 109, 158, 160
- népnév, 104, 104–105
  - belső ~ (autoetnonyma), 104
  - külső ~, 114
- névelő, 139
  - határozatlan ~, 64
  - határozott ~, 64–65, 103, 117, 138–139
- névmás, 89, 138, 145, 153
  - személyes ~, 145
- névutó, 131–132, 134
  - ~s csoport, 56
- nomádok, 89
- nominatívusz, **lásd** alanyeset
- norma, 119, 120
- nőnem, 29, 144
- nukleusz, **lásd** szótagmag
- nyalavi, **lásd** argó
- nyelv
  - ~ és gondolkodás, 79–80
  - ~ek azonossága, 87–88
  - ~i jogok, 106–108
  - ~törvény, 106–108
  - a ~ moduláris felfogása, 15, 57
  - anyós~, 114–115
  - idegen ~, 102–103
  - irodalmi ~, 107
  - keverék~, 90
  - kisebbségi ~, 107
  - klasszikus ~ek, 157
  - közvetítő ~, 84
  - kreol ~, 85–86
  - második ~, 102–103
  - mesterséges ~, 26
  - ős~, 97
  - pidzsin ~, 84–86
  - „primitív” ~, 81
  - rituális ~, 114–115
  - titkos ~, 84, 114–115
  - tonális ~, 86
  - többségi ~, 107
- nyelvbtlás, 22
- nyelvcsalád, 97
- nyelvcsoportok
  - altaji, 89–90
  - ausztráliai nyelvek, 13
  - ausztronéz, 89
  - árja, **lásd** indoeurópai
  - bantu, 86
  - csádi, 78
  - eszkimó nyelvek, 45
  - észak-amerikai indián nyelvek, 89
  - finnugor, 87, 99, 144–145, 162
  - germán, 90, 94, 97–99, 135, 158
  - ind, 97
  - indiai, 90
  - indoeurópai, 86, 89, 90, 97–98, 100, 103, 105, 137, 145, 162
  - indogermán, **lásd** indoeurópai
  - indoiráni, 98
  - jukagir, 89
  - kamcsatkai-csukcsi, 89
  - pápua, 89
  - sémi, 86–87
  - skandináv, 90
  - szláv, 93, 94, 97, 98, 103, 104, 157
  - uráli, 89, 90
  - újlatin, 98–99, 103, 105
- nyelvelsajátítás (anyanyelvé), 15–16, 27
- nyelvészet
  - számítógépes ~, 15, 31–32
  - szociolingvisztika, 103
- nyelvi divat, 148
- nyelvi hangtan, **lásd** fonológia

- nyelvi szereplés (performancia), 22, 72
- nyelvjárás, **lásd** területi nyelvváltozat
- nyelvművelés, 12, 111–112, 112, 130, 131
- nyelvrokonság, 29–30, 88, 97, 99
- finnugor ~, 144–145
- nyelvszövetség, **lásd** térségi szövetség
- nyelvtan
- hagyományos ~, 14, 41, 45, 55, 153
- kognitív ~, 73–75
- magyar ~ (tantárgy), 28, 143
- strukturalista ~, 14
- univerzális ~, 86
- nyelvtanulás (idegen nyelvé), 27–28, 69, 82–83, 154
- nyelvújítás, 80, 154
- nyelvváltozat, 17–19
- angol ~
- BBC English, 112
- argó, 20–21, 99, 114
- német tolvajnyelv (rotwelsch), 21
- diáknyelv, 21
- etnikai ~, 18
- köznyelv (standard), 18, 20, 21, 99, 124
- társadalmi ~, 18
- területi ~, 18, 88, 112
- amerikai angol, 33
- brit angol, 35
- cockney, 92
- csángó magyar, 18
- pesti ~, 19
- zsargon, 20, 114
- nyitómondat, 67
- nyitótövek, 126
- nyílt magánhangzó, 126
- ~ nyúlása, 36
- nyomaték (hangerő), 38
- nyomatékos (emfatikus) mondat, 133, 135
- nyomdászat, 31
- [ʂ] hang, 129
- obstruensek, **lásd** zörejhangok
- obszcén, 113, 114, 120
- oktatás
- anyanyelv ~a, 27–28
- olasz, 35, 90, 92, 95, 98–100, 102, 103, 106, 128
- olasz, **lásd** oláh
- oláh, 105
- oppozíció, 122
- ~ funkcionális terhelése, 122
- organikus fejlődés, 80
- organikus szemlélet, 80
- orosz, 35, 92, 95, 102, 103, 108, 162
- orrhangú, **lásd** nazális
- Országgh László, 150
- ógörög, 158
- ómagyar, 93
- önkényesség, 12, 49–50, 75, 125
- összetett szó, 40, 40–41, 111, 153, 159
- ősnyelv, 97
- pap*, 43
- papiamento, 85
- paródia, 148
- participium, **lásd** melléknévi igenév
- ~ perfectum, **lásd** múlt idejű (előidejű) melléknévi igenév
- passzívum, **lásd** szenvedő szerkezet
- páciens, **lásd** elszenvető
- pápua nyelvek, 89
- pápua-új-guineai pidzsin, 85
- pejoratív, **lásd** rosszalló értelem
- performancia, **lásd** nyelvi szereplés
- perspektíva, 69–70
- perzsa, 84, 97, 108
- pesti nyelvváltozat, 19
- pidzsin, 84–86
- pidzsin angol, 84–85
- pikírt*, 163
- pilóták jelrendszere, 81
- pláne*, 119
- politika, 68, 113–114
- pornográfia, 113, 119–120
- portugál, 84
- posztvokális helyzet, 124

- pótlónyúlás, 125
 pragmatika, 65–66, 66
 predikátum, **lásd** állítmány
 prediktív erő, 12
 premissza, 60
 prepozíció, **lásd** előjáró
 preszuppozíció, **lásd** előfeltevés
 prevokális helyzet, 124
privatizál, 163–164
 produktív, **lásd** termékeny
 progresszív (előre ható) hasonulás, 35
 proklitikus, 136
 prominencia, 38
 pszichoterápia, 113
pulóver, 146
püspök, 29
- raccsolás, 107
 rag, 45–48, 136
  - a -*val/-vel* ~, 14
  - igei személy~, 129
  - személy~, 89
  - többes szám ~ja, 143
- ragozás, 48
  - főnév~, 134
  - ige~, 115
- rang- és címnevek, 141
 rákérdezés, 55, 56
 regresszív (hátra ható) hasonulás, 26, 34, 35
 regulatív szabály, 23
 reklám, 113, 114, 116–119
 rendhagyás, **lásd** kivétel
 rendszertani hiány, 37
 retorikai kapocs
  - oksági ~, 71
- régies, 30, 119
 réshang, 123
 rituális nyelv, 114–115
 rituális tabu, 20
 rokonértelműség (szinonimia), 42
roma, 104, 105
 romantika, 79, 80
 román, 57, 95, 98, 99, 102–103
 rosszalló értelem, 24, 68, 100, 105, 120
- rotwelsch, **lásd** német tolvajnyelv
 rövidülés
  - magánhangzó ~e, 125
- ruszin, 88
- de Saussure, Ferdinand, 15
 schwa ([ə]) hang, 93
 segédige, 57, 61, 162
 selypítés, 107
 semleges (neutrális) mondat, 133
 semleges stílusréteg, 155, 156
 semlegesnem, 98, 144
 sémi nyelvek, 86–87
 Shaw, George Bernard, 112
 siketek, 16, 85
  - ~ jelnyelve, 16, 49, 83–84
- Simonyi Zsigmond, 109, 111–112, 133
 simuló elem, 136
  - enklitikus (csüggő), 132, 134, 136, 141
  - proklitikus, 136
- skandináv nyelvek, 90
 spanyol, 33, 84, 90, 92, 98, 99, 128
  - dél-amerikai ~, 115
- specializáció, **lásd** jelentésszűkülés
 standard, **lásd** köznyelv
 standardizáció, **lásd** szabványosítás
 statisztika, 122
 stilisztika, 12, 70, 140
 stílusréteg, 19–20, 42, 111–112, 119
  - alacsonyabb ~, 124
  - bizalmas ~, 99
  - fesztelen (kollokvialis) ~, 19, 20, 124, 139
  - gondozott ~, 124
  - semleges ~, 155, 156
- strukturalista nyelvten, 14
 suksükölés, 18, 111, 112
 sumer, 89, 144
 suttogás, 91
 svá, **lásd** schwa
 svéd, 86, 144
szabad, 142–143
 szabad határozó, 56–57
 szabad váltakozás, 41–42
 szabály, 15, 22–23, 82

- konstitutív ~, 22
 regulatív ~, 23
 szabványosítás (standardizáció), 18
 szanszkrit, 89, 97
 szám
   egyes ~, 143–144
   határozatlan ~, 144
   többes ~, 40, 46, 61, 63, 87, 126, 143–144
 számítógépes kifejezések, 147–148
 számítógépes nyelvészet, 15, 31–32
 számnév, 143, 154
 szemantika, **lásd** jelentéstan
 személyes névmás, 145
 személyrag, 51, 89
   zérus~, 51
 személytelen ige, 143
 szemlélet (aspektus)
   folyamatos ~, 133
 szenvedő szerkezet (passzívum), 137, 142
 szerb, 88, 102, 103
 szerbhorvát, 86, 88, 124
 szerkezet
   ismétlő ~, 135
   szenvető ~ (passzívum), 137, 142
 szépítés (eufemizmus), 20, 158
 szillogizmus, 59–60
 szinekdokkhé, 25
 szinkretizmus, 163
 szinonimia, **lásd** rokonértelműség
 szintaxis, **lásd** mondat
 szláv nyelvek, 93, 94, 97, 98, 103, 104, 157
 szleng, 21–22, 150
 szlogen, **lásd** jelszó
 szlovák, 29, 88, 102, 107
 szociolingvisztika, 103
 szonoráns, **lásd** zengőhang
 szó, 13, 39, 40, 42–44, 121
   ~csonkítás, 159
   betű~, 160–161
   jövevény~, **lásd** kölcsönzés
   mozaik~, 160–161
   nemzetközi ~, 29
   összetett ~, 40, 40–41, 111, 153, 159
   tartalmas ~, 28
   teremtett ~, 159–160, 160
   töltelék~, 111
 szó szerinti jelentés, 120
 szófaj, 53, 52–54, 62, 142
   ~váltás, 46
 szókincs, 12–13, 28, 29, 82
 szómágia, 107, 113
 szórend, 138
   magyar ~, 132–134
 szótag, 34, 38, 123
   ~mag (nukleusz), 38
 szótár, 12, 42–44, 47
   ~ szerkesztése, 31
   egynyelvű (értelmező) ~, 149–152, 153
   kétynyelvű ~, 150–151
 szótörténet (etimológia), 13
 szöveggyománnyozás, 30
 szöveghagyományozás, 30
 szövegváltozás, 30
 szövegromlás, 30
 szuahéli, 84, 86
 szubjektum, **lásd** alany
szundít, 162
szvetter, 147
 tabu, 113, 114, 119, 120
   ~kifejezések, 19
   mágikus ~, 20
   rituális ~, 20
 tadzsik, 108
 tagadás (negáció)
   kettős ~, 140
   stiláris ~, 140–141
 tagadószó, 154
 tanulás
   a ~ fogalma, 16
   anyanyelv elsajátítása, 15–16
   idegen nyelv ~a, 27–28, 69, 82–83, 154
 tartalmas szó, 28
 tájnyelv, **lásd** területi nyelvváltozat
 tájszólás, **lásd** területi nyelvváltozat
 tárgy, 52, 53, 71

- eredmény~, 71
 irány~, 71
 tárgyias (tranzitív) ige, 142, 164
 tárgyatlan (intranszitiv) ige, 151, 164
 tárgyeset (akkuzatívusz), 46, 71, 95
 társadalmi nyelvváltozat, 18
 társhatározó, 14
 tegezés, 23, 95–96
 tematikus szerepek
   cselekvő (ágens), 54, 55, 131, 142
   elszenvedő (páciens), 131, 142
   megtapasztaló (experiens), 131
 teremtett szó, 159–160, 160
 termékeny (produktív), 47, 152
 területi nyelvváltozat, 18
 térbeliség, 73
 térségi szövetség, 103
 titkos nyelv, 84, 114–115
 -tlan/-tlen, 142
 toldalék, 40, 41, 43, 45–48, 125, 126, 129–130, 143
   jel, 129–130
   birtok~, 130, 132
   feltételes mód ~e, 143
   idő~, 143
   mód~, 143
 képző, 43, 87, 129–130, 136, 159
   a -hat/-het ~, 161–162
   az -ál ~, 164–165
   az -izál ~, 163, 164
   ige~, 40, 129
   melléknév~, 46
 rag, 129–130, 136
   a -val/-vel ~, 14
   személy~, 89
   többes szám ~ja, 143
 tolvajnyelv, **lásd** argó
 tonális nyelv, 86
 topik, 133–135
   kontrasztív ~, 136
 toposz, 146
 tót, 105
 többes szám, 40, 46, 61, 63, 87, 126, 143–144
 töltelékszó, 111
 török, 89, 108, 161, 163
 tötozés, 111
 tő, 40
   antiharmonikus ~, 126
   nyitó~, 126
 transzparens, **lásd** áttetsző
 tranzitív ige, **lásd** tárgyias ~
 trágárság, 22, 23, 119, 150
 tudattalan, 16, 113, 119
 tudomásjelölő (evidenciális), 13
 tulajdonnév, 111, 141, 160
 tunguz, 89
 túlzás, 148
 türkmén, 108
 tűzetes rész, **lásd** komment
 udvariasság, 115
   ~i szintek, 13
 ukrán, 88, 108
 umlaut, 158–159
 univerzalizmus, 79
 univerzálé, 57
 univerzális nyelvtan, 86
 urali nyelvek, 89, 90
 urdu, 97
 utrum, 144
 Új-Guinea, 85, 89, 89
 újlatin nyelvek, 99, 103, 105, 98–105
 üzég, 108
 v hang, 122–123
 a -val/-vel rag, 14
 van, 135
 válasz, 133
 váltakozás, 35–36
   szabad ~, 41–42
 vándorszó, 89
 velünkszületett eszmék, **lásd** innátizmus
 Védák, 97
 végartikulus, 39, 103
 végpont
   esemény szándékolt ~ja, 70
 véletlen hiány, 37
 vicc, 75–76

- vietnami, 86
- visszautalás (anafora), 67
- visszavágás, 133
- vonzat, 56–57

- [w] hang, 123
- walesi, 100
- walesi, **lásd** *oláh*
- warlpiri, 114

- [χ] hang, 91–92

- Zamenhof, 26
- zenei anyanyelv, 17
- zengőhang (szonoráns), 33–34, 123
- zérus (zéró-morféma), 50–51
- zöngéesség, 33, 35, 91, 123
  - ~i hasonulás, 34, 123
  - magánhangzó ~e, 91
- zörejhang (obstruens), 33–34, 123
- zsargon, 20, 114